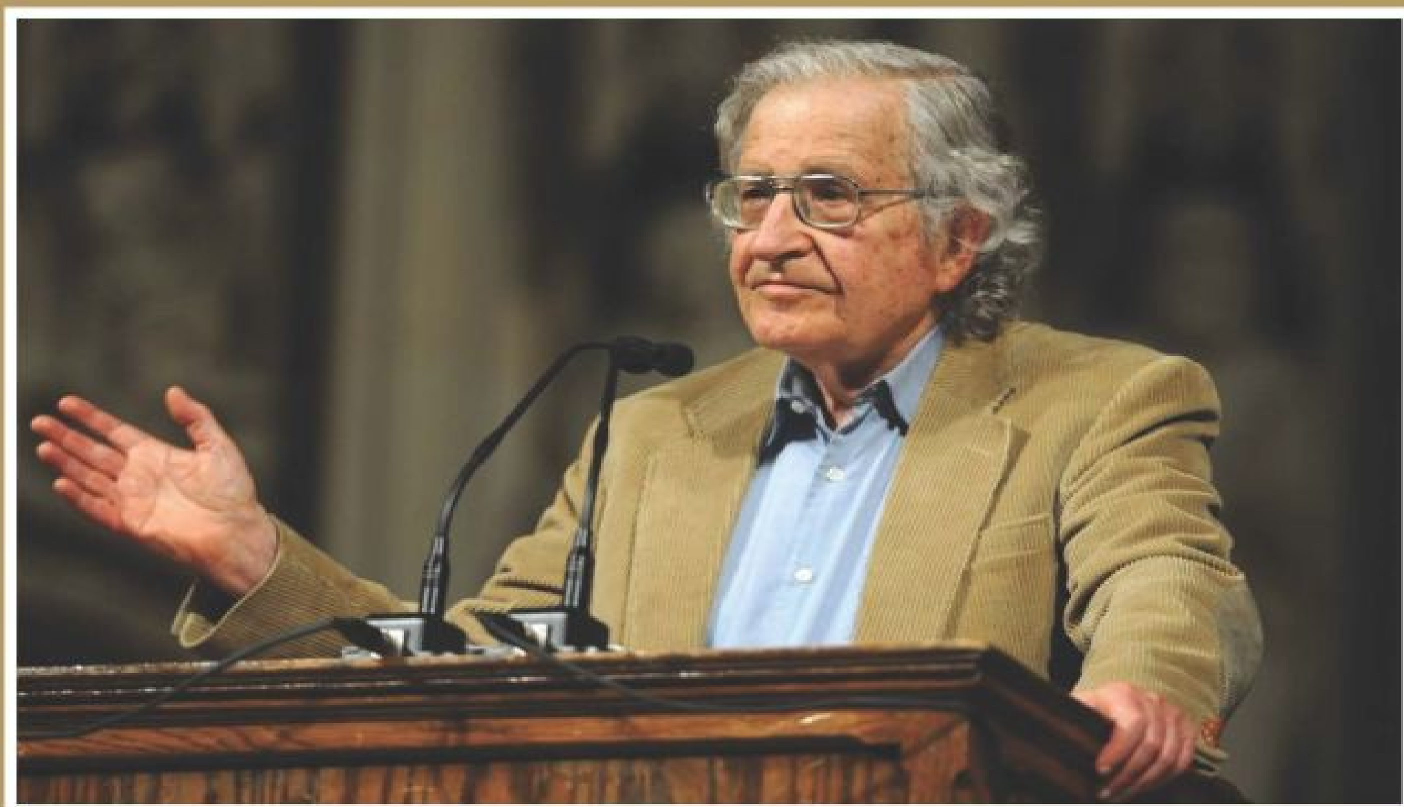
נועם חומסקי

לשון וחירות

מסות בנושאים
אידיאולוגיים, היסטוריים ופוליטיים

לשון וחירות

מסות בנושאים אידיאולוגיים, פוליטיים והיסטוריים

נועם חומסקי

בשער בית הוצאה לאור

www.bashaar.co.il

לשון וחירות
מסות בנושאים אידיאולוגיים, פוליטיים והיסטוריים
נועם חומסקי

LANGUAGE AND FREEDOM
NOAM CHOMSKY

תרגום: חגי פורשנר
סדר ועיצוב כריכה: אביחי גולדנברג

מהדורה אלקטרונית: מנדלי מוכר ספרים ברשת

מהדורה ראשונה יצאה לאור בהוצאת מפרש 1979
:Sources
Language and Freedom"; "Psychology and Ideology"; "The Rule of Force in International Affairs";"
"The Function of the University at a Time of Crisis"; - For Reasons of State, (Vintage Books, New
(York, 1973
The Revolutionary Pacifism of A.J Muste" – American Power and the New Mandarins, (Vintage"
(Books, New York, 1969
(Introduction" – Peace in the Middle East? (Vintage Books, New York, 1974"

תוכן העניינים

הקדמה

הכינויים "איש רוח" ו"יפה נפש" אינם תארי שבח במקומותינו.

במבט ראשון, אתה רואה כאן פרדוקס היסטורי – עם שאנשי-רוח עיצבו אותו והשפיעו עליו יותר מאשר המוני פרנסים, שרים ואלופים, מוצא את עצמו נוהם "משוגע איש-הרוח"; אומה שידעה מרורים כל שעה שיפי-הנפש, "חסידי אומות העולם", לא הצליחו להושיע, מוצאת עוז בנפשה לפסוק "ארור יפה-הנפש".

בהרהור שני, אתה שומע כאן את הדי-קולה של הציונות הקלאסית.

שלילת הגולה הייתה בציונות השלטת שלילת האופי הדתי והמבנה החברתי של היהדות בגלות. המלחמה בדת היהודית נוהלה מעל כתפיה של ההשכלה היהודית, כשהאויב מצטייר לא בדמותו העממית של העגלון שומר המצוות, אלא בדמותו המתנשאת של התלמודיסט המתפלפל. המלחמה בחברה היהודית שבגלות נעשתה בניסיון להקים חברה יהודית שונה, תחת דגלי העבודה, בארץ ישראל. שדות הקרב הללו היו קרקע פורייה לצמיחת אנטי-אינטלקטואליזם, אם לא כתוצר הכרחי, לפחות כגידול טבעי. כשרועמים התותחים לא משתתקות המוזות, אלא ההמולה היא המחרישה את קולן באוזניים לא כרויות.

הדורות המייסדים מצאו את פתרון הבעיה היהודית שלהם בריבונות המדינית של היהודים בארץ ישראל. הקמת המדינה היהודית הייתה בעיניהם, בצדק, הישג מהפכני בתולדות העם היהודי. אין פלא בכך שהם נתנו להישג הלאומי שלהם מעמד עליון, המכשיר כל אמצעי להגנתו. הרך הנולד זוכה תמיד להגנה טבעית נמרצת ואם הוא בן זקונים, לא כל שכן.

דורות הילדים אספו את פירות האסטרטגיה של אבותיהם. המדינה היהודית פתרה עבורם את הבעיה היהודית; אין להם בעיה יהודית שהייתה לאבותיהם. בזה הצליחה הציונות, אבל היא נכשלה במקום סמוך – דורות הילדים ירשו מדורות האבות את תודעת החשיבות המוחלטת של הארגון המדיני "הנורמאלי". הלאומנות הטקטית של הראשונים הפכה ללאומנות טהורה אצל האחרונים. יפי-הנפש רואים לעצמם חובה להילחם בלאומנות, להכות בקנאות, להפריע לנהייה העממית מן הצדק אל הכוח; על כל אלה ידועים יפי הנפש לדיראון בעיני שליטים, תמימים וסהרורים כאחד. כיוון שאנשי האוניברסיטה אמורים להיות אמונים על הביקורת הנוקבת, על הניתוח חסר-הפשרות, על ההפרדה בין העיקר לבין הטפל-החביב, היה מקום לחפש באקדמיה האוניברסיטאית חממה של אנשי רוח ויפי נפש, שתמשוך עליה את רוגזו של הממסד והמוני תומכיו.

מדי פעם בפעם נדמה שאכן אלה הם פני הדברים. לאחר פטיצית המרצים בדבר יחסים דיפלומטיים עם גרמניה המערבית ולאחר כרוזי הפרופסורים בדבר "שלום עכשיו" הייתה תקופה קצרה בה נדמה היה שהאקדמיה האוניברסיטאית מבינה את תפקידה החברתי הביקורתי ושכצפוי היא מעלה עליה את חמתם של החסידים, בין אם החכמים ובין אם השוטים, של עמדות פוליטיות אחרות: עדיין "פרופסורים" היא מילת-גנאי בחוגים רחבים.

אבל אלה הם מאורעות יוצאי דופן. הפעילות הסטנדרטית של הפרופסור, בתחומי החברה והמדינה, אינה שונה בדרך כלל מזו של הרופא, הטכנאי או הנהג. כשמדובר ברמת הטיעונים, דקות ההבחנות ועומק ההסברים זוהי תופעה תמוהה, עצובה וקוראת להסבר.

מה מסביר סטנדרטים כפולים? כיצד מתיישב תחכום מופלג בבעיות מדע מסוים עם שטחיות גמורה בענייני החברה, שאלות המדינה ויסודות הדת? אחדות מן הנפשות הפועלות הן חצויות; לא מעטים המדענים שאין להם השכלה מחוץ לתחום המקצועי שלהם, השכלה הדרושה לשם גיבוש אחראי של עמדה ערכית; גם לא יחסרו יושבי קתדראות שיעקמו את שפתותיהם לפי הקו השליט. אבל כל אלה אינם הסבר הכול: סטנדרטים שונים אתה מוצא גם בפי טובים והגונים, משכילים ואמיצים.

חלק מן ההסבר נעוץ בסטנדרטים המכוננים של כל תחום ותחום. בכל הקשר של ניסיון להרחיב את ההבנה, בין אם במחקר מדעי ובין אם בעיון פילוסופי, בין אם בתיאורטיזציה מקפת ובין אם באכספרימנטציה מוגבלת, טבועה חלוקה של הטענות הנוגעות לעניין לשניים: הטענות הנתונות, הבלתי מעורערות בהקשר זה, ובצידן הטענות הנבדקות, הניתנות להפרכה, לאימות, או לבדיקה חלקית באותו הקשר. תחומים שונים ניתנים לאפיון על ידי חלוקות בעלות עקרונות שונים ואפשר

לסדר אותם לפי מידת האפשרות שהם מרשים לערער טענות נתונות, או ידועות. בקצה האחד של סדרת התחומים אתה מוצא חלקים של הפילוסופיה שבטבעם הם מטילים ספק בנכונותן של טענות בדבר קיום שכלים (מחשבות) אחרים, ממשיות הזמן וכיו"ב, ובקצה השני של הסדרה אתה מוצא, אני מניח, חלקים של "השכל הישר", המפעיל אותנו בחיי יום-יום, במידה שכיחה של נכונות רבה לקבל טענות ללא ערעור. החלפת עקרונות החלוקה של תחום אחד בעקרונות של תחום אחר מסבירה את השטחיות המופלגת, את התמימות המגוחכת ואת החריקה האינטלקטואלית שאנו נתקלים בהן לעיתים קרובות בהגיגיהם של מדענים נשואי-פנים אודות החברה, הרוח, האלים.

היכולת לשבץ בעיה בהקשר העיוני המתאים לה, משולה ליכולת להבין, מתוך מבט כמעט-חטוף בסיטואציה משחקית, מהו המשחק שהשחקנים נמצאים במהלכו. אבל זוהי רק ראשית-חכמה. בצעד הבא נבדלים השחקנים הטובים מן השחקנים האחרים. אחרי ששיבצת בעיה במסגרת המתאימה לה, עדיין עלולה להיות רחוקה הדרך לפתרון. אחדים מן ההוגים בכל דור משתבחים ביכולת הכפולה לשבץ בעיות בהקשרים המתאימים להן, ובכל אחד מן ההקשרים הללו להתקרב אל פתרון הבעיה המשובצת בו, בין אם המדובר בבעיה מדעית זו או אחרת ובין אם המדובר בבעיה ערכית חשובה, חברתית או מדינית.

דוגמא מובהקת ליכולת כזו נמצאת בכתביו הרבים של הפילוסוף ברטרנד ראסל ודוגמא חשובה אחרת ימצא הקורא במבחר המסות של נועם חומסקי המוגש בספר זה בתרגום עברי. הרבגוניות נראית לעין והתאמת הבעיות להקשרי הדיון בהן, לא תיעלם מעיניו של קורא רגיש.

אולי כדאי להזכיר כאן את ספרו של חומסקי "בעיות בידיעה וחירות" (הוצאת פנתיאון, ניו יורק, 1971), המבוסס על ההרצאות שנשא באותה שנה לזכרו של ברטרנד ראסל, בקולג' טריניטי שבקמברידג'. אופיינית חלוקת הספר לשניים – "על פירוש העולם" ו"על שינוי העולם" – ובולטת בו הרוח הקושרת את שני ההוגים הללו, חרף ההבדלים הרבים ביניהם.

כשאתה קורא את ספרו האמור של חומסקי על שני פרקיו, את המאמר "לשון וחירות", בקובץ זה, או את ספריו על בלשנות בצד ספריו על הבעיות הפוליטיות של השעה, כגון "שלום במזרח התיכון?" (1969), אתה עומד בפני פיתוי אינטלקטואלי גדול לחשוף אחדות רעיונית מאחרי המבחר הרבגוני של תשובות מרתקות לבעיות הנראות רחוקות זו מזו, בוודאי בלתי-תלויות אחת בשנייה.

אפשר להצביע על שלושה רעיונות יסודיים שיש להם הדים במסות של חומסקי – הבלשניות, הפוליטיות והאידיאולוגיות.

חלק מן הפילוסופיה של המחצית הראשונה של המאה נולד בתנועת המחאה של האמפיריציזם הלוגי, שמרדה בפילוסופיה ההגלינית שקדמה לה. כדי להתרחק ככל האפשר מהתפלספות נבובה, עקרה ועילגת דרשו פילוסופים רבים מעצמם, ברגעים של אחריות פילוסופית קיצונית, להתרחק מכל מה שעולה ממנו ריח מנטאליסטי שאינו ניתן להגדרה מלאה במונחים של ההתנהגות הנצפית. אבל המחאה הפילוסופית הפכה לעמדה פילוסופית, זו הטביעה חותם מלא על המתודולוגיה הרשמית של המדעי ואילו זו הביאה לעולם זרמים קיצוניים בפסיכולוגיה, בלשנות ופיסיקה. מכל אלה האריך ימים יותר מכל הביהביוריזם בפסיכולוגיה.

חומסקי מתח ביקורת חריפה על תורות ביהביוריסטיות, גם כשהן שימשו נקודות מוצא לתיאוריטיזציה בדבר השפה הטבעית וגם כשהן שימשו רקע לטיפוח אידיאולוגיה. (שני הענפים של הביקורת מיוצגים במאמר "פסיכולוגיה ואידיאולוגיה", בקובץ זה) בכל מקרה ניכרת בדברי חומסקי שלילת העמדות הרואות בהתנהגות הנצפית נושא המחקר או נושא ההערכה, יסוד הבנת העולם או מוקד השינוי שלו. ההתנהגות הנצפית היא רק קליפה חשובה ואין טעם לתת לה מעמד עצמאי.

עקרון שלילי זה מוביל אותנו לעקרון חיובי: לא ההתנהגות עיקר, אלא מערכות החוקים המכוננות (המחוללות) אותה או המכוונות אותה. השפה הטבעית אינה צרור של נטיות לעקם את השפתיים או לגלגל בלשון, אלא היא מוגדרת על-ידי מערכת חוקים מופשטת הקובעת את היחסים בין צלילי-הפסוקים, משמעויותיהם ושימושיהם. ידיעת השפה היא ידיעת מערכת חוקים זו, לימוד השפה הוא לימוד מערכת זו ושינוי השפה הוא שינוי המערכת. גם המוסר אינו עניין של מעשים בלבד. אלא עיקרו מערכת חוקים שיש לה תפקיד ותוצאות ושרק לאורה נשפטים המעשים עצמם. וכך הלאה, בכל התחומים המרכיבים את האנושיות על-ידי תרומה מכוננת (מחוללת) לרוח האנושית.

שלטון מערכות החוקים אינו פוגע בחירות האנושית. השפה הטבעית משאירה מקום ליצירתיות – לשימוש חדש באמצעים

הנתונים, בלי לחרוג משליטת החוקים המגדירים. אדרבא, ללא מערכת חוקים ברקע, לא היה טעם לדבר על יצירתיות בחיים הלשוניים. היצירתיות הלשונית מתגלה לא חדשים לבקרים אלא יום-יום, כשדובר השפה מתאים להקשרי הבעה חדשים פסוקים שלא שמע מימיו ולא השמיע מימיו ושאעפ"כ הם בעלי שימוש, משמעות ומבנה ידועים, מפני שהללו נקבעים על-ידי מערכת החוקים של השפה.

היצירתיות היא תכונה של פעולה חופשית במסגרת מגבלות המוטלות על-ידי החוקים השולטים, בכל תחום – באמנות, בחקיקה, בפתרון בעיות חברתיות או פורמאליות, במשחקים, במדע. הבנת כל אחד מן הפנים הללו של הרוח האנושית היא כפולה: הכרת מערכת החוקים – שהיא הרקע ליצירתיות המופיעה, והכרת הטעם של הפעולה במסגרת החוקים הללו – שהוא המכריע בהערכת הפעילות והמאתר את סגולותיה של הפעולה היצירתית.

השילוב של חירות וחוק הוא נדבך מרכזי בהבנת המהות של הרוח האנושית. העיקרון השלישי שכדאי להזכיר הוא נקודת המוצא – הנחת קיומה של מערכת תכונות מהותית לבני האדם, מערכת ההופכת את כולם עשירים באותה רוח, חרף כל ההבדלים הביולוגיים, התרבותיים, החברתיים והאידיאולוגיים שביניהם.

עיקריה של כל מערכת חוקים חשובה הם לעיתים קרובות משני סוגים – מסגרות הטבועות בנו מלידה ופירוטי-פרטים הממלאים את המסגרות הללו על יסוד הניסיון והסביבה. האחרונים רבגוניים ובני-אדם שונים זה מזה תכלית שינוי כשמשווים את ניסיונם וסביבתם, אבל המושגים הטבועים בנו מלידה (מולדים) – המושגים של "מערכת חוקים", "משמעות", "מטרות ואמצעים", "יחסים תחביריים", אם נזכיר כמה דוגמאות בולטות מתחום הדיון בלשון – הללו משותפים לכל ועל כן הם ממהות הרוח האנושית. שאלה פתוחה ורבת-חשיבות היא שאלת זיהוי הרעיונות הטבועים מלידה בתחומי החברה, האמנות וההכרה.

מה שטבוע בנו מלידה מגביל לא רק אותנו אלא גם את זולתנו, אם הוא מנסה לשלוט בנו. אי אפשר לעצב את בני-האדם כרצון המשטר, האידיאולוגיה או הדת, מפני שממהותם של בני-האדם שפעולותיהם מוגבלות על-ידי מערכות המושגים והחוקים הפנימיות שלהם וחופשיות מטיבן בכל מובן אחר.

מערכות החוקים הפנימיות אינן קדושות אבל יש גבולות למלחמה שיכול לאסור עליהן מי שמתנגד להן: הגבול האחד הוא המושגים הטבועים, שאינם ניתנים לטשטוש, והגבול השני הוא "התנועה החופשית של הרוח" במסגרות שמתווים החוקים. האדם ההגון לא ירשה למערכות החוקים החיצוניות – החוקים של המדינה, התקנות של ארגון זה או אחר – לפגוע בתנועה החופשית של הרוח, אלא במידה הנדרשת כדי לאפשר קיום תנועה כזו, חופשית, אמיתית ומלאה, אצל הכול.

ההגנה על עקרונות כאלה היא כפולה: יש לה צד אינטלקטואלי עמוק ומרתק ויש לה צד פרקטי מכריע ומסעיר. איש-הרוח ויפה-הנפש לא יירתע מן הקשיים, לא בצד העיוני של המטבע, בין אם עניינו במדעי הטבע, האדם או החברה ובין אם עניינו בפילוסופיה, וגם לא בצד המעשי של אותה מטבע, בין אם עניינו בשותפות האנושית הכוללת ובין אם עניינו בחברה המדינית שבה הוא אזרח אחראי והגון.

אסא כשר

לשון וחירות

כאשר הוזמנתי לדבר על הנושא "לשון וחירות" הייתי נבוך וסקרן. מרבית חיי המקצועיים הוקדשו לחקר הלשון. אמרתי לעצמי כי לא אתקשה ודאי במציאת נושא לדון בו בתחום זה. אפשר לומר גם הרבה דברים על בעיות החירות והשחרור כפי שהן ניצבות לפנינו ולפני אחרים במחצית המאה העשרים. הגורם המקשה בכותרתה של הרצאה זו הוא ו' החיבור. כיצד יש לקשר את הלשון עם החירות?

כמאמר-מקדים, אומר רק מילה אחת על-אודות חקר הלשון בימינו, כפי שאני רואה אותו. יש היבטים רבים ללשון ולשימוש בה המעוררים שאלות מסקרנות לרוב, אך לפי מיטב הבנתי הוליכו רק שאלות מעטות למחקר תיאורטי יצרני. במיוחד, הבנתנו החודרת והעמוקה ביותר היא בתחום המבנה הדקדוקי הפורמאלי. אדם היודע שפה זוכה באמצעותה במערכת של כללים ועקרונות – "דקדוק מחולל" (גנרטיבי) כפי שהדבר מכונה בלשון המונחים הטכניים. רווחות השערות רבות על-אודות אופיין של מערכות דקדוקיות לגבי מספר לא מבוטל של לשונות; השערות אלו מבוססות למדי ולדעתי הן אף מאירות-עיניים. כמו-כן, התחדש העניין ב"דקדוק אוניברסאלי" הנתפס בימינו כתיאוריה המנסה להגדיר את התכונות הכלליות של השפות אשר בני-אדם יכולים ללומדן באופן נורמאלי.

גם בתחום זה, שהוא בעל חשיבות מיוחדת, הושגה התקדמות מרשימה. מן הראוי לתפוס את הדקדוק האוניברסאלי בתורת ניסיון לחקור את אחד מכישורי הרוח האנושית היסודיים ביותר. לכן, אפוא, מעניין במיוחד לגלות – כפי שנראה לי אמנם שאנו עושים – שהעקרונות של הדקדוק האוניברסאלי הם עשירים, מופשטים ומוגדרים ואפשר להשתמש בהם כדי להציע פירושים עקרוניים למבחר תופעות. בשלב הנוכחי של הבנתנו ואם אכן תשמש אותנו הלשון כקרש-קפיצה לחקירתן של בעיות אנושיות אחרות, הרי שדווקא על היבטים אלה שומה עלינו למקד את תשומת-הלב; כל כך משום הטעם הפשוט שאלה הן הסוגיות היחידות המובנות בצורה המניחה את הדעת. במשמעות אחרת חושף, על דרך השלילה, חקר התכונות הפורמאליות של הלשון משהו מטבעו של האדם: הוא מדגיש, בבהירות רבה, את גבולות הבנתנו, אותן איכויות המחשבה הנראות כמיוחדות לאדם והמונחות בהכרח ביסוד הישגיו התרבותיים באופן שהוא סתום עד כה.

בחיפושי אחר נקודת-פתיחה לדיון, אך טבעי הוא שפניתי לתקופה בתולדות ההגות במערב, שבה אפשר היה להאמין כי: "המחשבה להפוך את החירות לתכלית הפילוסופיה ולתשתיתה, שיחררה את הרוח האנושית, על כל קשריה, והעניקה למדע, בכל ענפיו, כיוון חדש שעוצמתו רבה מכל מה שהעניקו לו מהפכות קודמות."[1] למילה "מהפכה" המופיעה בפסקה זו משמעויות רבות שהרי שלינג הכריז בין השאר כי: "האדם נולד לפעול ולא לשער השערות," וכאשר הוא כותב כי "הגיע הזמן להציע לאנושות נאצלת יותר את חירות-הרוח, ולחדול מלגלות סבלנות כלפי דמעות החרטה של אנשים המקוננים על אובדן כבליהם," אנו שומעים את הדי המחשבה החופשנית (ליברטריאנית) והפעולות המהפכניות של שלהי המאה השמונה-עשרה. שלינג כותב ש"תחילתה וסופה של כל פילוסופיה היא – החירות." מילים אלה מקבלות משמעות ודחיפות יתר בתקופה שבה אנשים נאבקים לנתץ את כבליהם, נלחמים בסמכות שאיבדה את תוקפה, ומנסים לכונן מוסדות חברתיים אנושיים ודמוקרטיים יותר. זו תקופה שבה עשוי הפילוסוף להידרש לחקירת טבעה של החירות האנושית וגבולותיה, ואולי אף להגיע, כמו שלינג, למסקנה כי: "תמצית האגו האנושי היא החירות"; ובאשר לפילוסופיה "זו מתעלה דווקא בשעה שהיא תולה הכול בחירות האנושית."

היום אנו חיים בתקופה כזו. נחשול של תסיסה מהפכנית שוטף ועובר את מה שמכונה "העולם השלישי" ומעורר המוני אדם מקיפאון ומהשלמה עם סמכות מסורתית. יש החשים כי גם החברות המתועשות בשלות לשינוי מהפכני – ואיני מתכוון רק לנציגיו של השמאל החדש.

האיום בשינוי מהפכני מעורר את הדיכוי והריאקציה. גילוייהם מופיעים בצורות שונות בצרפת, בברית-המועצות, בארצות-הברית ואף בעיר שבה אנו מקיימים את פגישתנו. טבעי, על כן, שנעסוק באופן מופשט בבעיותיה של החירות האנושית, ונפנה בעניין ובתשומת-לב להגותה של תקופה מוקדמת יותר, שבה מוסדות חברתיים שעבר זמנם עמדו תחת ביקורת והותקפו ללא הרף. אכן טבעי וראוי שכך ננהג, כל עוד נציב לנגד עינינו את תוכחתו של שלינג כי האדם נולד לא רק לשער השערות אלא גם לפעול.

אחד המחקרים המוקדמים והמרשימים ביותר של המאה השמונה-עשרה, העוסקים בחירות ובשעבוד היא מסתו של רוסו

"על-אודות המקור והיסודות של אי-השוויון בין בני-האדם" (1755), שהינה, במובנים רבים, כרוז מהפכני. במסה זו הוא ביקש "לשפוך אור על מקורו והתפתחותו של אי-השוויון, על ייסודן של חברות פוליטיות ועל השימוש לרעה שנעשה בהן, במידה שניתן להסיק דברים אלה מטבע-האדם לאור ההיגיון בלבד." מסקנותיו היו כה מדהימות עד שהשופטים בתחרות על פרס האקדמיה של דיז'ון, שלהם הוגשה העבודה, סרבו להאזין לקריאת כתב-היד עד תומו.[2] במסה זו קורא רוסו תיגר על הלגיטימיות של כל מוסד חברתי, למעשה, וכמו-כן על הלגיטימיות של הבעלות הפרטית על רכוש וממון: אלה הן "גזלות... המבוססות על זכויות מקריות בלבד אשר מנוצלות שלא כהלכה... מכיוון שנרכשו בכוח, יכול הכוח לשללן בלי ש(לעשירים) תהיה זכות להתלונן על כך." אפילו רכוש שנצבר בעמל כפיים אינו זוכה ל"תארים טובים יותר." נגד טענה כזו אפשר לטעון: "האינך יודע שרבים מאחיך מתים או סובלים מחסרונם של דברים שלך יש די והותר מהם, ושהיה עליך להשיג הסכמה מפורשת, פה-אחד, של המין האנושי, כדי לייחד לעצמך דבר כלשהו מעבר לחלקך באמצעי-הקיום המשותפים?" מצב שבו "קומץ אנשים יגדשו את עצמם בשפע ובעושר, בשעה שההמונים הגוועים ברעב חסרים מוצרי יסוד חיוניים" סותר את חוק הטבע.

רוסו טוען שהחברה האזרחית אינה אלא קשר שקשרו העשירים להבטיח את שללם. בצביעותם קוראים העשירים לשכניהם "לכונן תקנות של צדק ושלום, אשר הכול, ללא יוצא מן הכלל, חייבים לנהוג לפיהן. תקנות המפצות במשהו על תהפוכות הגורל באוכפן על החזק ועל החלש חובות הדדיים" – אותם חוקים אשר – כפי שלימים אמר אנטול פרנס – מונעים ברוב חסדם מן העשיר ומן העני כאחד את הזכות לישון בלילה מתחת לגשר. בטיעונים שכאלה פותו עשירים ועניים ו"כולם אצו אל עבר כבליהם בחושבם שאלה יבטיחו את חירותם..." כך העניקו החברה והחוקים "כבלים חדשים לעניים ועוצמה חדשה לעשירים, השמידו את החירות הטבעית לעולמי-עד, כוננו לנצח את חוק הרכוש ואי-השוויון, את אשר גזלו בעורמה הפכו לזכות בלתי-חוזרת, ולמען רווחיהם של שאפתנים אחדים שיעבדו את כל המין האנושי לעבודה, עבדות ודלות." ממשלות נוטות בהכרח לשלטון של שרירות, המבטא "את הסתאבותן וקצה דרכן." שליטה זו "אינה לגיטימית מעצם טבעה" ומהפכות חדשות חייבות

לפזר את הממשלה לחלוטין או להביאה קרוב יותר ללגיטימיות שביסודה... ההתקוממות המסתיימת בחניקת הסולטאן או בהסרת כתרו, היא מעשה חוקי בדיוק כמו המעשים וההליכים שבאמצעותם הוא שלט אתמול על חיי נתיניו ועל רכושם. הכוח לבדו החזיקו בשלטון והכוח לבדו יסלקו ממנו.

בהקשר זה מעניינת הדרך שבחר רוסו כדי להגיע למסקנות אלה, שראשיתן בדעותיו על טבע האדם, "לאור ההיגיון לבדו". הוא חפץ לראות את האדם "כפי שהטבע יצרו" מטבע האדם בלבד יש לגזור את עקרונותיה של הזכות הטבעית ויסודותיו של הקיום החברתי.

מחקר זה על האדם הראשוני – על צרכיו האמיתיים ועל העקרונות המונחים ביסוד חובותיו – הוא גם האמצעי היחיד היכול לסייע בהסרת ריבואות הקשיים באשר למקורו של אי-השוויון המוסרי, באשר לבסיס האמיתי של הגוף המדיני, כאשר לזכויותיהם ההדדיות של אנשי חברה זו, ולאלף שאלות חשובות כיוצא באלה שאינן מוסברות היטב.

בניסיונו לקבוע את טבע האדם משווה אותו רוסו לבעלי-החיים. האדם הוא "אינטליגנטי. חופשי... בעל-החיים היחיד שחונן בהגיון. בעלי-החיים משוללים אינטלקט וחירות."

בבעל-החיים איני רואה אלא מכונה מתוחכמת שהטבע חנן בחושים, שנועדו לאפשר לה לשמור על המשכיותה, להבטיח את עצמה, עד גבול מסוים, מכל מה שמאיים להשמידה או להפריע את מהלך חייה. אני מבחין באותן תכונות גם במכונה האנושית. ההבדל הוא בכך שהטבע לבדו עושה את כל פעולותיו של בעל-החיים, בעוד שהאדם תורם לפעולותיו בהיותו אדון לגורלו. בעל-החיים בוחר או דוחה באמצעות האינסטינקט והאדם מתוך בחירה חופשית; בעל-החיים אינו יכול, אפוא, לסטות מן הדרך שנקבעה לו אפילו יהיה לו הדבר למועיל, ואילו האדם סוטה מדרכו תכופות גם לרעתו... התבונה אינה הדבר העיקרי המייחד את האדם משאר בעלי-החיים, אלא היותו אדון לגורלו. הטבע פוקד על כל בעלי-החיים, ואלה מצייתים. האדם חש באותו דחף, אך הוא מודע לחירותו להשלים או להתנגד לו ובתודעת החירות הזו מופיעה רוחניותו יותר מבכל דבר אחר. הפיסיקה מסבירה באופן כלשהו את מנגנון החושים ואת היווצרות הרעיונות; אולם מכוח-הרצון, או שמא מכוח-הבחירה, ומתחושת הכוח הזה, נעשות פעולות רוחניות-טהורות בלבד, שעליהן אין חוקי המכאניקה מסבירים דבר וחצי דבר.

תמציתו של טבע-האדם הינה, אם כן, חירותו והמודעות לחירותו זו. לכן, יכול רוסו לומר ש"המשפטנים, שהכריזו בחומרה כי ילדו של עבד ייוולד עבד, החליטו, במלים אחרות, שאדם לא ייוולד אדם."[3]

פוליטיקאים סופיסטיים ואינטלקטואלים מחפשים אחר דרכים לטשטש את העובדה שתכונתו היסודית והמייחדת ביותר של האדם היא חירותו; "הם מיחסים לבני-האדם נטייה טבעית להשתעבדות, בלי לחשוב שמה שנכון באשר לחירות נכון במידה שווה באשר לתום ולכל מעלה אחרת – ערכם מורגש כל עוד האדם עצמו נהנה מהם, ועם אובדנם אובד גם הצורך בהם."

לעומת זאת, רוסו שואל שאלה רטורית: "האם, משום שהחירות היא הנאצלת שבתכונות האדם, אין זה משפיל להציבו ברמה אחת עם בעלי-החיים המשועבדים ליצרים, והאם אין זה פוגע ביוצרו, לוותר ללא סייג על השי היקר ביותר אשר ניתן לו ולהשתעבד לביצוע כל הפשעים שהוא אסר עלינו, במטרה לשמח שליט אכזר או מטורף." שאלה זו נשאלה, ברוח דומה, על-ידי סרבני-גיוס אמריקנים רבים בשנים האחרונות, ועל-ידי רבים אחרים, המתחילים להתאושש משואת-המאה-העשרים של תרבות המערב, אשר אישרה באופן כה טרגי את משפטו של רוסו:

מכאן צמחו המלחמות הלאומיות, הקרבות, מעשי-הרצח ומעשי-הגמול המחרידים את הטבע ומזעזעים את ההיגיון, וכל אותן דעות-קדומות איומות המונות את הכבוד לשפוך דם-אנוש עם מעלותיו של האדם. האנשים ההגונים ביותר למדו להתייחס לרצח זולתם כאל אחת מחובותיהם; ימים רבים נראו בני-אדם טובחים זה בזה באלפיהם, בלי לדעת למה; ביום קרב אחד בוצעו יותר מעשי-רצח, ובלכידת עיר אחת יותר מעשי-אימה מאלה שבוצעו בטבע במשך מאות שלמות, על פני האדמה כולה.

הוכחה לתורתו, שהמאבק לחירות הוא תכונה אנושית חיונית – שערכה של החירות מורגש רק כל עוד נהנים ממנה – רואה רוסו ב"נפלאות שעשו כל העמים החופשיים בהתגוננם מפני דיכוי."

אכן, אלה אשר נטשו את חיי החופש אינם עושים מאום מלבד התגאות בלתי-פוסקת בשלום ובשלווה שמהם הם נהנים בכבליהם... אך כאשר אני רואה את האחרים מקריבים תענוגות, שלווה, עושר, עוצמה ואת החיים עצמם למען שמירת הטוב היחיד הזה, הבזוי כל-כך בעיני אלה שאיבדוהו; כאשר אני רואה בעלי-חיים שנולדו חופשיים מטיחים את ראשיהם בסורגי כלאם בבוז לשבי; כאשר אני רואה המוני-פראים עירומים לחלוטין, בזים לתאוות-התענוגות האירופית וסובלים רעב, להבות אש, חרב ומוות, ובלבד שישמרו על עצמאותם, אזי אני מרגיש, שאין זו חובתו של העבד להמציא נימוקים לטובת החירות.

דעות דומות למדי הביע קאנט, כארבעים שנה לאחר מכן. הוא אמר, כי אינו יכול לקבל את הטענה, שאנשים מסוימים "אינם בשלים לחופש," כמו, למשל, צמיתיו של בעל-אחוזה כלשהו:

אם נקבל הנחה זו, לא תושג החירות לעולם; כי אי-אפשר להגיע לבגרות הדרושה לחירות, בלי להשיג אותה תחילה; חייב אדם להיות בן-חורין, כדי שילמד לנצל את כוחותיו באורח חופשי ומועיל. הניסיונות הראשונים יהיו בוודאי אלימים ויובילו למצב עניינים כאוב ומסוכן יותר מהמצב הקודם. שהייתה בו אמנם כפיפות לשררה, אך גם ההגנה שמספקת סמכות חיצונית. רק בעזרת התנסות אישית אפשר להגיע לתבונה, וחייב אדם להיות חופשי כדי להתנסות... קבלת העיקרון שהחירות חסרת-ערך היא לנשלטים וכי יש זכות למנוע אותה מהם לנצח, כמוה כערעור על זכויותיו של האל עצמו, אשר יצר את האדם בן-חורין.[4]

הערה זו מעניינת במיוחד בגלל הקשרה. קאנט הגן על המהפכה הצרפתית, בתקופת הטרור, נגד אלו שטענו שהיא מוכיחה שהמוני-העם אינם בשלים לחירות. הערותיו של קאנט נכונות גם בזמננו. שום אדם הגיוני לא יתמוך באלימות ובטרור. במיוחד לא בטרור של מדינה בתר-מהפכנית שנפלה לידיה של אוטוקרטיה אכזרית, טרור, שהגיע לא פעם לדרגות אכזריות שלא ישוערו. אך עם זאת שום אדם בר-דעת או הומאני לא ייחפז לגנות את האלימות הפורצת לעיתים כאשר המוני-העם ששועבדו זמן רב מתקוממים נגד מדכאיהם, או צועדים את צעדיהם הראשונים לקראת החירות והשיקום החברתי.

נשוב לטיעונו של רוסו נגד הלגיטימיות של הסמכות הממוסדת, של העוצמה הפוליטית או של העושר. מדהים עד כמה הולך רוסו בטיעונו, עד לנקודה זו, בעקבות הדגם הקרטזיאני. יחודו של האדם בכך שאינו כפוף להסבר הפיסיקלי; לעומת זאת, בעל-החיים אינו אלא מכונה מתוחכמת, הסרה לחוקי הטבע. חירותו של האדם ומודעותו לחירות זו הם המבדילים בינו לבין בעל-החיים-המכונה. אין בעקרונות ההסבר המכאני כדי לבאר תכונות אנושיות אלה, אך הם יכולים לבאר תחושות ואף היווצרות רעיונות, ובאלו "נבדל האדם מבעל-החיים רק במידה."

בעיני דיקרט וממשיכי דרכו, כמו קורדמוי, הסימן הוודאי היחיד לכך, שאורגניזם אחר אף הוא ניחן ביכולת לחשוב, ושעל כן גם הוא חורג מעבר לתחומי ההסבר המכאני, הוא השימוש האנושי השגור והיוצר שאורגניזם זה עושה בשפה, שימוש חופשי מכפיפות לגירויים חיצוניים הניתנים לזיהוי; שימוש חדש ומחדש המתאים את עצמו למצבים, שימוש ברור ומעורר מחשבות ורעיונות חדשים.[5] הקרטזיאנים מסיקים, לאחר התבוננות מעמיקה, שלכל אדם יש נשמה ומהותה של זו היא המחשבה; השימוש היוצר בשפה משקף חופש זה של החשיבה והתפיסה. אם נמצא הוכחה, שאורגניזם אחר משתמש בשפה באופן חופשי ויוצר זה, יהיה עלינו לייחס גם לו מחשבה הדומה לשלנו. רוסו יוצא מהנחות דומות על גבולותיו המהותיים של ההסבר המכאני ועל אי-יכולתו לבאר את חירות האדם ואת תודעת-החירות שלו, ומפתח את ביקורתו נגד המוסדות הסמכותיים, השוללים, במידה זו או אחרת, מן האדם את תכונת-החירות החיונית.

אם נצרף מחשבות ורעיונות אלה, נוכל לפתח קשר מעניין בין הלשון לחירות. שפה, בתכונותיה הבסיסיות ובאופן השימוש בה, מספקת את הקריטריון הבסיסי לקביעה אם אורגניזם אחר הוא יצור בעל מחשבה אנושית ויכולת אנושית לחשיבה חופשית ולביטוי עצמי; אורגניזם שיש לו הצורך האנושי החיוני בחירות ממעצורים חיצוניים שמקורם בסמכות המדכאת. יתר-על-כן, אם זאת נעשה, נוכל לנסות ולעבור מחקירה מדוקדקת של השפה והשימוש בה, להבנה עמוקה ומוגדרת יותר של המחשבה האנושית. על-פי דגם זה נוכל לנסות ולחקור היבטים נוספים של טבע-האדם, אשר, כפי שרוסו הבחין נכונה, אנו חייבים להבינו כהלכה, אם נרצה לפתח תיאוריה על-אודות יסודות הסדר החברתי הרציונאלי. עוד אשוב לבעיה זו, אך תחילה ברצוני להמשיך ולעקוב אחר רעיונותיו של רוסו בנושא זה. רוסו נבדל מן המסורת הקרטזיאנית בכמה תחומים. הוא מגדיר את "האפיון המייחד את המין-האנושי" כתכונה האנושית של ההשתכללות העצמית, תכונה "המפתחת בהדרגה, בעזרת התנאים, את כל התכונות האחרות. תכונה זו מצויה בקרבנו, ככלל וכפרטים." עד כמה שידיעותי מגיעות, תכונות ההשתכללות העצמית של האדם ושל המין-האנושי בכלל באמצעות העברת התרבות מדור לדור אינה נזכרת בכתבי הקרטזיאנים. אולם, חושבני שניתן לפרש את הערותיו של רוסו כפיתוח של המסורת הקרטזיאנית בכיוון חדש, ולא כשלילתה או דחייתה. אין אי-עקיבות ברעיון, שתכונותיה המגבילות של המחשבה מונחות ביסוד התפתחותו ההיסטורית של טבע-האדם, המתפתח בתוך הגבולות שתכונות אלה קובעות; או, אפילו, שתכונות אלו של המחשבה יוצרות את האפשרות להשתכללות-עצמית. או שתכונות מהותיות אלו, שמהן נובעת תודעת החירות, מאפשרות ליצור תנאים חברתיים ומבנים חברתיים, המעניקים הזדמנויות רבות ככל האפשר לערות, לגיוון ולהגשמה עצמית. אם נשתמש באנלוגיה אריתמטית, נאמר כי המספרים השלמים הם קבוצה אינסופית, למרות שאין הם ממצים את כלל המספרים הרציונאליים. הווה אומר: הטענה כי למחשבה תכונות מהותיות מגבילות אינה סותרת את היכולת האנושית להשתכללות עצמית אינסופית. ברצוני לטעון, שבמובן מסוים דווקא ההיפך הוא הנכון. בלא מערכת של מגבלות פורמאליות אין פעולות יוצרות; בהיעדר תכונות מהותיות מגבילות של המחשבה, יתכן רק "שיפור ההתנהגות" אך לא פעילות יוצרת של השתכללות. יתר-על-כן עניינו של רוסו באופייה ההתפתחותי של ההשתכללות מחזירה אותנו – מנקודת מבט אחרת – לעיסוק בשפה האנושית, העשויה להיראות כתנאי מוקדם להתפתחות כזו של חברה ותרבותו ולשכלול המינים של רוסו, מעבר לצורות ראשוניות ביותר.

לדעתו של רוסו, "למרות שמיתרי הקול טבעיים לאדם, הרי הדיבור עצמו אינו טבעי לו." שוב, אין אני מוצא כל אי-עקיבות בין אבחנה זו לבין הדעה הקרטזיאנית הטיפוסית, כי יכולות מולדות מקנות "נטייה" המאפשרים לנו ליצור אידיאות (במיוחד אידיאות מולדות) בדרך מסוימת ובתנאים נתונים של גירוי חיצוני, אך הן מאפשרות לנו גם להמשיך ולחשוב בלי גורמים חיצוניים כאלו. גם השפה, אם כן, טבעית לאדם רק במובן מסוים. לדעתי, אבחנה זו של הבלשנים הרציונליסטים חשובה ובסיסית למדי, אך בהשפעתה של הפסיכולוגיה האמפיריציסטית מן המאה ה-18 ואילך לא קיבלה את תשומת-הלב הראויה.[6]

רוסו דן באריכות מסוימת במקורותיה של הלשון, אך הוא מודה באי-יכולתו להתמודד עם הבעיה בצורה המניחה את הדעת. כך הוא כותב למשל:

אילו היו בני-האדם זקוקים לדיבור כדי ללמוד כיצד לחשוב, היו זקוקים עוד יותר ללמוד כיצד לחשוב כדי לגלות את אמנות הדיבור... כך שכמעט לא ניתן להניח הנחות מבוססות על-אודות אמנות העברת המחשבות; הרי זו אמנות נשגבת, המצויה כיום הרחק ממקורותיה...

הוא סובר כי "אידיאות כלליות מסוגלות לחדור למחשבה רק בעזרתן של מילים, והתבונה תופסת אותן רק במשפטים." – עובדה המונעת מבעלי-חיים, משוללי שכל, מלנסח אידיאות כאלה או מלהגיע אי-פעם "לשלמות התלויה בהן". על כן אין הוא יכול להעלות בדעתו מה היו האמצעים שבהם "החלו חוקרי הדקדוק החדשים שלנו להרחיב את תחומי רעיונותיהם ולהכליל את מילותיהם," או לפתח את האמצעים "לביטוי כל מחשבות האדם": "מספרים, מילים מופשטות, אאוריסטים וכל זמני נטיית הפעלים, מילות-טעם, תחביר, קישור בין משפטים, הנמקה ופיתוח כל הלוגיקה של הדיון." הוא מעלה השערות בדבר השלבים האחרונים של השתכללות המינים, "כאשר רעיונותיהם של בני-האדם החלו להתפשט ולהתרבות וכאשר נוצרה בין בני-האדם תקשורת הדוקה יותר והם חיפשו סימנים רבים יותר ושפה מקיפה יותר." אולם עליו לנטוש, בצער, "את הבעיה הקשה הבאה: מה היה הכרחי יותר, חברה קיימת כתנאי-מוקדם ליצירת שפות או שפה שהומצאה כתנאי-מוקדם ליצירת חברה?"

הקרטזיאנים חותכים את הקשר הגורדי על-ידי קביעת קיומו של מאפיין לכל מין. הרי זו מהות שנייה המשמשת מה שאפשר

לכנות "עיקרון-יוצר" בצד "העיקרון המכאני," המגדיר באופן מוחלט את התנהגותם של בעלי-החיים. להם לא היה כל צורך להסביר את מקור השפה במהלך ההתפתחות ההיסטורית. אדרבא, טבע האדם שונה איכותית: אין להפריד בו בין גוף לנפש. עיקרון זה ניתן לפירוש מחדש במונחים מקובלים יותר בהנחה שמוטציות פתאומיות ודרמטיות הן שהביאו לתכונות האינטליגנציה, שהינן, לפי מיטב ידיעתנו, מיוחדות לאדם; השליטה בשפה במובנה האנושי הינה המדד המובהק ביותר לתכונות אלה.[7] אם יש בהנחה זו לפחות קירוב ראשון לעובדות, יש לצפות שחקר הלשון יספק יתד-חדירה, ואולי אף דגם, למחקר על-אודות טבע-האדם, שיניח את היסודות לתיאוריה רחבה הרבה יותר.

לסיכום ההערות ההיסטוריות האלה, אפנה, כפי שעשיתי במקום אחר[8] לווילהלם פון-הומבולדט, אחד ההוגים מעוררי המחשבה והמסקרנים של התקופה. מחד-גיסא היה הומבולדט מן התיאורטיקנים המעמיקים ביותר של הבלשנות, ומאידך-גיסא, מן הדוברים המוקדמים והנחרצים למען ערכים חופשניים. המושג המרכזי בפילוסופיה שלו הוא "בילדונג", אשר בו התכוון, לדברי ג. וו. בורו, "להתפתחות המלאה, העשירה, וההרמונית ביותר של הכשרים הגלומים בפרט, בקהילה או במין האנושי כולו."[9] הגותו יכולה לשמש מופת. למרות שלמיטב ידיעתי, אין הוא קושר באופן מפורש את דעותיו על-אודות השפה להגותו החברתית – החופשנית, הרי שיש יסוד משותף ברור שממנו הן צומחות – תפיסה כוללת של טבע האדם הנותנת השראה לשתיהן. מסתו של מיל "על החירות" משתמשת כ"מוטו" בניסוחו של הומבולדט ל"עיקרון המנחה" של הגותו: "חשיבותה המוחלטת והחיונית של ההתפתחות האנושית על כל גווניה." הומבולדט מסכם את ביקורתו על המדינה הסמכותית במילים: "חשתי עצמי מונע לכל אורך הדרך על-ידי תחושת כבוד עמוקה ביותר לאצילותו הפנימית של טבע האדם ולחירות, שרק היא לבדה הולמת אצילות זו." תפיסתו את טבע האדם הינה, אם כן, בקצרה:

תכליתו האמיתית של האדם, או זו שהוא מצווה לה על-פי תכתיביו הנצחיים והבלתי משתנים של ההיגיון ולא על-ידי רצונות מעורפלים ובני-חלוף, היא ההתפתחות הגבוהה וההרמונית ביותר של כוחותיו לכדי מכלול שלם ועקיב. החירות היא התנאי הראשון וההכרחי לכל אפשרות של התפתחות מסוג זה; אך בצידה קיים גם יסוד אחר – הקשור עימה קשר הדוק – והוא מבחר רב-גוני של מצבים.[10]

כמו רוסו וקאנט סבור הומבולדט, כי

אין דבר המקדם את הבשלות לחירות כמו החירות עצמה. יתכן שאלה, שכה תכופות ניצלו חוסר-בשלות זו כתירוץ להמשך הדיכוי, לא יכירו באמת זו. אך נראה שהיא נובעת, ללא צל של ספק, מעצם טבעו של האדם. אי-היכולת לזכות בחירות יכולה לצמוח אך ורק מחוסר כוח מוסרי ואינטלקטואלי; ואת החסר הזה ניתן לספק רק בהגברת הכוח הזה; אך לשם כך יש להניח מראש את יכולת ההפעלה של הכוח הזה, והפעלתו של הכוח מקבלת מראש את החירות, כגורם המעורר פעילות ספונטנית. אולם ברור שהתרתם של כבלים, אשר הכבול בהם אינו חש כי הם כבלים – אין לכנותה הענקת חירות. אך אין אדם על הארץ – יהיה עזוב ונשכח על-ידי הטבע או שיחיה בתנאים משפילים – שלגביו קביעה זו נכונה ביחס לכל הכבלים המדכאים אותו. הבה נתיר את הכבלים אחד לאחד, עם התעוררות תחושת החירות בליבותיהם של בני האדם, ונחיש את הקדמה בכל צעד וצעד.

אלה שאינם מבינים זאת, "אפשר, בצדק, לחשוד שאינם מבינים את הטבע האנושי וכי הם שואפים להפוך בני-אדם למכונות."

ביסודו, האדם הינו ישות יוצרת, חוקרת ומשתכללת, "החקירה והיצירה הן המרכזים, שסביבם סובבות, בעקיפין או במישרין, כל הפעילויות האנושיות." אך חירות החשיבה וההשכלה לא נועדו רק לעילית. ושוב מהדהד קולו של רוסו בדברי הומבולדט: "יש משום השפלה לטבע האדם ברעיון שניתן לשלול מאדם כלשהו את הזכות להיות אדם." הוא אופטימי, אפוא, באשר להשפעה של "הפצת המדע על-ידי החירות וההשכלה." אולם "כל תרבות מוסרית צומחת באופן בלעדי ומיידי מחייה הפנימיים של הנפש, וניתן להמריצה ולדרבנה אך ורק בטבע האדם. לעולם היא אינה נוצרת בתחבולות חיצוניות ומלאכותיות." "טיפוח ההבנה, כטיפוחה של כל אחת מתכונותיו האחרות של האדם, מושג, בדרך-כלל, בפעילותו של האדם עצמו, בכוח-ההמצאה שלו, או ביכולתו להשתמש בתגליותיהם של אחרים..." על החינוך, אם כן, לספק את ההזדמנויות להגשמה עצמית; ואין הוא יכול לספק אלא סביבה עשירה ורבת אתגרים, שאותה יחקור האדם בדרכו הוא. למען הדיוק, אפילו שפה אי-אפשר ללמד, אלא "רק לעוררה במחשבה: אפשר רק לספק את החוט שלאורכו היא תתפתח מעצמה." חושבני, שהומבולדט היה מסכים עם חלק גדול מהגותו החינוכית של דיואי. הוא עשוי היה גם להעריך את הפצתן המהפכנית של דעות כאלה לאחרונה, בידי קתולים רדיקלים באמריקה-הלטינית, למשל, העוסקים

"בהערת התודעה." קתולים רדיקלים אלה מתכוונים ל"הפיכת המעמדות הנמוכים, הפסיביים והמנוצלים, לאדונים בעלי-הכרה וביקורתיים באשר לגורלם הם."[11] הם פועלים באופן דומה מאד למהפכני העולם השלישי במקומות אחרים. הוא היה מקבל, אני מניח, את ביקורתם על בתי-הספר

העוסקים במסירת מידע יותר מאשר בהקניית ערכים, כיצירת רוח-ביקורת. מנקודת-הראות החברתית, מכוונות המערכות החינוכיות הקיימות לשימור המבנים החברתיים והכלכליים הקיימים, במקום לשינויים.[12]

אך התעסקותו של הומבולדט בספונטניות חורגת הרבה מעבר למעשה החינוכי במובנו הצר. היא נוגעת גם בשאלת העבודה והניצול. בהמשך להערות שצוטטו לעיל, על-אודות טיפוח ההבנה באמצעות פעולה ספונטנית, נכתב:

> ... אין האדם מתייחס לרכושו כשלו, באותה מידה שבה הוא מתייחס למעשיו; העובד המטפל בגן הוא בעליו, יותר אולי, מהאדם האדיש והמפונק, הנהנה מפירותיו... מטעם זה[13] נראה שאפשר להעלות את כל האיכרים והאומנים לדרגת אמנים, כלומר, לדרגת אנשים האוהבים את עבודתם לשמה, משפרים אותה בכישרונם הפלסטי וביכולת-ההמצאה שלהם, ובכך הם מטפחים את רוחם, מרוממים את אופיים, ומשבחים ומעדנים את הנאותיהם. וכך האנושות תרומם גם היא על-ידי אותם דברים, אשר עתה, למרות שהם יפים כשלעצמם, משמשים תכופות להשפלתה... ואולם החירות הינה, ללא-ספק, התנאי ההכרחי, שבלעדיו אפילו הפעילות ההולמת ביותר את טבע הפרט, לא תצליח לעולם ליצור השפעות כה ברוכות. כל דבר שאינו נובע מבחירתו החופשית של האדם, או שהוא אך תוצאה של הוראה והדרכה חיצוניים, אינו חודר לתוך עצם ישותו ונשאר זר לטבעו האמיתי; אין הוא מבצע אותו בכישרון אנושי אמיתי, אלא בדייקנות מכאנית גרידא.

אם אדם פועל בדרך מכאנית טהורה, בתגובה לתביעות חיצוניות או להוראות, במקום בדרך הנקבעת על-ידי האינטרסים שלו, כישרונו וכוחותיו הוא, "יכולים אנו להעריך את מעשיו, אך אנו בזים לאישיותו."[14]

הנחות אלה הן הבסיס לדעותיו של הומבולדט על תפקיד המדינה, הנוטה "להפוך את האדם למכשיר בשירות מטרותיה השרירותיות, תוך התעלמות ממטרותיו האישיות". תורתו היא תורה ליברלית קלאסית, השוללת בתוקף כל התערבות של המדינה בחיי הפרט או החברה, מעבר למידה המינימאלית ביותר.

מכיוון שכתב בשנות התשעים של המאה השמונה-עשרה, לא היה להומבולדט שום מושג על הצורות שילבש הקפיטליזם התעשייתי. לכן אין הוא מוטרד יתר-על-המידה מהסכנות שטומן בחובו הכוח הפרטי.

> אך כאשר אנו שוקלים (תור שמירה על האבחנה בין הלכה למעשה) את העובדה שהשפעתו של האדם הפרטי נוטה להצטמצמות ולדעיכה בגלל תחרות, בזבוז ההון, אפילו מוות; וכי ברור שאף אחת מאפשרויות אלה אינה תופסת לגבי המדינה; עדיין נותר בידינו העיקרון, שאל לה למדינה להתערב בכל עניין שאינו נוגע בפרוש לביטחון...

הוא מדבר על-אודות שוויון התנאים ההכרחי בין אזרחים פרטיים ואינו יודע, כמובן, דבר על הדרכים שבהן יפורש מחדש מושג ה"אדם הפרטי" בעידן הקפיטליזם המאוגד. הוא לא חזה ש"הדמוקרטיה וסיסמתה בדבר שוויון כל האזרחים בפני החוק", והליברליזם וזכותו של האדם על אישיותו שלו, יתנפצו אל סלעי המציאות של הכלכלה הקפיטליסטית."[15] הוא לא חזה, שבכלכלה הקפיטליסטית הדורסת, התערבות המדינה תהיה הכרח מוחלט לשמירת הקיום האנושי ולמניעת הרס הסביבה הפיסית – אני מדבר באופטימיות. כמו שציין למשל קארל פולניי, לא יוכל השוק הסתגלני "להתקיים לאורך זמן בלי להשמיד ולחסל את בסיסה האנושי והטבעי של החברה; הוא עלול להשמיד את האדם ולהפוך את סביבתו למדבר שממה."[16] הומבולדט לא חזה את התוצאות הנובעות מאופייה של העבודה כמצרך; הרעיון (בלשונו של פולניי) ש"לא המצרך הוא המחליט היכן יוצע למכירה, לאיזו תכלית ינוצל, באיזה מחיר יורשה להחליף בעלים, ובאיזה אופן עליו להיות נצרך או מושמד." אולם במקרה זה, המצרך הוא חיי-אנוש, ולכן הגנה חברתית הינה צורך מינימאלי להגבלת פעולותיו, האי-רציונאליות וההורסניות של השוק החופשי הקלאסי. הומבולדט גם לא הבין, שהיחסים הכלכליים הקפיטליסטיים הנציחו צורה של שיעבוד, אשר סימון לינגט הכריז עליהם ב-1767 שהם גרועים אף מעבדות.

> רק חוסר האפשרות להתקיים בדרך אחרת היא המאלצת את הפועלים החקלאים לחרוש ולעבד את האדמה, שאת פירותיה לא יאכלו, ואת הבנאים להקים בניינים, שבהם לא יגורו. המחסור הוא המושך אותם לשווקים, שבהם הם ממתינים לאדונים, שיעשו עמם חסד וירכשו אותם. המחסור הוא המאלץ אותם ליפול על ברכיהם לפני העשיר, כדי שיתיר להם להעשיר אותו עוד יותר... איזה רווח ממשי הביא לו, לעובד, חיסול העבדות?... הוא חופשי, אתם אומרים. אהה! זהו מר-גורלו. העבד היה יקר לאדוניו, משום שעלה לו כסף. אך האומן אינו עולה מאומה לרודף התענוגות העשיר השוכר אותו... יש אומרים, שלאנשים אלה אין אדון, אך יש להם אדון והוא נורא מכל, שתלטני מכל – שמו המחסור. הוא המביאם אלי התלות האכזרית ביותר.[17]

אם יש משהו ברעיון השעבוד, המשפיל את טבע-האדם, הרי יש לצפות להשתחררות חדשה, שהיא "שלב השחרור השלישי והאחרון בהיסטוריה" של פורייה, שלב אשר יהפוך את הפרולטריון לאנשים חופשים על-ידי חיסול אופייה המיצרכי של העבודה, ביטול העבדות בשכר, החלת פיקוח דמוקראטי על המוסדות המסחריים, התעשייתיים והכספיים."[18]

הומבולדט היה עשוי לקבל מסקנות אלה. הוא אכן מסכים, שהתערבות המדינה בחיים החברתיים לגיטימית אם "החירות עלולה להרוס את עצם התנאים, שבלעדיהם לא רק החירות, אלא גם הקיום עצמו לא יתכנו" – אלה הן בדיוק הנסיבות הנוצרות בכלכלה קפיטליסטית בלתי-מרוסנת. מכל מקום, ביקורתו על הביורוקרטיה והמדינה הרודנית ניצבת כאזהרה ניצחת בדבר כמה מההיבטים היותר עגומים של ההיסטוריה המודרנית, וביקורתו זו נכונה לגבי מגוון רחב יותר של מוסדות כפייתיים ממה שדימה בנפשו.

למרות שהוא מבטא תורה ליברלית קלאסית, הומבולדט אינו אינדיבידואליסט פרימיטיבי בסגנון רוסו. רוסו פיאר והילל את הפרא "החי-בתוך-עצמו"; הוא מוצא שימוש מועט "לאדם החברותי, המצוי תמיד מחוץ לעצמו, (ה)יודע כיצד לחיות רק לפי דעותיהם של אחרים... אשר משיפוט(ם) הוא משיג את תחושת קיומו הוא."[19] השקפתו של הומבולדט שונה למדי:

... רוחם של הרעיונות והטיעונים שנפרשו במסה זו מסתכמת היטב כדלקמן: בעוד שבני-אדם עשויים לנפץ את כל האזיקים בחברה האנושית, הם ינסו למצוא קשרים חברתיים חדשים רבים ככל האפשר. האדם המבודד אינו יכול להתפתח יותר מהאדם הנתון בכבלים.

כך הוא צופה אל עבר קהילה של התאגדות חופשית, בלא כפייה של המדינה או מוסדות סמכותיים אחרים, קהילה שבה אנשים בני-חורין יכולים ליצור ולחקור ולהגיע להתפתחות הגבוהה ביותר של הכוחות הגלומים בהם; טרם זמנו מציג הומבולדט חזון אנרכיסטי, ההולם, אולי, את השלב הבא של החברה התעשייתית. אולי נוכל לצפות ליום שבו גדילים אלה ישתזרו למסגרת סוציאליזם חופשני, תבנית חברתית אשר כמעט אינה קיימת היום, למרות שניתן להבחין במרכיביה: בהבטחת זכויות-הפרט, אשר הגיעה לרמתה הגבוהה ביותר – למרות שהיא עדיין לוקה באופן טרגי – בדמוקרטיות המערביות, בקיבוצים הישראליים, בניסיונות של מועצות פועלים ביוגוסלביה, במאמץ לעורר תודעה עממית וליצור מעורבות חדשה בתהליך החברתי. זהו מרכיב בסיסי במהפכות העולם-השלישי, השבוי בדו-קיום מתוח עם מעשים רודניים שהדעת אינה סובלת.

תפישה דומה של טבע-האדם מונחת ביסוד עבודתו של הומבולדט על הלשון. הלשון היא תהליך של יצירה חופשית; חוקיה ועקרונותיה קבועים, אך ניתן לנצל עקרונות מחוללים אלה באין-סוף אפשרויות. אפילו מתן פירוש למילים והשימוש בהן הינו תהליך של יצירה חופשית. השימוש המקובל בלשון ורכישתה תלויים במה שהומבולדט מכנה תבניתה הקבועה של הלשון – מערכת תהליכים מחוללים, ששורשיה נעוצים בטבעו של השכל האנושי. מערכת זו מגבילה את היצירתיות החופשית של התבונה הנורמאלית, או זו שרמתה גבוהה ומקורית יותר, של סופר גדול או של הוגה-דעות ואולם היא אינה קובעת מראש את אופייה. הומבולדט הינו מחד גיסא אפלטוניסט, הטוען בתוקף שהלימוד הוא סוג של זכירה, שבו הנשמה המגורה על-ידי הניסיון שואבת ממאגריה הפנימיים והולכת בדרך שהיא עצמה מתווה; מאידך גיסא, הומבולדט הוא גם רומנטיקן רגיש למגוון התרבותי ולאינסוף האפשרויות שבהן יכול לתרום הגאון היוצר. אין בכך כל סתירה, כשם שאין סתירה בעמדתה של התיאוריה האסטתית, כי יצירות אישיות של גאון מוגבלות על-ידי עקרונות וכללים. השימוש הנורמאלי היוצר בלשון, המשמש לרציונליסט הקרטזיאני כראייה הטובה ביותר לקיומה של מחשבה אחרת, מניח מראש מערכת של כללים ועקרונות מחוללים, מהסוג שחוקרי הדקדוק הרציונליסטים ניסו לקבוע ולהבהיר, במידה מסוימת של הצלחה.

מבקרים מודרניים רבים, החשים בחוסר עקיבות באמונה שהיצירה החופשית מתבצעת בתוך מערכת של מגבלות ועקרונות שולטים, ולמעשה מניחה אותם מראש, טועים מאד אלא-אם-כן הם מדברים על "סתירה" במובן הרפה והמיטפורי של שלינג, כי "בלא הסתירה בין הכרח לחופש, הרי הפילוסופיה וכל שאיפה נאצלת אחרת של הרוח היו שוקעים אלי מות, המיוחד למדעים שבהם אין לסתירה זו כל תפקיד." בלא המתח שבין הכרח וחופש, חוק ובחירה, לא יתכנו יצירתיות, תקשורת ופעולות משמעותיות אחרות.

דנתי ברעיונות מסורתיים אלה באריכות-מה, לא בשל התעניינות בקדמוניות, אלא משום שלדעתי הם בעלי ערך ונכונים ביסודם. הם פורשים לפנינו דרך שכדאי ללכת בה.

הפעולה החברתית חייבת להיות מונעת על-ידי חזון של חברת-העתיד, ועל-ידי שיפוטים ערכיים מפורשים הנוגעים לאופייה של חברת-עתיד זו. השיפוטים הללו חייבים להיגזר מתפיסה כלשהי של טבע-האדם, ואפשר לחפש יסודות אמפיריים בחקירת טבעו של האדם, כפי שהוא נחשף על-ידי התנהגותו ויצירותיו החומריות, האינטלקטואליות והחברתיות. הגענו,

אולי, לנקודה בהיסטוריה, שבה ניתן לחשוב ברצינות על חברה, שבה קשרים חברתיים המכוננים באורח חופשי באים במקומם של אזיקי המוסדות הרודניים, דווקא באותו מובן המופיע בהערותיו של הומבולדט אשר ציטטתי. גישה זו פותחה באופן מפורט וכולל יותר במסורת הסוציאליזם החופשני בשנים שלאחר-מכן.[20]

הקפיטליזם החמסני יצר מערכת תעשייתית מורכבת וטכנולוגיה מתקדמת; הוא התיר הרחבה ניכרת של הליכים דמוקרטיים וטיפח ערכים ליברליים מסוימים, אך הגבולות שהציב נתונים תחת לחץ ויש להתגבר עליהם. מערכת זו אינה תואמת את אמצע המאה העשרים. היא אינה מסוגלת למלא צרכים אנושיים, הבאים לידי ביטוי במונחים קולקטיביים; ותפיסת האדם התחרותי שפיתחה, אדם שכל מעייניו נתונים להגדלת הונו וכוח-שלטונו, המשתעבד ליחסי-השוק, לניצול ולסמכות חיצונית – תפיסה זו הינה אנטי-הומאנית ובלתי נסבלת במובן העמוק ביותר. המדינה הסמכותית אינה יכולה לשמש תחליף, כשם שאי-אפשר לקבל כמטרות הקיום האנושי את הקפיטליזם הממלכתי הצבאי, המתפתח בארצות-הברית, או את מדינת-הרווחה הצנטרליסטית והביורוקרטית. הצידוק היחיד למוסדות מדכאים הוא גרעון חומרי ותרבותי. אך בשלבים שונים בהיסטוריה דווקא מוסדות מסוג זה הם המנציחים והיוצרים גרעון כזה, ואף מאיימים על הקיום האנושי עצמו. המדע והטכנולוגיה המודרניים יכולים לשחרר את בני-האדם מן הצורך בעבודה חדגונית ומטמטמת. הם יכולים, באופן עקרוני, לספק את הבסיס לסדר חברתי רציונאלי, המבוסס על התאגדות חופשית ופיקוח דמוקראטי, אם רק נרצה בו.

החזון של הסדר החברתי בעתיד מבוסס על תפיסה של טבע-האדם. אם אמנם האדם הוא כחומר ביד היוצר, חסר כל מבני-מחשבה משל עצמו וצרכים תרבותיים או חברתיים, אזי הוא מושא מתאים ל"עיצוב האישיות" בידי רשויות המדינה, מנהל התאגיד, הטכנוקרט, או הוועד המרכזי. אלה המאמינים במין-האנושי מקווים שאין זה כך, ומנסים לגלות את האפיונים הפנימיים האנושיים המהווים את המסגרת להתפתחות אינטלקטואלית, לצמיחת תודעה מוסרית, הישגים תרבותיים ושותפות בקהילה חופשית. בדרך דומה דיברה המסורת הקלאסית על כשרון אמנותי, הפועל בתוך מסגרת של כללים, ואף מציב אתגר למסגרת זו. כאן אנו נוגעים בנושאים שאינם מובנים דיים. נראה לי, שאנו חייבים לפרוץ דרך חדשה, ולהינתק מחלק גדול של מדע-החברה וההתנהגות המודרני, על-מנת שנוכל להתקדם לקראת הבנה מעמיקה יותר של נושאים אלה.

חושבני, שגם כאן יכולה המסורת שסקרתי בקצרה לתרום תרומה נכבדה. כפי שהערתי לעיל, אלה שהתעניינו בייחוד האנושי ובפוטנציאל שבו, חזרו לעסוק בתכונות הלשון. לדעתי, חקר-הלשון עשוי לספק רמזים אחדים להבנת התנהגות, הנשלטת על-ידי כללים, והאפשרויות לפעולה חופשית ויוצרת בתוך מסגרת של מערכת כללים, המשקפים לפחות בחלקם, תכונות פנימיות של המבנה הרוחני של בני-האדם. נראה שיהיה זה הוגן לראות בחקר-הלשון היום חזרה מסוימת לתפיסה ההומבולדטיאנית את מבנה הלשון; מערכת של תהליכים מחוללים, שמקורם בתכונות מולדות של המחשבה, אך המתירים, כלשונו של הומבולדט, שימוש בלתי-מוגבל באמצעים מוגבלים. אי-אפשר לתאר את הלשון כמערכת של ארגון ההתנהגות. אדרבא, כדי להבין כיצד משתמשים בלשון, עלינו להבין את התבנית ההומבולדטיאנית המופשטת של הלשון ואת הדקדוק המחולל שלה, במונחים מודרניים. הלומד שפה בונה לעצמו מערכת מופשטת זו באופן בלתי-מודע, כמובן. הבלשן והפסיכולוג יכולים להוסיף ולחקור את השימוש בלשון ואת רכישתה, רק במידה שבה תפס את תכונות המערכת שבה קנה לו שליטה אדם היודע את השפה. יתר-על-כן, נראה לי שיש בסיס לטענה האמפירית לפיה מערכת כזו ניתנת לרכישה, בתנאים נתונים של זמן וגישה, רק בידי מחשבה שניחנה בתכונות ספציפיות, שאפשר לתארן בפרוטרוט. כל עוד אנו מגבילים את עצמנו, בתפיסתנו, לחקר ההתנהגות, ארגונה והתפתחותה, תוך יחסי-גומלין עם הסביבה, נגזר עלינו שנחמיץ מאפיינים אלה של הלשון והמחשבה. בדרך דומה אפשר ללמוד, באורח עקרוני, היבטים אחרים של הפסיכולוגיה והתרבות האנושית.

אין להוציא מכלל אפשרות שנוכל בדרך זו לפתח מדע-חברה, המבוסס על הנחות אמפיריות מבוססות היטב ביחס לטבע-האדם. בדיוק כשם שאנו חוקרים, בהצלחה מסוימת, את מכלול השפות האנושיות הניתנות ללמידה, נוכל גם לנסות לחקור את צורות הביטוי האמנותי או אפילו את הידע המדעי שבני-אנוש מסוגלים לתפוס, ואולי אף את מכלול המערכות המוסריות והמבנים החברתיים, שבהם יכולים בני-האדם לחיות ולתפקד. אם יינתן ביטוי לאפשרויותיהם וצרכיהם. ניתן אולי לנסות ולעצב תפיסה של ארגון חברתי, אשר – בתנאים נתונים של תרבות חומרית ורוחנית – יוכל לעודד ולמלא, באופן הטוב ביותר, את הצורך האנושי היסודי – אם אכן הוא כזה – הצורך ביוזמה ספונטנית, עבודה יוצרת, סולידריות, ורדיפת הצדק החברתי.

אינני רוצה להגזים, כפי שבוודאי כבר עשיתי, בתפקידו של חקר הלשון. הלשון היא תוצר של התבונה האנושית, תוצר

שהוא הנוח ביותר למחקר בשלב זה. מסורת עשירה ראתה בלשון ראי של המחשבה. יש ברעיון זה מן האמת וההבחנה המועילה, ללא ספק.

הנושא "לשון וחירות" מביך אותי עתה לא פחות מאשר בשעה שהתחלתי לעסוק בו – גם סקרנותי לא פחתה. בהערות ספקולטיביות ובלתי מפורטות אלה ישנם חללים גדולים כל כך, שכאשר יסולקו המטפורה והניחוש הבלתי מבוסס יוותרו עדיין שאלות רבות. עלינו להכיר בהתקדמות האיטית בידע האדם והחברה או אף בניסוח ברור ובהיר של הנושאים למחקר; הכרה זו הינה חוויה מפכחת וחשובה. אך, לדעתי, יש לנו שטחים אחדים של קרקע יציבה לרגלינו. הייתי רוצה להאמין, שמחקר אינטנסיבי של היבט אחד של פסיכולוגית האדם – הלשון האנושית – יוכל לתרום למדע חברתי הומניסטי, אשר ישמש כמכשיר לפעולה חברתית. למותר לומר, שפעולה חברתית אינה יכולה להמתין לתיאוריה מבוססת היטב על-אודות האדם והחברה, בדיוק כשם שאין לקבוע את תקפותה של התיאוריה על-פי ציפיותינו ושאיפותינו המוסריים. השניים – הגות ופעולה – חייבים להתקדם כמיטב יכולתם, בצפייה קדימה אל עבר היום, שבו המחקר התיאורטי יספק מדריך יציב למאבק האינסופי למען חירות וצדק-חברתי, מאבק שתכופות הוא קודר אך תמיד הוא מלא תקווה.

פסיכולוגיה ואידיאולוגיה

לפני כמאה שנה תיאר אחד מדובריו של הליברליזם הבריטי את הסינים "גזע מזרחי נחות הניתן לאילוף".[1] באותן שנים עצמן הפכה האנתרופולוגיה לשטח מחקר מקצועי "הקשור באורח הדוק לעלייתו של מדע-הגזעים."[2] אדם רציונאלי, שלפניו יובאו טענותיה של האנתרופולוגיה הגזענית במאה התשע-עשרה, ישאל שני סוגי שאלות: מהו ערכן המדעי של הטענות ואילו צרכים חברתיים או אידיאולוגיים הן משרתות. שני סוגי השאלות אינם תלויים זה בזה מבחינת הגיונן. עם זאת, ככל שמתערערות היומרות המדעיות, יבלטו השאלות מהסוג השני. ביחס לאנתרופולוגיה הגזענית של המאה התשע-עשרה, השאלה בדבר ערכה המדעי אינה עוד נושא רציני, ולא יקשה להבין מהו תפקידה החברתי. אם הסיני ניתן מטבעו לאילוף, איך אפשר להתנגד להפעלת אמצעי שליטה ופיקוח עליו על-ידי גזע עליון יותר?

נבחן עתה את ההכללה שבפסאודו-מדע זה, בן המאה התשע-עשרה: עובדי-האלילים הסינים הנבערים אינם היחידים הניתנים לאילוף מטבעם. כל בני-האדם ניתנים לאילוף במידה שווה. המדע גילה לנו, שהדיבור על "חירות" ו"כבוד-אנושי" הינו אשליה בלבד. מה שאדם עושה, נקבע במלואו על-ידי תורשתו הגנטית והחיזוקים שקיבל מסביבתו. לכן עלינו להשתמש במיטב הטכנולוגיה ההתנהגותית על-מנת לעצב את ההתנהגות ולשלוט בה, לטובת האינטרס המשותף.

שוב, אנו יכולים לחקור את משמעותה המדויקת של הטענה, את ערכה המדעי, ואת תפקידה החברתי. אם אכן ערכו המדעי של כל הברור והגלוי הוא פעוט, אזי יהיה מעניין במיוחד להתייחס לאקלים הרוחני, שבו טענה זו נלקחת ברצינות.

II

ב.פ. סקינר מעיין בהתנהגות האנושית – ויש להפריד עיון זה באופן ברור מחקירתו הניסיונית על-אודות ההתניה-המפעילה – והוא מעלה גרסה מיוחדת על-אודות התיאוריה של היכולת לאלף בני-אדם. קבלת-הפנים שמשנתו זכתה לה בציבור מעניינת במיוחד. סקינר גונה כמי שמפלס את הדרך להגות טוטליטרית, וזכה לשבח על שלימד סניגוריה על סביבה חברתית מנוהלת בקפידה. הוא הואשם בחוסר מוסריות וזכה לתהילה כדוברה של המדעיות והרציונאליות ביחסי-אנוש. בתביעתו לפיקוח על החירות והכבוד-האנושי, במקום הגנה עליהם, נחשב כמי שתוקף ערכים אנושיים יסודיים. יש בכך משהו שאין הדעת סובלת. ומאחר וסקינר פונה לעזרת סמכותו של המדע, מגנים מבקרים אחדים את המדע עצמו, או את ההשקפה המדעית על האדם, "על כך שהם מחזקים מסקנות אלה;" בעוד שאחרים מבטיחים לנו, שהמדע יתגבר על המיסטיציזם והאמונה הבלתי-רציונאלית.

ניתוח מפורט יראה שהרושם הזה מוטעה. סקינר אינו אומר דבר על-אודות החירות והכבוד-האנושי, למרות שהוא משתמש במילים אלו במשמעות מוזרה ויוצאת-דופן. השערותיו משוללות תוכן מדעי, ואינן נותנות לנו ולו גם תחילתה של מסגרת למדע אפשרי של ההתנהגות האנושית. זאת ועוד, בכך שהוא כופה על המחקר המדעי הגבלות שרירותיות מסוימות, סקינר מבטיח, למעשה, את המשך כישלונו.

אשר להשלכותיו החברתיות, מדע ההתנהגות האנושית של סקינר, בהיותו נבוב למדי, קרוב לתפיסתו של הליברטריאן, באותה מידה שהוא קרוב לתפיסתו של הפאשיסט. אם הערות אחדות משלו מרמזות על פירוש זה או אחר, יש להדגיש, שאין הן נובעות מה"מדע" שלו יותר מאשר היפוכן. חושבני, שנכון יותר להתייחס לספרו של סקינר מעבר לחירות וקוממיות כמין מבחן רורשאך. העובדה, שמקובל להתייחס אליו כמראה את הדרך ל-1948, מציינת, אולי, נטיות מסוימות בחברה התעשייתית המודרנית. אין כמעט ספק שתורות טוטאליטריות עלולות לנצל את התיאוריה האומרת שהאנושות ניתנת לאילוף. אם, אכן, החירות והקוממיות אינם אלא שרידיהן של אמונות מיסטיות, שזמנן עבר, מי יוכל להתנגד לפיקוח הדוק ויעיל, שיבטיח את "הישרדותה של התרבות?"

משום יוקרתו של המדע והנטיות ליצירת פיקוח סמכותי ממורכז, נטיות שאפשר לאתרן בקלות בחברה המתועשת המודרנית, חשוב לחקור ברצינות, אם אמנם מספקים מדע-ההתנהגות והטכנולוגיה הקשורה אליו, את הצידוק ואת האמצעים לפיקוח על ההתנהגות. מה הוכח, למעשה, או אף הועלה כאפשרות מתקבלת-על-הדעת, בנושא זה?

סקינר חוזר ומבטיח לנו, שמדע-ההתנהגות שלו מתקדם בצעדי ענק, וכי קיימת טכנולוגיה יעילה לפיקוח. "עובדה," הוא

אומר, "שכל הפיקוח מופעל על-ידי הסביבה."[3] נובע מכך, "שכאשר אנו מוסרים את הפיקוח לידי האדם עצמו, איננו אלא עוברים מצורת פיקוח אחת לשנייה" (עמ' 9).

המשימה הרצינית היחידה היא, אם כן, לתכנן אמצעי פיקוח פחות "מסלידים" ויותר יעילים. כלומר, זוהי בעיה הנדסית גרידא. "קוויה הכלליים של הטכנולוגיה כבר ברורים" (עמ' 149). "יש בידינו הטכנולוגיות הפיסיקליות, הביולוגיות וההתנהגותיות הנחוצות ל'הצלת עצמנו'; הבעיה היא, כיצד נביא את האנשים לידי כך שישתמשו בהן" (עמ' 158).

עובדה, טוען סקינר, ש"התוצאות הן המעצבות ומקיימות את ההתנהגות," וככל שנתקדם בחקירת התוצאות התלויות בהתנהגות, נגלה שהן הולכות "ונוטלות את תפקידי ההסבר, שקודם לכן נועדו לאישיות, למצבי הנפש, לרגשות, לקווי-האופי, לכוונות ולמניעים" (עמ' 18).

ברגע שמדע ההתנהגות מאמץ לעצמו את האסטרטגיה של הפיסיקה והביולוגיה, יורשת הסביבה את מה שיוחס קודם לכן לנושא הפעולה העצמאי, זו אותה הסביבה, שבתוכה התפתח המין האנושי, ושבה מעוצבת ומתקיימת התנהגות הפרט (עמ' 184).

באופן זה ממיר "ניתוח ההתנהגות" את הגישה המסורתית, שנשענה על מצבי-נפש, רגשות, והיבטים אחרים של האדם הריבוני. למעשה, נמצא ניתוח ההתנהגות הזה בשלב מתקדם הרבה יותר, מכפי שרוב מבקריו משערים" (עמ' 160). ההתנהגות האנושית היא פונקציה של "תנאים סביבתיים או גנטיים," ואל להם לבני-האדם להתנגד, "כאשר ניתוח מדעי מגלה, שהתנהגותם מקורה בתנאים חיצוניים" (עמ' 75); או כאשר טכנולוגיה התנהגותית משפרת את מערכת-השליטה.

כל זה הוכח ואף יותר מכך: ככל ש"מדע-ההתנהגות" יתקדם, הוא יבסס בהכרח עובדות אלה באופן מלא יותר. "טבעה של ההתקדמות המדעית, שככל שתפקיד הסביבה יובן טוב יותר, הפונקציות של האדם הריבוני תילקחנה ממנו בזו-אחר-זו." (עמ' 58). זוהי "ההשקפה המדעית" ו"מטבעה של החקירה המדעית" שהעדות חייבת להטות אחר ההשקפה. (עמ' 101). "טבעו של ניתוח ניסויי של ההתנהגות האנושית שהוא חייב להסיר את הפונקציות שיוחסו קודם לאדם הריבוני, ולהעבירן בזו-אחר-זו לסביבה השולטת" (עמ' 198). יתר-על-כן, עוד יגיע היום שבו "תסביר לנו הפיזיולוגיה מדוע אכן מתייחסת ההתנהגות למאורעות שקדמו לה, ושניתן להראות כי מהם היא נגזרת" (עמ' 195).

טענות אלה מתחלקות לשני סוגים. בסוג הראשון מצויות טענות על-אודות מה שנתגלה, ובשני – קביעות על מה שהמדע חייב לגלות בהתקדמותו הבלתי-נמנעת. קרוב לוודאי, שהתקווה, או החשש, או קבלת-הדין, העשויים להתעורר בעקבות הצהרותיו של סקינר, נובעים בחלקם מקביעות כגון אלה, על אודות התקדמותו הבלתי-נמנעת של המדע לקראת ההוכחה, שהכול נשלט על-ידי הסביבה, שיכולתו של "האדם הריבוני" לבחור אינה אלא אשליה.

טענות מן הסוג הראשון יש להעריך לפי העדות התומכת בהן. במקרה זה זו משימה פשוטה, שהרי אין שום עדות. למעשה, כפי שיובהר, כאשר נפנה לדוגמאות יותר ספציפיות, שאלת העדות אינה נוגעת לעניין, מאחר וניתוח הטענות יגלה, שהן נמוגות והופכות שוליות או חסרות פשר. לעומתן, הטענות בדבר כורחן של תגליות בעתיד מעורפלות יותר. האם סקינר אומר, שהמדע יראה בהכרח, שהתנהגות נקבעת לחלוטין על ידי הסביבה? אם זו עמדתו, אפשר לבטל את טענתו כדוגמטיות טהורה, הזרה ל"טבעה של החקירה המדעית". סביר למדי, שהתקדמות ההבנה המדעית תגלה שאפילו אם יהיו בידינו פרטים מלאים על אודות התכונות הגנטיות וההיסטוריה האישית, תוכל אותה ידיעת הכול נוסח לפלס לחזות מעט מאד ממעשיו של האורגניזם. ייתכן אפילו, שיום אחד ימציא המדע צידוקים עקרוניים למסקנה זו (אם אמנם היא נכונה). אבל יתכן, שבסך הכול, מה שאומר סקינר, אינו אלא שהמונח "הבנה מדעית" יוגבל לחיזוי ההתנהגות מתוך התנאים הסביבתיים. אם כך, כי אז עשוי המדע בהתקדמותו לחשוף, ש"הבנה מדעית של ההתנהגות האנושית", במובן זה, מוגבלת מטבעה. ברגע זה אין לנו, למעשה, כל עדות מדעית ואף לא ניצניה של השערה מדעית, בשאלה כיצד נקבעת ההתנהגות האנושית. מכאן, כל מה שיכולים אנו לעשות, הוא לבטא את תקוותנו ואת ניחושינו, באשר למה שיוכיח מדע כלשהו בעתיד. מכל-מקום, הטענות שמעמיד סקינר בקטגוריה זו הן דוגמטיות או בלתי מעניינות, תלוי איזה פירוש נצמיד להן.

היסוד הדוגמטי בהגותו של סקינר מתגלה פעם נוספת, כאשר הוא מצהיר ש"משימתו של הניתוח המדעי היא להסביר כיצד קשורה התנהגותו של אדם כמערכת פיסיקלית לתנאים, שמהם התפתח המין האנושי, ושבהם חי הפרט" (עמ' 16). אין צורך לומר, שמשימתו של הניתוח המדעי היא לגלות את העובדות ולהסבירן. נניח שאכן המוח האנושי פועל לפי עקרונות פיסיקליים (אולי עקרונות בלתי ידועים עדיין) המאפשרים בחירה חופשית, המותאמת למצבים שונים אך מושפעת על ידי

מקריות סביבתית רק באופן שולי. משימתו של הניתוח המדעי אינה – כפי שמאמין סקינר – להוכיח שהתנאים שלהם הוא מגביל את התעניינותו קובעים במלואה את ההתנהגות האנושית, אלא לגלות אם אמנם הם עושים זאת בכלל (או אם יש להם השפעה משמעותית כלשהי) וזו שאלה שונה לחלוטין. אם התנאים אינם קובעים, כפי שסביר להניח, תהיה "המשימה של הניתוח המדעי" להבהיר את הנושאים השנויים במחלוקת ולגלות תיאוריית הסבר מובנת, שתטפל בעובדות הממשיות. ודאי שאף מדען לא ילך בדרכו של סקינר, התובע שהמחקר המדעי יוליך למסקנה מסוימת שנקבעה מראש.

כסימוכין לאמונתו שהמדע יוכיח שההתנהגות היא פונקציה של מאורעות שקדמו לה, מציין סקינר, שהפיסיקה התקדמה רק כאשר "חדלה להאניש דברים" וליחס להם "רצונות, דחפים, רגשות, תכליות" וכו' (עמ' 8). הוא מסכם, איפוא, שמדע ההתנהגות יתקדם, רק כאשר יחדל להאניש בני אדם ויחדל מהתייחסות ל"מצבים פנימיים". אין ספק שהמדע התקדם אגב דחייתו את ההשקפה, שרצונו של הסלע ליפול הוא גורם ב"התנהגותו". מפני שלמעשה אין לסלע כל רצון מעין זה. כדי שיהיה לטיעונו של סקינר תוקף כלשהו, עליו להוכיח כי אין לאנשים רצונות, דחפים, רגשות, תכליות וכיוצא באלו, יותר משיש לסלעים. אם בני אדם שונים מסלעים מבחינה זו, הרי שעל מדע ההתנהגות האנושית לקחת עובדה זו בחשבון.

בדומה לכך צודק סקינר בקובעו, שה"פיסיקה המודרנית או מרבית שטחי הביולוגיה" אינם דנים בנושאים כגון "משבר האמונה" או "אובדן האמון". ברור שמאבחנה נכונה זו לא נובע דבר וחצי דבר על מדע ההתנהגות האנושית. פיסיקה וביולוגיה, מאבחן סקינר, "לא התקדמו על ידי בחינה מדוקדקת יותר של צהלתו של גוף נופל, או... של טבעה של רוח החיות, ואין לנו צורך לנסות ולגלות שאישיויות, מצבי נפש, רגשות, קווי אופי, תוכניות, תכליות, כוונות או ייחודים אחרים של האדם הריבוני באמת נוצרו כדי להתקדם בניתוח מדעי של ההתנהגות". ואנו חייבים לנטוש "השערות בדבר מצבי ביניים של הנפש" (עמ' 15). זה נכון למדי, אם אמנם אין מצבי ביניים הניתנים לאפיון על ידי תורת נפש מופשטת ואם אישיותם וכד' אינן ממשיות יותר מצהלתו של גוף נופל. אבל אם ההנחות העובדתיות שקריות, כי אז עלינו, כמובן, לנסות ולגלות מהם באמת "ייחודיו של האדם הריבוני" ולקבוע את "מצבי הביניים של הנפש" – כך לפחות עלינו לנהוג אם אנו חפצים לפתח מדע אנושי של התנהגות בעל תוכן אינטלקטואלי כלשהו ובעל יכולת הסבר כלשהי. סקינר יכול לטעון, באופן יותר רציונאלי, שאין "המדע" שלו מתעלם מ"ייחודים" וממצבים פנימיים אלה, וכי, אדרבא, הוא מסביר את התופעות המתוארות במונחים אלה בדרכים אחרות. אנו נראה מיד, איזה יסוד יש לטענה כגון זה.

אין זה סביר לטעון שהמדע התקדם רק על ידי כך שדחה את ההשערות בדבר "מצבים פנימיים". כאשר סקינר שולל את חקר הקביעה בדבר קיומם של מצבים פנימיים, הוא חושף את עוינותו לא רק ל"טבעה של החקירה המדעית," אלא אף לניסיון ההנדסי המקובל. לדוגמא, לדעתו של סקינר, "תורת האינפורמציה נתקלה בבעיה כאשר היה צורך להמציא "מעבד" פנימי, כדי להפוך תשומה לתפוקה" (עמ' 18). זוהי דרך מוזרה לתאר את העניין; "תורת האינפורמציה" לא נתקלה בשום בעיה מעין זו. להיפך, בחינת "המעבדים הפנימיים" בתיאוריה המתמטית של התקשורת, או יישומה לפסיכולוגיה, היוו התנהגות מדעית והנדסית מקובלת. נניח, שחוקר עומד בפני מתקן, שאת תפקידו אין הוא מבין, ונניח שבאמצעות ניסוי הוא יכול לקבל מידע על יחסי התשומה-תפוקה של המתקן. אם הוא אדם רציונאלי הוא לא יהסס לבנות תיאוריה על אודות המצבים הפנימיים של המתקן ולבחון אותה בהשוואה לעדויות נוספות. הוא יכול גם להמשיך ולנסות ולקבוע מהם המנגנונים המתפקדים באופנים המתוארים בתיאוריה שלו על-אודות המצבים הפנימיים, ומהם העקרונות הפיסיקליים הפועלים, כאשר האפשרות, שישנם עקרונות פיסיקליים חדשים ובלתי ידועים, נשארת פתוחה. עניין זה חשוב במיוחד בחקר התנהגותם של האורגניזמים. ייתכן מאד, שהתיאוריה שלו על-אודות המצבים הפנימיים תהיה המדריך השימושי היחיד להמשך המחקר. כאשר סקינר מתנגד, מראש, לאסטרטגיית מחקר שגרתית זו, הוא גוזר על הנוסח המוזר של "מדע ההתנהגות" שלו חידלון תמידי.

איבתו של סקינר למדע מתגלה גם בטיפולו בעניינים שבעובדה. פסיכולוגים העוסקים בעובדות טענו, שהדרך שבה רוכש ילד את השפה ומושגים שונים היא בחלקה פונקציה של גיל ההתפתחות; שבמשך תהליך ההתבגרות גדלה שפתו של הילד "כמו עובר", ושבידודו של הילד פוגע בתהליכי גדילה מסוימים. סקינר דוחה השערות אלה (עמודים 139, 141, 221) ומכריז, לעומת זאת, שנסיבות מילוליות מקריות וכן נסיבות סביבתיות אחרות מסבירות את כל התופעות שהתגלו בתצפית. אך אין הוא מביא כאן, או בכל מקום אחר, עדות או טיעון רציונאלי כלשהו התומך בטענה זו. כמו כן הוא דוחה תיאוריות אלה ללא ערעור, אך בה בשעה הוא אינו מצביע על כל פגם אחר בתיאוריות אלו, המובנות היטב, אף כי ייתכן, שהן בלתי מדויקות. (סקינר מעלה אמנם הסתייגויות, שאינן ממין הטענה ואשר מסיבה כלשהי נראות לו כניתנות להחלה – ראה העמודים המצוינים לעיל). הדוגמטיות שלו בעניין זה מוזרה במיוחד, מאחר והוא ודאי לא יכחיש שתהליכי התבגרות,

הנקבעים באופן גנטי, משפיעים על היבטים אחרים של ההתפתחות. אבל בתחום זה הוא עומד על כך שההסבר חייב להימצא במקום אחר. למרות שמסקנתו עשויה להיות נכונה באופן מקרי לחלוטין, קשה להעלות על הדעת עמדה, שביסודה היא מנוגדת יותר ל"טבעו של המחקר המדעי".

אין אנו יכולים לקבוע מראש, אילו קביעות מוקדמות והשערות הן לגיטימיות. ה"אפריוריזם" של סקינר, בהקשר זה, אינו לגיטימי יותר מאשר הטענה שהפיסיקה הקלאסית אינה מדע משום שהיא נזקקת ל"כוח המשיכה המסתורי". אם מושג או עיקרון מוצאים את מקומם בשיטת הסבר כלשהי, אין אפשרות לסלקם בשל שיקולים מתודולוגיים, כפי שמציע סקינר. בכלל, תפיסתו של סקינר את המדע מוזרה מאד. לא זו בלבד, שהנחותיו המתודולוגיות מבטלות כל תיאוריה ולו גם השולית ביותר; אלא הוא נתפס להצהרות מוזרות, כגון הקביעה כי "חוקי המדע הם תיאורים של מקריות התגבור" (עמ' 189) – שאותה אשאיר בשמחה לפענוחם של אחרים.

חשוב לזכור, כי ביקורתו המצרה של סקינר אינה מגדירה את המעשה בתחום מדע ההתנהגות. ואמנם, אלה המכנים את עצמם "מדעני התנהגות" או אפילו "ביהביוריסטים", שונים מאד זה מזה מבחינת סוגי המבנים התיאורטיים שהם מוכנים לקבל. וו.ו.או קווין, אשר ניסה בהזדמנויות אחרות לעבוד בתוך המסגרת הסקינרית, הגיע לכך שהוא מגדיר "ביהביוריזם" פשוט כדרישה, שהשערות ומסקנות חייבות להתאמת, בסופו של דבר, על ידי תצפיות.[4] כפי שהוא מציין, כל אדם בר דעת הינו "ביהביוריסט", במובן זה. הצעתו של קווין מסמלת את מותו של הביהביוריזם כעמדה בעלת תוכן, ומוטב כך. בלי להתייחס לתפקיד שה"ביהביוריזם" היה עשוי למלא בעבר, הוא הפך עתה למערכת של הגבלות שרירותיות המוטלות על הדרכים ה"לגיטימיות" לבניית תיאוריה ותו לא, ואין כל סיבה שבעולם שחוקר האדם והחברה יקבל על עצמו סוג זה של אזיקים אינטלקטואליים, אשר מדעני הטבע לא היו סובלים בוודאי, ואשר גוזרים על כל פעילות אינטלקטואלית שתהיה חסרת חשיבות.

יש לשים לב, שהנושא שאנו דנים בו אינו "ביהביוריזם פילוסופי", מערכת של רעיונות על אודות טענות לגיטימיות לידיעה, אלא ביהביוריזם כמערכת של תנאים, הנאכפים על הדרך הלגיטימית לבנייתה של תיאוריה, שנועדה לחקור את היכולת וההישגים שברוח ואת ארגונו החברתי של האדם. לפיכך, יכול אדם לקבל את גרסתו של קווין על אודות "הביהביוריזם" לצורך בניית תיאוריה מדעית, ובדרך זו לנטוש למעשה את התורה, ועם זאת להמשיך ולטעון שהתיאוריות המדעיות אשר נבנו על פי התנאי, שהשערות חייבות בסופו של דבר להתאמת בתצפיות, אינן בסיס ל"ידיעה". אדם כזה, אם הוא עקבי, ידחה גם את מדעי הטבע, משום שאינם בסיס ל"ידיעה אמיתית". נוכל, כמובן, לדרוש דרישות חמורות כרצוננו מן המושג "ידיעה". אולם גם אם משימה זו מעניינת, אין אני בא לדון בה כאן. אין אני דן בשאלה האם מערכת החוקים והעקרונות הבלתי מודעים שהמחשבה יוצרת, או האם התבניות המולדות, המאפשרות את הבסיס ליצירתה של המחשבה. מן הראוי לכנותם "ידיעה", או שמא יש לקרוא להם בשם אחר. לדעתי, בירור המושג "ידיעה" בשימושה המקובל לא יספק תשובה לשאלות אלה, משום שהוא מעורפל מדי ובלתי ברור בדיוק בנקודות המכריעות. מכל מקום, לא זו השאלה שעל הפרק, ולא אמשיך לבררה כאן.

הבה נשקול במשנה זהירות, למה מתכוון סקינר כאשר הוא קובע שכל התנהגות נשלטת מבחוץ, וכי ההתנהגות היא פונקציה של תנאים גנטיים וסביבתיים. האם כוונתו שידיעה מלאה של תנאים אלה, תאפשר, באופן עקרוני, חיזויים ספציפיים של מעשיו של אדם זה או אחר? לבטח לא. כוונתו של סקינר היא, שתנאים גנטיים וסביבתיים קובעים מראש "הסתברות של תגובה". בנקודה זו הדברים מעורפלים כל כך, עד שאין זה ברור, האם בטענותיו על הדטרמיניזם יש תוכן כלשהו. איש לא יטיל ספק, שסבירות הליכתו של אדם לחוף הים תלויה במידות החום, או שסבירות שאבטא משפט באנגלית ולא בסינית "נקבעת" על ידי ניסיון העבר שלי, או שהסבירות שאבטא משפט בשפה אנושית, ולא במערכת מוזרה כלשהי שאינה נתונה לאדם, "נקבעת" על ידי ההרכב הגנטי שלי. ספק אם אנו זקוקים למדע ההתנהגות שיאמר לנו זאת. החיפוש אחר חיזויים ספציפיים יותר עולה בתוהו, ואף גרוע מכך: מתברר, שההגבלות שהטיל סקינר אפריורי על המחקר "המדעי" מונעת אפילו את ניסוח המושגים הרלוונטיים, שלא לדבר על חקירתם.

נבחן, לדוגמא, את "הסבירות שאבטא משפט באנגלית, ולא בסינית." בהינתן האפיון של "אנגלית וסינית" באמצעות תיאוריה מופשטת של מצבים פנימיים מוגדרים מראש (מצבי מחשבה, אם נרצה) מקבל מושג זה משמעות כלשהי – למרות שההסתברויות, שהינן אפסיות בכל אפיון ידוע של גורמים קובעים, לא תועלנה לחיזוי ההתנהגות.[5]

אך עבור סקינר, מה שאנו מכנים "ידיעת צרפתית" הינו "מבחר הנרכש, כאשר אדם לומד לדבר צרפתית" (עמוד 197). על

כן, ההסתברויות יוגדרו על ידי "מבחרים" מעין אלה. אך מה משמעות המשפט, שביטוי אנגלי כלשהו, שמעולם לא שמעתי או ביטאתי, שייך ל"מבחר" שלי, וביטוי סיני אינו שייך (כך שלראשון יש "הסתברות" גבוהה יותר)? בנקודה זו של הדיון, נזקקים סקינריאנים ל"דמיון" או "הכללה", ותמיד ללא אפיון האופנים, שבהם ביטוי מסוים "דומה" לדוגמות מוכרות, או "מוכלל" מהן. הסיבה לכישלון כזה פשוטה. ככל הידוע, אפשר לבטא את התכונות הרלוונטיות רק במונחים של תיאוריות מופשטות, שאליהן אפשר להתייחס כאל תיאורים של מצבים פנימיים ומוגדרים מראש של האורגניזם. תיאוריות מעין אלה מוצאות, מראש, מכלל ה"מדע" של סקינר. התוצאה המיידית מכך היא, שהסקינריאן חייב לגלוש למיסטיקות "דמיוניות" ו"הכללות" בלתי מוסברות השייכות לסוג, שאינו ניתן לאפיון, ברגע שהדיון נוגע בעולם העובדות. אולי המצב ברור יותר ביחס ללשון אך אין כל סיבה להניח, שהיבטים אחרים של ההתנהגות האנושית ייפלו בתחומו של "המדע", שצומצם על ידי ההגבלות מראש של סקינר.

מעניין, אגב, לראות, כיצד מגיבים מגיניו של סקינר על חוסר היכולת לטפל בשאלות עובדתיות קונקרטיות. אוברי ייטס, למשל, מתייחס לביקורתם של ברגר ומק-גאף[6], הטוענים כי הגישה הסקינרית ללימוד השפה ולשימוש בה אינה יכולה לטפל בעובדות, שניתן להסבירן על ידי הגדרה מראש של תיאוריה מופשטת (דקדוק), הנלמדת ומנוצלת. ייטס מעלה את הנימוק-הסותר הבא, ודוחה אותו כ"הרסני": "הקביעה, כי ילדים לומדים דקדוק ומשתמשים בו, אינה... 'עובדה' שעל סקינר להסבירה, על מנת שהתיאוריה שלו תוכל להמשיך ולהתקיים, אלא היקש או מבנה תיאורטי." "איש לא ראה 'דקדוק' והילד לא יוכל להגדירו"; "אין זה הוגן לכונן מבנה תיאורטי, הבא להסביר התנהגות מילולית מורכבת, ואז לדרוש שסקינר יסביר מבנה תיאורטי זה באמצעות התיאוריה שלו."[7]

אך ברגר ומק-גאף אינם עומדים על כך שסקינר יסביר את המבנה התיאורטי, "דקדוק", באמצעות התיאוריה שלו (תהא משמעותו של ביטוי זה אשר תהיה). להיפך, הם טוענים שעל ידי השימוש במבנה התיאורטי "דקדוק" יהיה אפשר להסביר עובדות חשובות, החומקות מגבולות שיטתו של סקינר. תשובה של ממש עשויה להיות, שההסבר המוצע כושל, או שסקינר יכול להסביר עובדות אלה בדרך אחרת כלשהי, או שהעובדות אינן חשובות למטרתו המסוימת. אך "תשובתו הניצחת" של ייטס, כמו סירובו של סקינר להתמודד עם הבעיה, אינם אלא השתמטות. בהגיון דומה יוכל מיסטיקן לטעון, שאין לדחות את הסברו לתנועת כוכבי הלכת בגלל אי יכולתו לטפל בתופעות המוסברות על ידי הפיסיקה של ניוטון. אחרי ככלות-הכול זו אינה אלא תיאוריה, שתוכננה להסברת העובדות. אשר להערה שאין הילד יכול "לראות" את הדקדוק או להגדירו, כמובן שאי אפשר "לראות" מבנה תיאורטי, והתביעה, שהילד, או כל אדם אחר, יוכל להגדיר, מתוך התבוננות, הגדרות מופשטות של מצבים נפשיים פנימיים, אינה אלא דוגמטיות (למרות שמקורה של תביעה זו ממשפחה מיוחסת) ומחקר רציני ינער חוצנו ממנה. תיאוריית ההסבר, שבה דנים ברגר ומק-גאף, יכולה בהחלט להיות מוטעית, אך ההערה, שהאדם שהתנהגותו מוסברת, כביכול, על ידי התיאוריה הזאת, אינו יכול לראותה או לתארה, אינה ממין הטענה. לרוע המזל, תמרון ממין זה טיפוסי עד מאוד.

תגובתו של סקינר לביקורת מאירת עיניים עוד יותר. לדעתו, תוקפים אותו וטוענים כנגד "תיאורו המדעי של האדם", משום ש"הניסוח המדעי הרס חיזוקים מקובלים" וגורם לכך שהתנהגות, שעד כה חיזקוה השבח או ההוקרה, תכלה, מאחר ו"אדם אינו יכול עוד לזכות בשבח או בהוקרה עבור מה שהוא עושה." וכיליון, הוא מכריז, מוביל לעיתים קרובות למתקפה תוקפנית" (עמ' 212). במקום אחר הוא מאשים את מבקריו ב"חוסר יציבות רגשית" והוא מביא הערות של ארתור קסטלר ופיטר גאי על שהביהביוריזם הינו "טריוויאליות כבירה", שסימניה "תמימות מולדת" ו"פשיטת רגל אינטלקטואלית" (עמ' 165). סקינר אינו מנסה לענות לביקורת זו בהצגת תוצאות רלוונטיות כלשהן, שאינן בגדר טריוויאליות כבירה. הוא אינו מסוגל להבחין, ש"התנגדות לתיאורו המדעי של האדם" אינה נובעת מכיליונה של התנהגות מסוימת או מהתנגדות למדע, אלא שמקורה ביכולת להבדיל בין מדע לטריוויאליות ולטעות מובהקת. סקינר אינו תופס את הביקורת הבסיסית: כאשר ניסוחיו ניתנים כלשונם המעורפלת והמטפורית האופיינית לסקינר, אין בהן אלא תחליף עלוב לשימוש היומיומי. על ביקורות מעין אלה אי אפשר להתגבר בכשפים מילוליים או בחזרה על הטענה שגישתו מדעית, וכי אלה שאינם מבינים זאת מתנגדים למדע, או מופרעים בנפשם.

סקינר טוען עוד, כי האופן שבו מאפיין קסטלר את הביהביוריזם, התיישן מזה שבעים שנה, אך אינו מציין מאילו הישגים גדולים בשבעים השנים האחרונות התעלם קסטלר. למעשה, ככל שידיעתנו מגעת, אין ההישגים הממשיים של מדע ההתנהגות מחזקים בדרך כלשהי את מסקנותיו של סקינר (במידה שהן אינן טריוויאליות). זוהי, כנראה, הסיבה, שסקינר מרגיע את הקורא, שאין "צורך לדעת את פרטי הניתוח המדעי של ההתנהגות" (עמ' 22), ואכן אף פרט כזה אינו מוצג. לא

עומקה או מורכבותה של תיאוריה זו הם המונעים את סקינר מלתאר את קוויה הכלליים עבור הקורא ההדיוט. ז'ק מונו, לדוגמא, בעבודתו האחרונה על אודות הביולוגיה ויחסי אנוש[8], מציג בפירוט ניכר את הישגיה של הביולוגיה המודרנית, הנראים לו רלוונטיים להשערותיו (ואלה מזוהות בבהירות). עלי להבהיר, שאין אני בא לבקר את סקינר על המחסור היחסי של הישגים משמעותיים במדעי ההתנהגות בהשוואה לביולוגיה, למשל, אלא בשל טענותיו חסרות האחריות על "מדע ההתנהגות," האמור לתת כל מיני תוצאות מרשימות בכל הקשור לשליטה על ההתנהגות – טענות שאין לקורא צורך להכירן.

III

הבה נפנה עתה לראיות, שסקינר מספק כסיוע לטענותיו יוצאות הדופן: למשל, ש"ניתוחה של ההתנהגות" מגלה שאת הישגיהם של אמנים, סופרים, מדינאים, ומדענים אפשר להסביר כמעט לחלוטין במונחים של מקריות סביבתית (עמ' 44); שהסביבה היא העושה אדם נבון או רחמן; ש"כל השאלות על מניעים, רגשות, ידיעה וכן הלאה, ניתן לנסחן במונחים של הסביבה אשר האדם היה חשוף לה," וכי "מה שאדם 'מתכוון לעשות' תלוי במה שעשה בעבר ובמה שקרה אז" (עמ' 77); וכן הלאה.

לדעת סקינר, פרט לתורשה, ההתנהגות נקבעת לחלוטין על ידי חיזוקים. לאורגניזם רעב, המזון הוא חיזוק חיובי. פירוש הדבר, כי "כל מעשה של האורגניזם, המלווה בקבלת מזון, סביר יותר שיעשה שוב בכל עת שהאורגניזם ירעב." (עמ' 27); אבל, "מזון מהווה חיזוק אך ורק במצב של חסר" (עמ' 37). חיזוק שלילי הוא גירוי, המגדיל את ההסתברות של ההתנהגות, שתפחית את עוצמתו של גירוי זה; הוא "מקומם" או, בשפה בלתי-מדויקת, מהווה איום (עמ' 27). גירוי יכול להפוך לחיזוק מותנה בקשר עם חיזוקים אחרים. על כן "הכסף מחזק רק אחרי שהוחלף בדברים מחזקים" (עמ' 33). הוא הדין, בדרך כלל, בחיוב ובחיבה. (הקורא יכול לנסות דבר, שסקינר נמנע ממנו תמיד, כלומר, לאפיין את ה"גירויים" המהווים "חיוב" – למשל, מדוע האמירה "מאמר זה, מן הראוי שיופיע בכתב עת כזה וכזה" מהווה "חיוב." כאשר אומר אותה אדם אחד, ו"יחס שלילי" כאשר אומר אותה אדם אחר?) סידור של חיזוקים מעין אלה מעצב ומקיים את ההתנהגות. על כן "אנו משנים את עוצמותיהן היחסיות של תגובות בחיזוק דיפרנציאלי של כיווני פעולה אלטרנטיביים" (עמודים 94-95); "מקריויות החיזוק, שאדם נחשף להן, כפרט" קובעות את מבחר התנהגויותיו (עמ' 127). "טווח התנהגותו של אורגניזם ינוע בין פעילות נמרצת לשלווה מוחלטת, בהתאם ללוח החיזוקים שהתנסה בהם" (עמ' 186). סקינר מבין אמנם (אף שאחדים ממגניו אינם מבינים זאת)[9], שנחוץ פיקוח קפדני על מנת לעצב התנהגות מסוימת במיוחד. על כן "התרבות... מלמדת את האדם לעדן את הבחנותיו, בכך שהיא מדייקת יותר בחיזוקיה הדיפרנציאליים" (עמ' 194). עובדה זו גורמת בעיות, כאשר "הקהילה הנקשרת על-ידי הלשון אינה יכולה לארגן את המקריויות המתוחכמות הנדרשות על מנת ללמד אבחנות דקות בין גירויים שאין לה גישה אליהם"; "כתוצאה מכך, שפת הרגש אינה מדויקת" (עמ' 106).

הבעיה ב"תכנונה של תרבות" היא "לעשות את הסביבה החברתית חופשית עד כמה שאפשר מגירויים מקוממים" (עמ' 42). "להפחית את עונשם של החיים ובכך לשחרר את הזמן והמרץ, הנדרשים להימנעות מענישה, לפעילויות הגוררות חיזוק" (עמ' 21). זוהי בעיה הנדסית, ונוכל להתקדם בפתרונה רק אם נדע להתגבר על הדאגה האי רציונאלית לחירות ולקוממיות. מה שנחוץ הוא שימוש יותר יעיל בטכנולוגיה העומדת לרשותנו, אמצעי שליטה רבים וטובים יותר. למעשה, "מצויה טכנולוגיית התנהגות אשר תפחית באופן מוצלח יותר את התוצאות המיידיות או הדחויות, המקוממות, של ההתנהגות, ותביא למירב ההישגים שאליהם האורגניזם האנושי יכול להגיע" (עמ' 125). אבל "מגיני-החירות מתנגדים לשימוש בה," ובכך תורמים לאי נחת חברתית ולסבל אנושי. סקינר מקווה לשכנע אותנו להתגבר על אי רציונאליות זו.

בנקודה זו צצה שאלה מרגיזה, אף כי מובנת מאליה. אם התזה של סקינר אינה נכונה, הרי אין כל סיבה לכתיבתו של הספר או לקריאתו. אך גם אם התזה שלו נכונה, אין כל סיבה לכתיבתו של הספר, או לכך שאנו נקרא אותו, שכן הסיבה היחידה יכולה להיות שינוי ההתנהגות, וההתנהגות, לפי גישה זו, מצויה כולה תחת שליטת סדר החיזוקים. לכן, קריאת הספר יכולה לשנות התנהגות, רק אם היא מהווה חיזוק, כלומר, אם קריאת הספר מגדילה את סבירותה של ההתנהגות, שהביאה לקריאת הספר (בהנחה שקיים מצב מחסור מתאים). בנקודה זו, נראה שירדנו לרמה של פטפוט.

כנימוק נגדי ניתן לטעון, שאף אם התזה אינה נכונה, יש סיבה לכתיבת הספר ולקריאתו, מאחר ותזות לא נכונות מסוימות מאירות עיניים ומציבות אתגרים. אך גם מפלט זה כמעט ואינו קיים. במקרה זה, התזה כשלעצמה אלמנטארית ומעוטת

עניין. ערכה היחיד באפשרות שהיא נכונה. אך אם נכונה התזה, הרי קריאת הספר או כתיבתו תראה כבזבוז זמן מוחלט, מאחר ואין הוא מהווה חיזוק להתנהגות כלשהי.

סקינר עשוי ודאי לטעון, שקריאת הספר, או אולי הספר עצמו, הם "חיזוק" במובן אחר. הוא רוצה שהספר ישכנע אותנו ומתייחס, כפי שניתן לצפות, לשכנוע כאל צורה של שליטה בהתנהגות. אף כי צורה חלשה ובלתי יעילה. סקינר מקווה לשכנע אותנו להתיר מרחב גדול יותר לטכנולוגים של ההתנהגות, וכנראה מאמין שקריאת ספר זה תגדיל את ההסתברות, שהתנהגותנו תתיר להם מרחב (חופש?) גדול יותר. על כן הוא עשוי לטעון, שקריאת הספר מחזקת התנהגות זו. היא תשנה את התנהגותנו ביחס ל"מדע ההתנהגות" (עמ' 24).

הבה נתעלם מן הבעיה שאין להתגבר עליה, במונחיו, שהיא אפיון מדויק של רעיון ה"התנהגות המתירה מרחב גדול יותר לטכנולוגים של ההתנהגות." הבה נתייחס לטענה, שקריאת הספר עשויה לעודד התנהגות כזו. לרוע המזל, ברור שהטענה כוזבת, אם משתמשים במונח "חיזוק" במשמעות הדומה למשמעותו הטכנית. יש לזכור שקריאת הספר מחזקת את ההתנהגות הרצויה רק אם היא תוצאה ישירה של ההתנהגות, וברור שהפקדת גורלו בידיהם של טכנולוגים-של-התנהגות אינה התנהגות שגרמה (ויכולה להיות מחוזקת על ידי) קריאת ספרו של סקינר. משום כך הטענה תהיה נכונה אך ורק אם נשלול מן המונח "חיזוק" את משמעותו הטכנית. צירופן של הערות אלה מוביל למסקנה, כי תיתכן סיבה כלשהי לקריאת הספר ולכתיבתו על ידי סקינר, אך ורק אם התזה של הספר תנותק מ"מדע ההתנהגות", שעליו היא אמורה להישען.

נמשיך ונתבונן ב"שכנוע". אליבא דסקינר, אנו משכנעים ("משנים מחשבות") "על ידי תפעול מקריויות סביבתיות", במיוחד "על ידי הצבעה על גירויים המקושרים לתוצאות חיוביות" ו"יצירת רקע נוח יותר לפעולה בתיאורן של תוצאות מחזקות אפשריות" (עמודים 93-91). אפילו אם נתעלם מן העובדה ששכנוע, ככזה, הוא אופן שליטה (סוג של "חיזוק") שה"מדע" של סקינר אינו מכיר בו כלל, הטיעון שלו אינו עומד. נניח שסקינר היה טוען שספרו עשוי לשכנענו בהצבעה על תוצאות חיוביות של הטכנולוגיה ההתנהגותית – אין בכך די. לא די שסקינר יצביע על תוצאות אלה (למשל, לצייר תמונות של אנשים שמחים); עליו להראות, שאלה הן אכן תוצאותיה של ההתנהגות המומלצת. כדי לשכנע אותנו, הוא חייב להראות קשר בין ההתנהגות המומלצת לבין המצב הנעים שהוא מתאר. השימוש במונח "תוצאות"[10] הינו התחמקות מן הבעיה. אי אפשר להסתפק בתיאור ההתנהגות הרצויה ביחד עם תיאור מצב העניינים "המחזק" (שוב אנו מתעלמים מן העובדה, שאף רעיונות אלה אינם ברי ביטוי במונחיו של סקינר). אילו היה בכך די להביא ל"שכנוע", היינו יכולים "לשכנע" מישהו בהיפוכו של דבר בתיאור מצב עניינים בלתי נעים בצד תיאור ההתנהגות, שסקינר מצפה לה.

אילו השכנוע היה אך ורק עניין של הצבעה על גירויים מחזקים וכדומה, אזי כל טיעון משכנע היה שומר על כוחו, גם אם היינו מחליפים את שלביו ביניהם באורח אקראי, או אם שלבים אחרים בטיעון היו מוחלפים בתיאורים שרירותיים של גירויים מחזקים. הטיעון היה מאבד מכוחו אילו היינו משלבים בו באקראי תיאורים של נסיבות בלתי רצויות. אלה הן שטויות, כמובן. על מנת שטיעון יהיה משכנע, לפחות לאדם רציונאלי, הוא חייב להיות קוהרנטי; מסקנותיו חייבות לנבוע מהנחותיו. אך מושגים אלה מצויים מעבר למסגרתו של סקינר. כאשר הוא קובע, ש"הסקת נימוקים חדשים מנימוקים ישנים, תהליך ההיקש... תלוי בהיסטוריה מילולית ארוכה יותר" ותו לא (עמ' 96), הוא נתפס לשטחיות עלובה ביותר. איש, ובכלל זה סקינר, לא הציע עד כה אפילו רמז עמום ביותר לכך ש"תהליך ההיקש" ניתן לאפיון במונחיו של סקינר על בסיס "היסטוריה מילולית", ארוכה ככל שתהיה. תורה שאינה יכולה אף לנסח כיאות, קל וחומר שאינה יכולה לפתור את הבעיה, מדוע ביטוי חדש כלשהו הינו מובן, אך אם נחליף את מרכיביו לא נבינו עוד (ראה לעיל), תורה כזו אינה יכולה אף להתחיל להתייחס למושגים "טיעון קוהרנטי" או "תהליך היקש".

אשר לטענתו של סקינר כי "אנו דוגמים ומשנים התנהגות מילולית, ללא דעות" (כך מגלה ניתוח ההתנהגות) (עמ' 95), משמעותו המילולית היא, שאם, תחת איום ממשי בעינויים, אני מאלץ אדם לומר ולחזור ולומר, שהאדמה אינה נעה, הרי שיניתי את דעתו. אין כל צורך בפירושים. אנו תופסים מיד את חשיבות "הניתוח ההתנהגותי" המניב מסקנה זו.

סקינר טוען שהשכנוע הוא שיטת שליטה חלשה, וקובע כי "מגיני החירות והקוממיות מוחלים על שינויי הדעת מפני שזוהי דרך בלתי יעילה לשינוי התנהגות, והאדם שגרם לשינוי הדעת יכול, לכן, להתחמק מן האשמה שהוא שולט באנשים" (עמ' 97). נניח שתקבל מרופאך טיעון חזק ורציונאלי לכך שאם תמשיך לעשן, תמות מוות נורא מסרטן הריאה. האם בכון בהכרח שטיעון זה יעיל פחות לשינוי התנהגותך מאשר הצגתם של חיזוקים אמיתיים בסדר כלשהו? למעשה, השאלה האם השכנוע אפקטיבי או לא, תלויה בתוכן הטיעון (לאדם הרציונאלי). זהו גורם שסקינר אינו מסוגל לתאר את אפס קצהו.

הבעיה מחמירה עוד יותר, אם ניקח בחשבון צורות אחרות של "שינוי דעת". נניח, שתיאוריה של הפצצת נפאלם על כפר ויטנאמי מניעה מישהו בקהל האמריקני לבצע פעולת חבלה. במקרה זה, הגירוי המשפיע אינו חיזוק; האופן של שינוי ההתנהגות יכול להיות יעיל למדי, והפעולה שבוצעה (ההתנהגות ש"קיבלה חיזוק") הינה חדשה לגמרי (אינה חלק מן "המבחר") ואולי אף לא נרמזה כלל ב"גירוי" שגרם לשינוי ההתנהגות. מכל בחינה שהיא, איפוא, הסברו של סקינר אינו קוהרנטי.

מאז שנשא את ההרצאות על שם ויליאם ג'יימס[11] התנצח סקינר עם בעיות אלה ושכמותן. התוצאות – אפס. סקינר אינו יכול לנסח במונחיו את המושגים הרלוונטיים ולא-כל-שכן לחקרם. יתרה מכך, לא הוצגה השערה מדעית משמעותית הנתמכת בראיות, לביסוס הטענות המוגזמות שהוא מכור להן.[12]

זאת ועוד, סיפור כישלון זה היה צפוי מלכתחילה מתוך ניתוח הבעיות ואמצעי הטיפול המוצעים. יש להדגיש, ש"התנהגות מילולית" היא ההיבט היחיד של ההתנהגות האנושית, שאותו ניסה סקינר לחקור בפרוטרוט. לזכותו ייאמר, שהוא הבחין מוקדם למדי, שהכרחי ניתוח מוצלח של הלשון בכדי להתמודד עם ההתנהגות האנושית. השוואת התוצאות, שהושגו ב-25 השנים הללו, עם הטענות המועלות עדיין, מעניקה הבנה רבה לטבעו של מדע-ההתנהגות של סקינר. למעשה, נראה לי, שהטענות הופכות קיצוניות וצעקניות יותר, ככל שהולכים ומתגלים חוסר היכולת לבסס והסיבות לכישלונן.

מיותר להמשיך ולטרוח בנקודה זו. ברור, שאין לסקינר כל דרך לטפל בגורמים המעורבים בשכנוע או בשינוי הדעת. הניסיון להיעזר ב"חיזוק" מוביל אך לחוסר קוהרנטיות או ליומרנות. זוהי נקודה מכרעת. דיונו של סקינר בשכנוע ובשינוי דעת הוא אחד המקרים היחידים, שבהם הוא מנסה להתמודד עם מה שהוא מכנה "ספרות החירות והקוממיות." הליברטיאן, שאותו הוא מגנה, מבחין בין שכנוע לבין דרכי שליטה מסוימות. הוא תומך בשכנוע ומתנגד לכפייה. בתגובה טוען סקינר, שהשכנוע עצמו הוא דרך שליטה (חלשה) וכי בשימוש בשיטות פיקוח חלשות אנו פשוט מסיטים את הפיקוח לתנאים סביבתיים אחרים, לא לאדם עצמו (עמ' 97-98). לכן, טוען סקינר, חסיד החירות והקוממיות משלה את עצמו באמונתו, שהשכנוע מותיר את עניין הבחירה ל"אדם הריבוני", ונוסף לכך, הוא מהווה סכנה לחברה, באשר הוא עומד בדרכן של שיטות שליטה יעילות יותר. מכל מקום, כפי שאנו רואים, טיעונו של סקינר נגד "ספרות החירות והקוממיות," אין לו תוקף. שכנוע, במובנו של סקינר, איננו כלל אופן שליטה; למעשה, הוא אינו מסוגל לטפל במושג במונחיו הוא.

אבל יש ספק מועט ביותר באשר ליכולתו של השכנוע "לשנות דעת" ולהשפיע לעיתים על ההתנהגות באופן חריף למדי. מאחר שאי אפשר לתאר שכנוע באורח קוהרנטי במונחים של סידור חיזוקים, הרי שההתנהגות אינה נקבעת במלואה על ידי המקריויות שסקינר בוחר להגביל את תשומת לבו אליהן, מכאן שהתזה העיקרית של הספר אינה נכונה. סקינר יכול להתחמק ממסקנה זו רק בטענה שהשכנוע הינו עניין של סידור גירויים מחזקים, אך טענה זו תופסת רק אם תישלל מן המונח "חיזוק" משמעותו הטכנית והוא ישמש אך ורק כתחליף לטרמינולוגיה המפורטת והמוגדרת של שפת היומיום. (ובדומה, המושג; "סידור או שיבוץ זמנים של חיזוקים") מכל מקום, "מדע ההתנהגות" של סקינר אינו רלוונטי; התזה של הספר אינה נכונה (אם נשתמש במינוח במשמעותו הטכנית) או שהיא ריקה (אם לא נעשה כן) והטיעון כנגד הליברטריאן מתמוטט כליל.

לא זו בלבד שסקינר אינו מצליח לחזק את טענתו, ששכנוע הוא צורה של שליטה, אלא שהוא אינו מציג אף קורטוב של ראייה לסמוך את טענתו, שהשימוש ב"שיטות שליטה חלשות" אך מסיט את אופן השליטה ממחשבתו של האדם הריבוני לגורם סביבתי מעורפל כלשהו. ברור, שמן התזה לפיה כל ההתנהגות מצויה בפיקוחה של הסביבה, נובע כי ההסתמכות על אמצעי-שליטה חלשים, במקום על חזקים, מסיטה את הפיקוח להיבטים אחרים של הסביבה. אבל התזה, במידה שהיא ברורה, חסרה כל תמיכה של הניסיון, ויתכן שהיא ריקה למדי, כפי שראינו בדיוננו על-אודות "הסתברות התגובה" והשכנוע. סקינר נותר בלא כל ביקורת קוהרנטית על "ספרות החירות והקוממיות".

ריקנותה של שיטתו של סקינר מצטיירת היטב בטיפולו בעניינים שוליים יותר. הוא טוען, (עמ' 112) שהמשפט "עליך לקרוא (שומה עליך לקרוא) את דויד קופרפילד" אפשר לתרגמו ל"תקבל חיזוק אם תקרא את דויד קופרפילד". אך מה משמעותו של זה? יישום מילולי של הגדרתו של סקינר (ראה לעיל) נותן שההתנהגות, שתביא בעקבותיה את קריאת דויד קופרפילד, עשויה לחזור, אם יתעורר הצורך בקריאה. או אולי הכוונה, שבעקבות הפעולה של קריאת דויד קופרפילד יבוא גירוי, שיגדיל את סבירותה של פעולת הקריאה. אם כן, כאשר אני אומר למישהו ששומה עליו לקרוא את דויד קופרפילד, אני אומר לו משהו מעין זה: הבה נניח, כי אמרתי לך, שעליך לקרוא את דויד קופרפילד, מכיוון שזה עשוי לשחרר אותך

מהמחשבה, שדיקנס ראוי לקריאה, או להראותך שעמום אמיתי מהו. למעשה, לא משנה כיצד נפרש את הצעתו של סקינר. אם ניתן למונח "לחזק" משמעות, הדומה למובנו המילולי, נגיע לבלבול מוחלט.

כנראה שסקינר, בשעה שהוא משתמש בפסוק "תקבל חיזוק אם תקרא את דויד קופרפילד," מתכוון לכך שהוא ימצא חן בעיניך, שתהנה ממנו, שתלמד ממנו דבר מה שימושי ועל ידי כך "תחוזק". אך המשחק אבוד. כעת אנו משתמשים במונח "לתת חיזוק" במובן שונה מזה של הפרדיגמה של ההתניה המפעילה. הניסיון ליישם, למשל, תוצאות של לוח זמנים לחיזוק למצב זה, חסר משמעות. יתר על כן, אין זה פלא שאנו יכולים "להסביר" התנהגות במונח הלא טכני "לתת חיזוק" במלוא היקף המשמעות של "לחבב", "ליהנות", "ללמוד דבר מה מ..." וכיוצא באלו. ובדומה, כאשר סקינר מספר לנו, שתחביב מרתק "נותן חיזוק" (עמ' 36), ודאי שאין הוא טוען כי ההתנהגות המביאה לעיסוק בתחביב זה הסתברותה תגדל. להיפך, כוונתו היא שאנו נהנים מהתחביב. פירוש מילולי של הערות כאלה הוא מטופש, ופירוש מטפורי אך מחליף מונח מקובל בהומונים של מונח טכני, בלי להוסיף כל דיוק.

כל אדם יכול להשתמש בשיטת התרגום של סקינר בקלות, אף אם אינו יודע את תיאוריית ההתניה המפעילה ואת תוצאותיה, ואינו יודע דבר מעבר להתבוננות המקובלת בתנאים שבהם מתקיימת ההנהגות, או על טבעה של ההתנהגות עצמה. משמכירים בעובדה זו, אפשר לעמוד על ערכו של "מדע ההתנהגות" של סקינר למטרות המיידיות, ועל ערכה של התובנה שהוא מאפשר. אולם חשוב לזכור, ששיטת תרגום זו גורמת לאובדן משמעותי של הדיוק, בשל הסיבה הפשוטה שהטווח המלא של מונחים, המשמשים לתיאור ההתנהגות והערכתה, התייחסות, דעה וכדומה, חייב להיות מתורגם למערכת מושגים דלה, השאולה מן המעבדה (ומובנה אובד בשעת המעבר).[13]

כמעט אין זה מפתיע, על כן, שהתרגום הסקינרי מחטיא, בדרך כלל, אפילו אם משתמשים במונחים כגון "לתת חיזוק" באופן מטפורי. סקינר קובע, אפוא, כי "אדם רוצה בדבר, אם הוא פועל להשיגו, כאשר נקרית בדרכו הזדמנות לכך." (עמ' 37). מכאן נובע שאי אפשר לפעול להשגת דבר מה, בהינתן ההזדמנות, בלי לרצות בו. למשל, לפעול בחוסר מחשבה או מתוך תחושת חובה. (כרגיל אנו יכולים להביא את קביעתו של סקינר לכדי טריוויאליות, אם נאמר, שכל מה שאדם רוצה הוא לבצע את חובתו וכו'). מתוך ההקשר ברור, שסקינר אומר "אם" במובן של "אם ורק אם". לכן, מההגדרה הוא נותן ל"רוצה" נובע, שאי אפשר שאדם ירצה בדבר, אך לא יפעל להשיגו, כאשר נקרית לידו ההזדמנות, נאמר: מסיבות מצפוניות (ושוב, יכולים אנו להימלט אל הטריוויאליות בכך שנייחס סיבות שכאלה ל"הזדמנות"). או נתייחס לטענה, ש"סביר, שככל שנבין פחות את ההתנהגות, נעריצה יותר" (עמ' 53). אם משתמשים ב"הסבר" במובנה החזק של המילה, נמצא שבעצם אנו מעריצים כל התנהגות, מאחר ואיננו יכולים, למעשה, להסביר אף לא התנהגות אחת. ואם נתייחס למונח במשמעותו הרופפת יותר, הרי שסקינר טוען שאם איננו מסוגלים להבין את אייכמן, אך אנו מבינים מדוע הוייטנאמים ממשיכים להילחם, אזי סביר שנעריץ את אייכמן, אך לא את תנועת ההתנגדות הוייטנאמית.

ניתן להעריך את תוכנה האמיתי של שיטתו של סקינר רק בבחינת דוגמאות מן הסוג הבא, למשל: "אדם, שאינו מוגבל באופן גופני, חירותו וקוממיותו הן בשפל המדרגה כאשר הוא נתון בצילו של איום בעונש" (עמ' 60). מכאן, שמי שמסרב להיכנע לשררה גם אל מול איום קשה, איבד את כל קוממיותו.

"אנו קוראים ספרים, המסייעים לנו לומר דברים, שעמדנו לומר בלאו הכי, אך לא יכולנו לומר בלי עזרה," ולכן "אנו מבינים את הסופר" (עמ' 86). האם הכוונה היא שאיננו קוראים ספרים, שיש סיכוי שנחלוק עליהם, ושלא נוכל להבין את אשר נאמר בהם? אם לא – זוהי טענה ריקה, אם כן – אבסורדית.

דברים שאנו מכנים "טובים" הינם חיזוקים חיוביים, ודברים שאנו מכנים "רעים" הם חיזוקים שליליים (עמ' 104, 107), אנו מתאמצים להשיג חיזוקים חיוביים ונמנעים מחיזוקים שליליים (עמ' 107)[14]. הדבר מסביר מדוע אנשים מטבעם תרים תמיד אחרי הטוב ונמנעים מן הרע. יתר-על-כן, "התנהגות קרויה טובה או רעה... בהתאם לסוג החיזוקים, שהיא מקבלת מאחרים" (עמ' 109). כל עוד קיבל היטלר חיזוקים מן האירועים ומאלה שהיו סביבו, התנהגותו הייתה טובה. לעומתו, התנהגותם של דיטריך בונהופר ומארטין נימלר[*] הייתה, לפי ההגדרה הזו, רעה. הסיפור התנ"כי על החיפוש אחר עשרה אנשים טובים בסדום – יש בו סתירה פנימית. יש לזכור, שמחקר החיזוקים המפעילים, שאת מסקנותיו אנחנו סוקרים כאן, הינו "מדע של ערכים" (עמ' 104). "אדם פועל בכוונה תחילה... במובן שהתנהגותו חוזקה על פי התוצאות" (עמ' 108) – כמו במקרה של אדם המתאבד. הגיבור שהרג מפלצת זוכה לתהילה הנותנת לו חיזוק "בדיוק כדי להמריצו להתמודד עם מפלצות אחרות" (עמ' 111) – ולכן הוא לא יזכה לתהילה על ערש דווי או בהלווייתו.

במשפט "עליך (חובה עליך) לומר אמת," משמעותו במדע הערכים הזה: "אם הינך מקבל חיזוק מתגובתם של ידידיך, תקבל חיזוק כאשר תאמר אמת" (עמ' 112). בתת-תרבות, שהינה צינית עד כדי כך, שאמירת אמת נחשבת טיפשות ואינה זוכה לחיוב, שומה על אדם המקבל חיזוק מתגובות חיוביות, שלא לומר אמת, או ליתר דיוק, המשפט "שומה עליך לומר אמת" הוא שקרי. בדומה לכך, אין זה נכון לומר למישהו לא לגנוב אם הוא כמעט בטוח שיצא בשלום, משום שניתן לתרגם את "אסור לך לגנוב" ל"אם אתה נוטה להימנע מעונש, הימנע מלגנוב" (עמ' 116).

"תגליות והמצאות מדעיות אינן סבירות; זהו המובן של תגלית והמצאה" (עמ' 155). מכאן, שעל ידי סידור חדש ובלתי סביר כלשהו של נוסחאות מתמטיות ניתן (לפי ההגדרה) להגיע לתגלית מתמטית.

גירויים מושכים תשומת לב, מכיוון שהם נקשרו באסוציאציה עם דברים חשובים ונטלו חלק במקריויות מחזקות (עמ' 187). מכאן, שאילו צעד חתול בעל שני ראשים אל תוך החדר, היו מבחינים בו אלה המייחסים לחתולים חשיבות כלשהי; אחרים לא היו מקדישים לו כל תשומת לב. גירוי שהוא חדש לגמרי – למין האנושי כולו או לפרט – לא יעורר כל עניין.

אדם יכול להקיש את כללי התנהגותו "מניתוח מקריויות מענישות" (עמ' 69), ויכול לקבל חיזוק "מן העובדה שהתרבות תתקיים זמן רב אחרי מותו" (עמ' 210). מכאן, שדבר המועלה בדמיון, יכול להיות "גירוי מחזק". כדאי לנסות וליישם דוגמא זו לדיון הדמיוני על אודות "החיזוקים המותנים", "הגוזלים" את מאמץ החיזוק מן התוצאות הדחויות (עמ' 120-122).

אדם "מתנהג באומץ לב, כאשר נסיבות סביבתיות ממריצות אותו לעשות כן" (עמ' 197). מאחר ואנו פועלים, כפי שצוין לעיל, כדי להשיג חיזוקים חיוביים, אפשר להסיק, שאיש אינו פועל באומץ לב, כאשר התוצאה הסבירה היא עונש או מוות (אלא אם כן הוא "מקבל חיזוק" מ"גירויים" שיתקל בהם לאחר מותו).

אדם צעיר, מאוכזב, מיואש, מתוסכל, חסר מטרה וכדומה הינו פשוט אדם, שלא קיבל חיזוקים כיאות (עמ' 146-147). משום שכך, אין רגשות כאלה לאדם היכול לצבור עושר ואת החיזוקים החיוביים שניתן לקנות בו.

הקורא יבחין ודאי, כי ברוב המקרים הללו, אולי בכולם, אנו יכולים להמיר את השגיאה בטאוטולוגיה תוך ניצול ערפולו של המינוח הסקינרי; למשל, בשימוש ב"מתן חיזוק" כמונח-כסות לכל דבר אהוד, רצוי, או שיש כוונה לעשותו, וכן הלאה.

אנחנו יכולים לטעום מיכולת ההסבר של התיאוריה של סקינר בדוגמאות (אופייניות למדי) כגון אלה: פסנתרן לומד לנגן סולם מוסיקלי ללא תקלות, מאחר ו"סולמות המנוגנים ללא תקלה מחזקים" (עמ' 204); "אדם יכול לדעת, שיש להיאבק למען מטרה רק אחרי היסטוריה ארוכה שבה למד להבין ולדעת את מצב העניינים, הנקרא מאבק למען מטרה" (עמ' 190); וכן הלאה.

בדומה, אנו יכולים לחוש בכוחה של הטכנולוגיה ההתנהגותית של סקינר בהתייחסות להבחנות ולעצות השימושיות, שהוא מציע: "אפשר להפחית התנהגות ראויה לעונש עד למינימום על ידי יצירת נסיבות, שבהן אין זה סביר שתופיע" (עמ' 64); אם אדם "מקבל חיזוק רב עוצמה כאשר הוא רואה אנשים אחרים נהנים... הוא יעצב סביבה הגורמת לילדים אושר (עמ' 150); אם התפוצצות אוכלוסין, מלחמה גרעינית, זיהום אוויר והתרוששות המשאבים מהווים בעיות, "אנו יכולים לשנות ממנהגינו, להמריץ אנשים להמעיט במספר ילדיהם, להוציא פחות על נשק גרעיני, להפסיק לזהם את הסביבה ולצרוך את המשאבים בקצב נמוך יותר, בהתאמה" (עמ' 152).

הקורא יכול לתור אחר הגיגים עמוקים מאלו. מותר לו לחפש, אך הוא לא ימצא.

בספר זה מזכיר סקינר את התורשה הגנטית לעיתים תכופות יותר מאשר בהערות קודמות שהעלה על אודות ההתנהגות האנושית והחברה האנושית. ניתן היה לחשוב שזה יגרום לשינוי כלשהו במסקנותיו, או למסקנות חדשות. לא כך הדבר. הסיבה היא, שגישתו של סקינר לתורשה מעורפלת ובלתי מלמדת כמו גישתו לפיקוח על ידי מקריויות חיזוק. לרוע המזל, אפס ועוד אפס הם עדיין אפס.

לפי סקינר, "הקלות שבה ניתן להמציא הסברים מנטאליסטיים בו-במקום, היא אולי המודד הטוב ביותר לתשומת-הלב המעטה שיש להקדיש להם" (עמ' 160). אנו יכולים להפוך הצהרה זו לנכונה בהחלפת "מנטאליסטיים" ב"סקינריים." למעשה, התרגום הסקינרי מצוי תמיד בהישג-יד לצורך כל תיאור של התנהגות – אנו יכולים תמיד לומר שפעולה התבצעה מכיוון שהיא "נותנת-חיזוק" או משום ש"קיבלה חיזוק" אך מכיוון שהמקריויות של מתן החיזוק עיצבו את ההתנהגות

באופן כזה, וכן הלאה. יש בידינו הסבר נוח לכל התרחשות, ובהינתן ריקנותה של השיטה הסקינרית כולה, לא ניתן יהיה לעולם להוכיח שטעינו.

אבל הערתו של סקינר על-אודות המנטאליסטיים ודאי אינה נכונה, בשימוש שלו במונח. נתייחס, למשל, לביטויים (4)-(1);

1. שני הגברים הבטיחו לנשותיהם להרוג איש את רעהו.
2. שני הגברים שכנעו את נשותיהם להרוג אישה את רעותה.
3. שני הגברים הבטיחו לי להרוג איש את רעהו.
4. שני הגברים שכנעו אותי להרוג איש את רעהו.

אנו מבינים משפטים אלה (אפילו אם הם חדשים בניסיוננו) באופן הבא:

משפט מספר 1 קרוב ל"כל אחד משני הגברים הבטיח לאשתו להרוג את האחר" ומשמעותו היא שעל הגברים להרוג איש את רעהו.

משפט מספר 2 קרוב ל"שני הגברים שכנעו, כל אחד את אשתו, להרוג את האחרת."

משפט מספר 3 קרוב ל"כל אחד משני הגברים הבטיח לי להרוג את האחר";

אבל אף אחד מאלו אינו קרוב למשפט מספר 4. למעשה, משפט זה אינו מצוי כלל ב"מבחר" שלנו. אפשר להציע הסבר לעובדות אלה במסגרת תיאוריה מופשטת של הלשון, תיאוריה, שסקינר יכנה (באופן לגיטימי למדי) "מנטאליסטית." אולם לא קל להמציא "הסבר מנטאליסטי" משביע-רצון לעובדה זו ולעובדות רבות הקשורות לה,[15] כלומר, מערכת של עקרונות כלליים שתסביר עובדות אלה ולא תופרך על ידי עובדות אחרות. לבנות תיאוריה של "מצבים (נפשיים) פנימיים" אינה משימה קלה, בניגוד לדעתו של סקינר; למרות שגם במקרה זה ניתן, כמובן, להמציא בו במקום הסבר סקינרי, המשתמש ברעיונות המיסטיים של "דומה" ו"מכליל," תהיינה אשר תהיינה העובדות. סקינר אינו מסוגל להבין זאת משום שהוא מסרב לנסות ולבנות תיאוריות מסבירות, בעלות תוכן אמפירי בתחום המחשבה והפעולה האנושית. בשל הסירוב הזה אין התקדמות נראית לעין – הניסוחים בתחום זה היום כמעט ואינם שונים מאלה שמלפני חמש עשרה או עשרים שנה – ואין הפרכה משכנעת, עבור אלה שאינם מוטרדים מן העובדה שאפשר להמציא הסברים בו במקום, תהיינה אשר תהיינה העובדות, במסגרת מערכת חסרת תוכן של ממש.[16]

IV

עד כה התייחסנו למעמדן המדעי של טענותיו של סקינר. הבה נפנה עתה לעניין "עיצוב התרבות." עקרונות "המדע" הסקינרי אינם מספרים לנו מאומה על אודות תכונה של תרבות (מאחר ולמעשה, אין הם מספרים לנו מאום), אך אין זה אומר שסקינר מותיר אותנו באפילה מוחלטת באשר לכוונותיו. לדעתו, "השליטה על האוכלוסייה ככלל, חייבת להימסר למומחים – המשטרה, כוהני הדת, בעלי הרכוש, מורים, מרפאים והמקרייויות המוצפנות שלהם" (עמ' 155). השולט בתרבות והמעצב אותה חייבים להשתייך לקבוצה הנשלטת (עמ' 177). כאשר טכנולוגיית ההתנהגות מיושמת לעיצובה של תרבות, הישרדותה של התרבות ממלאת תפקיד של ערך." אם תרבותנו "תמשיך להתייחס לחירות ולקוממיות כאל ערכה העיקרי, במקום להישרדותה, אזי אפשר שתרבות אחרת כלשהי תתרום תרומה גדולה יותר לעתיד." הסירוב להפעיל אמצעי שליטה המצויים בהישג יד עלול להיות "מוטציה תרבותית קטלנית." "חיים, חירות ורדיפת האושר הן זכויות יסודיות... (אך) יש להן רק השפעה משנית על הישרדותה של תרבות" (עמודים 183-180); אדם עשוי לתמוה, אם כך, איזו חשיבות יש להן עבור טכנאי ההתנהגות, שעבורו הישרדותה של התרבות היא ערך בפני עצמו. הערות אלה ודומותיהן, שאליהן ניפנה מיד, הן אולי הגורם לחשדם של אי אילו קוראים, שסקינר מדבר בזכות שליטה טוטליטרית.

אין כל ספק, שבהמלצותיו המפורטות, על כל הערפול שבהן, סקינר מצליח להבדיל את עמדתו מזו של "ספרות החירות." סקינר טוען, שספרות זו "התעלמה... משליטה שאין לה תוצאות מקוממות בכל עת" (עמ' 41) ועודדה התנגדות לכל שליטה, בעוד שהוא מציע שימוש נרחב הרבה יותר באמצעי שליטה, שאין להם כל תוצאות המעוררות סלידה. אופן

השליטה הברור ביותר מסוג לא מסוכן זה, הינו משכורות ייחודיות. לא נכון, כמובן, לומר, ש"ספרות החירות" התעלמה מאמצעי שליטה כגון אלה. מאז המהפכה התעשייתית עסקה ספרות זו רבות בבעיות ה"עבדות בשכר" וצורותיה "הנוחות" של השליטה, הנשענות על מחסור ותגמול במקום על ענישה ישירה. עיסוק זה מפריד בבירור את ספרות החירות ממושגיו החברתיים של סקינר. או בעניין חופש הדיבור. גישתו של סקינר מציעה להימנע משליטה על הדיבור בעזרת ענישה ישירה, אך אינה רואה כל פגם בשליטה על חופש הדיבור, למשל, על ידי הגבלת משרות טובות לאנשים האומרים את מה שמתכנן התרבות מחייב. על פי רעיונותיו של סקינר לא יהיה זה משום הפרת החופש האקדמי, אם רק אלה המסתגלים, בכתיבתם ובדיבורם, לכלליה של התרבות יועלו בדרגה, אף שלא יהיה זה נכון להרחיק לכת ולהעניש את הסוטים, באומרם את אשר נראה להם כאמת. סוטים כאלה פשוט יישארו במצב של מחסור. למעשה, אם ייִנתנו לאנשים הוראות מפורשות, שאותן יש למלא, כך שידעו בדיוק מה עליהם לומר על מנת "לקבל חיזוק" של העלאה בדרגה, "נעשה את העולם לבטוח יותר" ובכך נשיג את מטרותיה של הטכנולוגיה של ההתנהגות (עמ' 74, 81). ספרות החירות תידחה ותתעב, בצדק, אמצעי שליטה כגון אלה.

למעשה, אין בגישתו של סקינר דבר שאינו מתיישב עם מדינת משטרה, שבה נאכפים חוקים נוקשים על ידי אנשים הכפופים לחוקים אלה, והאיום בעונש נורא תלוי ועומד בכל. סקינר טוען, שמשימתה של הטכנולוגיה ההתנהגותית הינה "לעצב עולם אשר בו התנהגות שתגרור, קרוב לוודאי, עונש, הינה נדירה או שאינה קורית. זהו עולם של טוב אוטומטי" (עמ' 66). "הבעיה האמיתית," הוא מסביר, "היא האפקטיביות של טכניקות שליטה," אשר "תהפוכנה את העולם לבטוח יותר," אנו עושים את העולם לבטוח יותר עבור "תינוקות מפגרים ואנשים פסיכוטיים" על ידי סידור העניינים כדי שהתנהגות הגוררת עונש קורית לעיתים נדירות, אילו רק זכו כל האנשים ליחס דומה, "הרבה זמן ומרץ היו נחסכים" (עמודים 74, 66), סקינר אף מציע, אולי בלי משים, אי אילו רמזים באשר לאופן, שבו סביבה נוחה זו תקום ותהיה:

מדינה, ההופכת את כל אזרחיה למרגלים, או דת, המעודדת את המושג של אל רואה כל, הופכת את הבריחה מהמעניש לבלתי אפשרית, מקריויות מענישות נהיות אז יעילות באופן מקסימלי, אנשים מתנהגים היטב למרות שאין שום השגחה נראית לעין (עמודים 67-68).

במקום אחר אנו למדים, כי "מובן" שהחירות "גוברת, ככל שהשליטה הנראית לעין דועכת" (עמ' 70), משום כך, המצב, שתואר זה עתה, הוא מצב של חירות מרבית, מאחר וכל שליטה אינה נראית לעין; מאותה סיבה זהו מצב של קוממיות מרבית. יתר על כן, מאחר ו"משימתנו" היא פשוט "להפחית את עונשם של החיים" (עמ' 81), המצב שתואר ייראה מושלם, מכיוון שאנשים מתנהגים היטב, תהיה בחיים ענישה מינימאלית. בדרך זו, אנו יכולים להתקדם "לקראת סביבה שבה אנשים הינם טובים באופן אוטומטי" (עמ' 73).

בהרחיבנו מחשבות אלה, נשקול מחנה-ריכוז מנוהל כהלכה, ששוכניו מרגלים איש אחרי רעהו, ומתקני הגז מעלים עשן באופק, ואולי רמז מילולי מקרי כתזכורת למשמעותו של חיזוק זה. הדבר ייראה כעולם כמעט מושלם. סקינר טוען שמדינה טוטליטרית אינה מוסרית בשל התוצאות המקוממות הדחויות שלה (עמ' 174), אבל בתרבות הנחמדה ששרטטנו זה עתה לא תהיינה כל תוצאות מקוממות, מיידיות או דחויות. התנהגות בלתי-רצויה תחוסל מלכתחילה על-ידי איום המשרפות והמרגלים הרואים-כל. מכאן, שכל התנהגות תהיה, באופן אוטומטי, "טובה" כנדרש. לא תהיה כל ענישה.

כולם יקבלו חיזוקים – מבדילים, כמובן, איש איש על פי יכולתו לציית לכללים. בחזונו של סקינר אין כל התנגדות לסדר-חברתי זה. להיפך, הוא נראה קרוב לשלמות. אולי נוכל להמשיך ולשפר אותו בכך שנציין, כי "ההשתחררות מן האיום מהווה חיזוק גדול יותר, ככל שהאיום גדול יותר" (כמו בטיפוס-הרים; עמ' 111). לכן אנו יכולים להגביר את מתן החיזוק ולשפר את התרבות על-ידי המצאת איום חזק יותר, למשל, בהשמעת צרחות מקפיאות-דם מעת-לעת, או הקרנת תמונות של עינויים מעוררי-זוועה, שעה שאנו מתארים את המשרפות לפני חברינו האזרחים. התרבות עשויה להתקיים אולי אלף שנים.

למרות שניתן לקרוא את המלצותיו של סקינר ברוח זו, זה לא יהיה הוגן להסיק מהן שסקינר תומך במחנות-ריכוז ובשלטון טוטליטרי (אף שאין הוא מביע כל התנגדות להם). מסקנה כזו מתעלמת מתכונה יסודית של המדע של סקינר, והיא: ריקנותו. אף שנראה שסקינר מאמין, ש"הישרדותה של תרבות" הינה ערך חשוב עבור טכנולוג-התנהגות, הוא אינו מתייחס לשאלות העולות מיד. כאשר תרבות משתנה, האם היא שרדה או מתה? נניח, שהיא משתנה באופן שהיא מרחיבה את זכויות-הפרט היסודיות, שסקינר מעריך אישית כמיושנות (עמודים 180-183). האם זו הישרדות, או מוות? האם אנו חפצים בקיומו של הרייך-בן-אלף-השנים? מדוע לא, אם הישרדותה של התרבות מתפקדת כערך אצל טכנולוג-ההתנהגות? נניח שלמעשה, אנשים "מקבלים חיזוק" מצירוף של הפחתה בעונשים וחיזוקים מבדילים (כלומר, הם מעדיפים צירוף זה).

האם אז מתעצבת התרבות באופן שיוביל לתוצאה זו, כך שאמצעי-השליטה בפועל יצטמצמו במקום להתרחב, כפי שמציע סקינר? נניח, שבני-אנוש בנויים כך שהם מחפשים הזדמנות לעבודה יצרנית, הנבחרת באופן חופשי. נניח, שהם רוצים להשתחרר מחטטנותם של טכנוקרטים, קומיסרים, בנקאים ואילי-הון, ממפציצים מטורפים, הנכנסים למבחני-רצון פסיכולוגיים נגד איכרים המגנים על בתיהם, ממדעני-התנהגות שאינם יכולים להבדיל בין יונה למשורר, ומכל אדם אחר המנסה להביא בהבל-פיו לביטולן של החירות והקוממיות. האם במקרה זה "נעצב את תרבותנו" כך, שמטרות אלה (שאפשר, כמובן, להציגן בתרגום סקינרי הולם) תושגנה? במדע של סקינר אין תשובה לאף אחת משאלות אלה, למרות טענתו שגם "ערכים" מוצאים את מקומם במדע זה (במלואם, כמדומה). זו הסיבה שגישתו נראית לאנרכיסט ולנאצי במידה שווה, כפי שכבר צוין לעיל.

V

טיפולו של סקינר במושגים "פנאי" ו"עבודה" מספק תובנה מעניינת אל תוך מערכת האמונות הביהביוריסטיות (במידה שעדיין קיימת תורה הניתנת להגדרה, ראה לעיל עמ' 44). ניזכר בקביעתו, כי רמת פעילותו של אורגניזם תלויה ב"עברם הסביבתי של החיזוקים" שלו וכי "אורגניזם יעבור בין פעילות נמרצת לבין רגיעה מוחלטת, על פי לוח הזמנים שבו קיבל חיזוקים" (עמ' 186). החלשת אמצעי השליטה, אם כן, עשויה להשרות חוסר פעילות או התנהגות שבאקראי, במיוחד בתנאי שפע (מחסור נמוך). לאנשים יש "פנאי," מציין סקינר, כאשר "אין דברים רבים שעליהם לעשות," למשל: אנשים "שיש להם מספיק כוח להכריח או לאלף אחרים לעבוד עבורם", ילדים, מפגרים, חולי-נפש, אנשים השייכים לחברות שפע ורווחה, וכן הלאה. דומה שאנשים כאלה "יכולים לעשות כרצונם". זו, ממשיך סקינר, "מטרה טבעית עבור הליברטריאן" (עמ' 177). אבל פנאי "הינו מצב שהמין האנושי הוכן אליו בצורה גרועה," ועל כן זהו מצב מסוכן.

ברור, שיש להבחין בין חוסר דברים לעשות לבין היכולת לעשות את הרצוי. שני המצבים מניחים מראש היעדר כפיה, אך היכולת לעשות את הרצוי דורשת שתהיינה גם הזדמנויות לכך. לפי הנחותיו של סקינר, קשה להבחין כיאות בין חוסר דברים לעשות לבין היכולת לעשות את הרצוי, מאחר ואין כל סיבה לצפות שמישהו ייטול את ההזדמנות לעבוד ללא מחסור וחיזוק. לכן, אין פלא שסקינר מחליק בקלות מהגדרת ה"פנאי," כמצב שבו נדמה לאדם שיכול לעשות כרצונו, להכרזה כי הפנאי (כלומר, חוסר דברים לעשות) הינו מצב מסוכן, כמו במקרה של אריה בכלוב או של אדם מאושפז.

עשיית הרצוי הינה מטרה טבעית של הליברטריאן, אך לא חוסר דברים לעשותם. בעוד שנכון לומר, שהמין האנושי הוכן בצורה גרועה למצב שבו אין מה לעשות, הרי לומר שהוא הוכן בצורה גרועה לעשות את הרצוי, זהו עניין שונה לחלוטין. אנשים היכולים לעשות כרצונם, עשויים לעבוד קשה מאד, בהינתן להם ההזדמנות לעבודה מעניינת. בדומה לכך, בעת פנאי לא יזדקק הילד לחיזוק כדי להוציא מרץ על פעילויות יצרניות; הוא עשוי לקפוץ על ההזדמנות לעשות זאת. השימוש הרופף והבלתי מדויק של סקינר במונח "פנאי", שימוש שניתן להבינו במסגרת ההנחות שלו, מערפל, עם זאת, את ההבדל הבסיסי שבין החירות לעשות את הרצוי (חירות שעבור סקינר אינה אלא אשליה, מאחר ולדעתו מצב זה אינו קיים), לבין המצב שבו אין מה לעשות, כמו במצב של אשפוז או סעד, כאשר אין כל עבודה מעניינת. לכן הערותיו של סקינר יוצרות את הרושם, שעלולה להיות סכנה, אולי אף "מוטציה תרבותית קטלנית", ביצירתם של סידורים חברתיים שבהם אנשים חופשיים לבחור את עבודתם ולהעסיק את עצמם בעבודה הגורמת סיפוק. וכשהוא מעיר גם כי "תנאים תרבותיים מיוחדים" (ללא פירוט נוסף) הכרחיים, כדי לאפשר לבעלי הזמן הפנוי לעסוק ביצירה אמנותית, ספרותית ומדעית." הדבר תורם להבהרת הנושא בדיוק כמו הערותיו האחרות על אודות "מקריויות של חיזוק". לכל אורך הדיון ישנה הנחת רקע מעורפלת על כך שבהיעדרם של חיזוקים יחיו אנשים כצמחים. הרעיון שיכול להיות צורך אנושי פנימי בעבודה יצרנית, שאדם בן-חורין עשוי, בהינתן לו הזדמנות, לבקש עבודה כזאת ולעסוק בה בכל מרצו, רעיון זה אינו זוכה לטיפול כלשהו. אף שהשיטה הנבובה של התרגום הסקינרי תרשה לנו, כמובן, לומר שעבודה מעין זו "נותנת חיזוק" (וזו הסיבה, שאנשים נוטלים אותה על עצמם), אם במקרה אנו נהנים מטאוטולוגיות.

הנחת הרקע התלויה בדיונו של סקינר על אודות פנאי וחירות מתגלית גם בעבודה הרצינית מעט יותר, בכך שלפחות יש לה צורה של טיעון, והיא מתבססת על ראיות כלשהן. קיימת כיום מחלוקת של ממש בקשר למאמר שפרסם לאחרונה הפסיכולוג ריצ'רד הרנשטיין מאוניברסיטת הרווארד.[17] המאמר אמור להוכיח, שהחברה האמריקאית נסחפת לכיוון של מריטוקרטיה תורשתית יציבה בעלת ריבוד חברתי, שהוא תוצר של הבדלים מלידה, וחלוקת "תגמולים" מתאימה. הטיעון מבוסס על כך שכישורים שכליים עוברים בירושה, ולאנשים הקרובים בכישוריהם השכליים סיכוי גבוה יותר להינשא

ולהתרבות.[18] לכן תהיה נטייה לריבוד חברתי לטווח ארוך, המבוסס על יכולת שכלית, אשר לפי הרנשטיין נמדדת במנת משכל (IQ). שנית, הרנשטיין טוען ש"הצלחה" דורשת יכולת שכלית, וכי תגמולים חברתיים "תלויים בהצלחה."

שלב זה בטיעון כולל שתי הנחות: הראשונה, שכך הוא הדבר למעשה; ושנית, שהדבר הכרחי להבטחת תפקודה היעיל של החברה. המסקנה היא, כי קיימת נטייה לכיוון מריטוקרטיה תורשתית, אשר לה "עמדה חברתית (המשקפת שכר ויוקרה)" והיא מרוכזת בקבוצות בעלות מנת משכל גבוהה יותר. הנטייה תגבר ככל שהחברה תיעשה שוויונית יותר, כלומר, עם הסרתן של הגבלות חברתיות מלאכותיות, התגברות על פגמים בסביבה הטרום-לידתית (למשל: פגמים בתזונה), וכן הלאה. כך שהיכולת הטבעית תוכל למלא תפקיד ישיר יותר בהשגת תגמול חברתי. כיוון שכך, ככל שהחברה תיעשה שוויונית יותר, יתרכזו התגמולים החברתיים באליטה מריטוקרטית תורשתית.

בשל טיעון זה הוקיעו רבים את הרנשטיין כגזען, מסקנה הנראית לי בלתי מוצדקת. אולם, יש בטיעונו מרכיב אידיאולוגי בעל ערך מכריע. נתבונן בשלב השני שבטיעון, בטענה כי מנת משכל היא גורם בהשגת תגמול, וכי הדבר חייב להיות כך על מנת לאפשר לחברה לתפקד באורח יעיל. הרנשטיין מכיר בכך שטיעונו יתמוטט אם אכן ניתן לארגן חברה בהתאם ל"מימרה הסוציאליסטית, 'מכל אחד לפי יכולתו, לכל אדם לפי צרכיו'." טיעונו אינו ניתן ליישום בחברה, שבה "ההכנסה (כלכלית, חברתית ופוליטית) אינה מושפעת מההצלחה." למעשה, הרנשטיין נמנע מלציין, שטיעונו דורש לא רק את ההנחה כי יש לגמול על הצלחה, אלא גם שהגמול חייב ללבוש צורות מסוימות מאד. אם אנשים יקבלו גמול להצלחתם בדרך של יוקרה בלבד, לא ינבעו מכך מסקנות בעלות חשיבות כלשהי. כל מה שינבע מכך, (אם נקבל את הנחותיו האחרות) הוא שילדיהם של אנשים הזוכים לכבוד בשל הישגיהם, יהיו בעלי סבירות גבוהה יותר לזכות בכבוד בשל הישגיהם הם, תוצאה תמימה, גם אם היא נכונה. יתכן שלילדם של שני שחיינים אולימפיים יהיה סיכוי גדול יותר מן הממוצע להגיע להצלחה דומה (ועימה לתשואות), אך מהשערה זו לא נובעות כל מסקנות חברתיות חמורות.

אף שהדבר נראה ברור מאליו, הוא לא הובן כהלכה, במיוחד על ידי הרנשטיין, ועל כן הוא ראוי, אולי, להערה נוספת. נניח, כמו הרנשטיין, כי "יכולת מופיעה בעבודה רק למען רווח" וכי יכולת מעין זו הינה תורשתית בחלקה. נתייחס לשני הורים, בעלי כישורים גבוהים מן הממוצע, המשיגים כתוצאה מכך תוספת של גמול R, מעבר לממוצע. לפי ההשערה סביר, שלילדם תהיה יכולת רבה מן המקובל, אף כי פחותה מזו של ההורים, וזאת בשל הנסיגה אל הממוצע, כפי שמציין הרנשטיין. לכן יש לצפות שהילד ישיג בזכות כישוריו הוא תוספת 'R של גמול מעבר לממוצע, כאשר 'R קטן מ-R. נניח, שהגמול הינו עושר, אזי סך כל התוספת שלה יזכה הילד בהתחשב במאפיינים של גמול זה בחברתנו, תהיה R'+R1+R2+R3, כאשר R1 הוא החלק של R שהועבר לילד; R2 הוא התוספת, שמקורה בכך ש R1 עצמו יוצר עושר נוסף; ו- R3 הינו התוספת שהשיג הילד מעבר ל 'R, בזכות היתרונות שהקנה לו R1. בחברה שלנו, R1,R2,R3 ניכרים מאד, וכמובן הם נצברים במשך הדורות. מכאן, אם הגמול החברתי הינו עושר, עשוי הגמול הזה להצטבר במשך הזמן באופן משמעותי בתוך שושלות משפחתיות. עם זאת, אם הגמול החברתי והשפעותיו אינם ניתנים להעברה, אזי סך כל התוספת של הילד הוא 'R, שהוא בד"כ קטן מ- R; נעלמת התוספת הניכרת והמצטברת R1+R2+R3. לכן, אם די ביוקרה ובתשואות כגמול חברתי מניע, לא תהיה כל נטייה משמעותית להתרכזות הגמולים ב"מריטוקרטיה – הישגית תורשתית", כפי שמנבא הרנשטיין, ומסקנתו "המרגיזה ביותר" נעלמת. במידה וקיימות עוד נטיות קלות בכיוון זה הן תפחתנה בגלל העובדה, שהתאמה בסוג הכישורים המביאים ל"גמול", הינה, לכל היותר, גורם חלקי בלבד בבחירת בן הזוג. לבסוף, במידה וקיימת נטייה של היוקרה להתמיד לאורך אילנות משפחה, אין לה אותן ההשפעות החברתיות העצומות, שריכוז העושר גורם להן.

יתר-על-כן, יוקרה ותשואות נבדלות מעושר, בכך שהענקת "גמול" נוסף ממין זה לאדם אחד, אינה מקפחת את חלקו של אדם אחר ב"גמול" זה. נמשיך ונחזיק בהנחתו של הרנשטיין, שאנשים עובדים אך ורק למען רווח, הרי אם הגמול הינו יוקרה, ניתן בדרך כלל להבטיח את רמת ביצועיהם של בני האדם בהענקת יוקרה לכל אדם אשר הישגיו תואמים את כישוריו, תהא משימתו אשר תהיה. (יש להעיר גם, שאין כל סיבה להעניק יותר יוקרה לבעלי היכולת הרבה יותר; זו נקודת ראות נוספת, המצביעה על היעדר בסיס לדעותיו של הרנשטיין על אודות הכרחיותה של המריטוקרטיה התורשתית, בהנחה שהגמול הוא יוקרה, או תשואות.) ניתן, כמובן, להעלות על הדעת, שאדם מסוים יעבוד רק בתנאי שגמולו ביוקרה, לא די שיהיה רב יותר מאשר אלמלא עבד, או אילו עבד פחות טוב, אלא גם רב יותר מן היוקרה הניתנת לאחרים בעבור הישגיהם. יש להניח, שאנשים כאלה יחושו מקופחים או נענשים על ידי הצלחתם של אחרים; נאמר, אם אדם אחר מחבר רומן מעולה, או מגלה תגלית מדעית, או מבצע עבודת נגרות משובחת, וזוכה לכבוד בשל הישגיו, תחת שייהנה מכך, יחוש

יצור אומלל זה כאב בגללה. עבור אדם כזה, "יוקרה מבדילה" תהווה מקור של סבל או הנאה ותנאי הכרחי לכל מאמץ. אולם אין כל סיבה להניח, שצורה זו של מחלת-נפש אופיינית לגזע האנושי כולו.

מעניין לציין, שהרנשטיין אמנם חושב שמחלת נפש זו מצויה בטבעו של המין האנושי. הוא טוען שאילו הייתה היוקרה חזקה דיה "לקיים את העבודה באותה מידה שבה עושים זאת הגמולים בחברתנו, ביניהם ממון ועוצמה," אזי חוסר יוקרה היה גורם ל"עצב וחרטה". ב"מריטוקרטיה התורשתית", שהוא רואה כהכרחית, היה נוצר "ריבוד חברתי באמצעות תחרות קטלנית לזכייה ביוקרה." כפי שכבר צוין, הוא שוגה בהניחו ריבוד לאורך זמן, אפילו בהנחתו הוא, אם היוקרה היא הגמול. מה באשר להנחתו האחרת, כי יצורי אנוש זקוקים ל"גמול מבדיל" במובן המיוחד שהרנשטיין מעניק למונח זה: כלומר, לא רק יותר יוקרה משישיגו אילו לא עבדו, או שעבדו פחות טוב, אלא יותר יוקרה משזוכים לה חבריהם? אם ההנחה נכונה, אזי אנו יכולים לצפות שאנשים יסבלו "קיפוח נפשי כאוב", שעה שאחרים יגיעו להישגים, יזכו בכבוד וימצאו עצמם ב"תחרות קטלנית לזכייה ביוקרה." למרות שניתן להעלות מצב כזה על הדעת, ההנחה נראית לי מוזרה יותר וסבירה פחות מהנחות אחרות של הרנשטיין, שאליהן נפנה בהמשך. אך בלי להתייחס למעמדה של דעה מוזרה זו על אודות טבע האדם, חייב להיות ברור, שאין לה כל קשר למסקנתו המרכזית ו"המרגיזה ביותר" של הרנשטיין. אחזור: אם די ביוקרה וכבוד כמניעים לעבודה (על פי הנחתו של הרנשטיין, כי היכולת מתבטאת בעבודה רק למען רווח), אין כל סיבה לצפות לנטייה משמעותית לאורך זמן לכיוון של "מריטוקרטיה" תורשתית יציבה. נטייה זו גם לא תוגבר על-ידי הגשמתן של "מטרות פוליטיות וחברתיות של אותה תקופה", ואין כל סיבה לקבל את ה"השלכה" של הרנשטיין, ש"מריטוקרטיה תורשתית" תופיע בכל חברה בת קיום. בקצרה, דבר לא נותר ממסקנתו המרכזית ו"המרגיזה ביותר".

המסקנה המטרידה את הרנשטיין ואחרים הינה שעושר ועוצמה נוטים להתרכז במריטוקרטיה תורשתית. אך זו נובעת רק אם מניחים שעושר ועוצמה, ולא כבוד בלבד, חייבים להיות הגמולים עבור הישגים מוצלחים וכי הם (או השפעותיהם) מועברים מהורים לילדיהם. הסוגיה לוקה בבלבול, כיוון שהרנשטיין נמנע מלבודד את הגורמים הספציפיים המכריעים של טיעונו, ובשל השימוש שהוא עושה בביטוי "הכנסה (כלכלית, חברתית ופוליטית)" לכסות על "גמולים" מכל המינים, כבוד וגם עושר. הבלבול גדול עוד יותר בשל העובדה שהוא חוזר לזיהוי "מעמד חברתי" עם עושר. כך הוא כותב, כי אם הסולם החברתי הולך ומתחדד בתלילות, הדרך הברורה להצלת האנשים שבתחתית הינה "להגדיל את סך כל העושר החברתי, כדי שיהיה יותר מרחב בצמרת" – דבר שאינו נכון, אם "המעמד החברתי" תלוי בתשואות ובכבוד (אנו מתעלמים מן העובדה, שאפילו על פי הנחתו המשתמעת, נראית חלוקה מחדש של ההכנסות כאסטרטגיה מובנת מאליה).

נפנה עתה להנחה הצרה יותר, שלה תפקיד מרכזי בטיעונו: עושר ועוצמה הניתנים להעברה מצטברים אצל בעלי היכולת השכלית, והדבר הכרחי לתפקודה היעיל של החברה. אם הנחה זו מוטעית, וניתן לארגן את החברה, פחות או יותר לפי ה"סיסמא הסוציאליסטית", אזי טיעונו של הרנשטיין מתרוקן מכל תוכן (הוא נכון אך ורק בחברה תחרותית, אשר בה תופסות ההנחות העובדתיות האחרות שלו). אבל, הרנשטיין טוען שההנחה נכונה. נימוקו הוא שיכולת "מתבטאת בעבודה רק תמורת רווח" ואנשים "מתחרים למען רווח – כלכלי ואחר." אנשים יעבדו, רק אם יזכו לגמול של "השפעה חברתית ופוליטית או למען השתחררות מאיום." כל אלה אינן אלא קביעות בלי כל צידוק. שוב אנו רואים שהטיעון תומך במסקנות המדאיגות שהרנשטיין מסיק, רק אם נזהה את ה"רווח," שלמענו אמורים אנשים להתחרות, קרי עושר ועוצמה הניתנים להעברה.

מאיזו סיבה עלינו לקבל את ההנחה המרכזית, שאנשים יעבדו רק למען רווח של עושר ועוצמה (הניתנים להעברה), כך שאין החברה יכולה להיות מאורגנת בהתאם לסיסמה הסוציאליסטית? בחברה הוגנת תהיה לכל אדם ההזדמנות למצוא עבודה מעניינת, ולכל אדם יותר המרחב המירבי לכישרונותיו. האם יידרש יותר מכך, ובמיוחד, האם יידרש גמול חיצוני בצורת עושר ועוצמה? רק אם נניח, שישום כישרונותיו של אדם בעבודה מעניינת ושימושית לחברה אינו מהווה גמול בעצמו, כי אין סיפוק פנימי בעבודה יוצרת ויצרנית המותאמת לכישוריו של העובד, או בסיוע לזולת (למשל, למשפחתו של אדם, לידידיו, לשותפיו או פשוט לחבריו לחברה). אם לא נניח זאת, אזי גם אם נסכים לכל הנחותיו של הרנשטיין, לא מתחייב מהן כל ריכוז של עושר, עוצמה או השפעה בידיה של אליטה תורשתית.

למעשה, ההנחה הסמויה זהה לזו של סקינר. על מנת שלטיעונו של הרנשטיין יהיה תוקף כלשהו, עלינו להניח שאנשים עובדים רק למען רווח, וכי בסיפוק שבעבודה מעניינת או מועילה לחברה, או בעבודה הנעשית היטב, או בכבוד הניתן לפעילויות מסוג זה, בכל אלה אין "רווח" המספיק להמריץ אדם לעבוד. ההנחה היא, בקצרה, שבלא תגמול חומרי יהיו האנשים כצמחים. אין אפילו שמץ של טיעון לתמוך בהנחה מרכזית זו. אדרבא, הרנשטיין קובע באופן סתמי, שאילו היו

אופים וחוטבי-עצים "מקבלים את המשכורות הגבוהות ביותר ואת ההכרה החברתית הרבה ביותר" [19] במקום אלה המצויים עתה בצמרת הסולם החברתי, אזי "טבלת מנת המשכל הייתה מתהפכת גם היא", והמוכשרים ביותר היו נאבקים להפוך לאופים ולחוטבי עצים. זה, כמובן, אינו טיעון אלא חזרה על הטענה כי אנשים אינם עובדים אלא בעבור גמול חיצוני. יתר-על-כן, הטיעון אינו סביר כלל. ספק רב, אם הרנשטיין היה הופך לאופה או לחוטב עצים, אילו היה משתכר בכך כסף רב יותר.

נקודות דומות הועלו בביקורת על מאמרו של הרנשטיין[20], אך כתגובה הוא חוזר על עמדתו, שאין כל דרך "לשים קץ לנגע הגמולים המבדילים". ועם זאת, קביעות חוזרות אינן טיעונים. הקביעה הנוספת של הרנשטיין, כי ההיסטוריה מוכיחה... אינה אלא הודאה בתבוסה. מובן, שההיסטוריה מראה את ריכוזם של העושר וההשפעה בידיהם של אלה המסוגלים לצבור אותם. אפשר היה לצפות, שהרנשטיין ינסה לעשות יותר מאשר סתם להציג אמיתה זו. בצמצום הטיעון לכדי הצהרה זו, מודה הרנשטיין במשתמע כי אין לו כל הצדקה להנחה המרכזית שעליה מתבסס טיעונו, הטענה הבלתי מנומקת וחסרת התמיכה, שהמוכשרים חייבים לקבל גמולים גבוהים יותר.

אם נבחן ביתר דקדקנות את אשר מראים לנו ההיסטוריה והניסיון, נמצא כי משניתן חופש פעולה לצירוף של אכזריות, עורמה, התרפסות וכל שאר הסגולות היוצרות "הצלחה" בחברות תחרותיות, אזי אלה שניחנו באותן סגולות יעלו לצמרת וינצלו את עושרם ואת עוצמתם לשימור זכויות היתר שהשיגו ולהרחבתן. הם יפתחו אידיאולוגיות להוכיח שהתוצאה הוגנת וצודקת. נמצא גם, כי בניגוד לאידיאולוגיה הקפיטליסטית ולתורה הביהביוריסטית (מן הסוג שאינו כפל לשון), כי אנשים רבים פועלים, לעיתים קרובות, שלא על מנת להשיג רווח חומרי בלבד, או בעיקר, ואפילו לא על מנת להרבות תשואות. אשר לטיעון (אם יובא) כי "ההיסטוריה מוכיחה" את מופרכותה של "הסיסמה הסוציאליסטית", שהרנשטיין חייב לדחותה. על מנת לתת תוקף לטיעונו, ניתן לייחס לו אותו מעמד כמו לטיעון מהמאה השמונה עשרה, כי הדמוקרטיה הקפיטליסטית בלתי אפשרית, כפי שמוכיחה ההיסטוריה.

לעיתים עולה הטיעון, שבני האדם "שואפים למקסימום כלכלי", כפי שמראה העובדה שבהינתן ההזדמנות, הם ינסו לצבור גמול חומרי ועוצמה.[21] באמצעות שיקול דומה ניתן להוכיח שאנשים הינם עבריינים פסיכופטיים, מאחר ובהינתן התנאים החברתיים, המסירים את ההגבלות מבעלי נטיות של עבריינות אלימה, הם עשויים בהחלט לצבור השפעה ועושר, בעוד שאלה שאינם פסיכופטים יסבלו שיעבוד. ברור, שמלקחי ההיסטוריה נוכל להגיע למסקנות ארעיות בלבד על אודות הנטיות האנושיות הבסיסיות.

נניח, שטענתו הבלתי מנומקת והמרכזית של הרנשטיין אינה נכונה. נניח, שאכן ישנו, למעשה, סיפוק פנימי כלשהו לאדם המיישם את כישוריו בעבודה רבת אתגרים ויוצרת. אזי, אפשר לטעון, שסיפוק זה יפצה אפילו עבור צמצום הגמול החיצוני, וה"חיזוק", חייב להינתן אך ורק עבור ביצוען של משימות בלתי נעימות ומשעממות. מכך נובע, אם כן, שהעושר והעוצמה (המתקבלת ממנו) חייבים להתרכז בידי המוכשרים פחות. אני איני טוען למסקנה זו, אלא מעיר פשוט, שהיא סבירה יותר מזו של הרנשטיין, אם הנחתו היסודית וחסרת הסימוכין אינה נכונה.

הדעה, שיש לדחוף ולהמריץ בני אדם לעבודה, היא מוזרה. היא נכונה, כמובן, אם משתמשים במערכת המונחים הסקינרית הנבובה ומדברים על "סגולתה המחזקת" של עבודה מעניינת או שימושית; והיא עשויה להיות נכונה, אם כי בלתי רלוונטית לתזה של הרנשטיין, אם "הרווח", שאותו מחפשים כולם, הינו פשוט כבוד בפי כל ויוקרה. ההנחה ההכרחית לטיעונו של הרנשטיין, כלומר שיש להמריץ בני אדם לעבודה על ידי גמול של עושר או עוצמה. הנחה זו ברור שאינה נגזרת מן המדע, כשם שאין זה נראה, שהיא שואבת את חיזוקיה מן הניסיון האישי. חושדני, שהרנשטיין היה מוציא את עצמו מכלל זה, כפי שכבר צוין, כך שאינני משוכנע, שהוא היה פונה מיד ומבקש לעצמו משרת אוסף אשפה, אילו משרה זו הייתה רווחית יותר מתפקידו הנוכחי כמורה וכפסיכולוג חוקר. מובטחני שהוא היה אומר שהוא עושה את עבודתו, לא משום שהיא מגדילה את עושרו (או אפילו את יוקרתו), אלא מפני שהיא מעניינת ורבת אתגרים, כלומר מעניקה סיפוק מעצם מהותה; ואין כל סיבה לפקפק בנכונותה של הסיבה הזאת. הראיות הסטטיסטיות, הוא מציין, מראות שאם מטרתך "הכנסה גבוהה מאד, ויש לך מנת משכל גבוהה, אל תבזבז את זמנך על רכישת השכלה פורמאלית מעבר לבית הספר התיכון". מכאן, אם אתה שואף למקסימום כלכלי ויש לך מנת משכל גבוהה, אל תטרח לקבל חינוך אקדמי. רק מעטים מקבלים עצה זו, כנראה משום שהם מעדיפים עבודה מעניינת על פני גמול חומרי גרידא. ההנחה, שאנשים יעבדו רק למען רווח של עושר ושל עוצמה, אינה רק בלתי מנומקת אלא קרוב לוודאי שגם אינה נכונה, למעט במצב של מחסור קיצוני. אך הנחה משפילה וגסה זו, המשותפת לאידיאולוגיה הקפיטליסטית ולהשקפה הביהביוריסטית על אודות בני אדם (פרט, כמובן, לביהביוריזם

הטאוטולוגי של סקינר) הינה יסודית בטיעונו של הרנשטיין.

קיימים מרכיבים אידיאולוגיים נוספים בטיעונו של הרנשטיין, שוליים יותר אך עדיין ראויים לציון. הוא מתאר תמיד את החברה כמתפתחת לכדי "מריטוקרטיה", ובכך בא לידי ביטוי השיפוט הערכי, כי המאפיינים המניבים גמול הינם סימן לסגולה, כלומר: מאפיינים חיוביים. הוא מתייחס במיוחד למנת משכל, אך מכיר, כמובן, בכך שיכולים בהחלט להיות גורמים נוספים בהשגתה של "הצלחה חברתית". סביר לשער, שעושר והשפעה נוטים להצטבר בידי האכזריים, הערומים, הקמצנים, האנוכיים, חסרי האהדה והרחמים, המתרפסים בפני שררה ונכונים לנטוש כל עיקרון למען רווח חומרי וכן הלאה.

יתר-על-כן, תכונות אלה יכולות להיות תורשתיות כמו מנת משכל, ויכולות אף לעלות בחשיבותן על מנת המשכל כגורמים בהשגת גמול חומרי. לתכונות כאלה יכול גם להיות ערך במלחמת הכול בכל. אם כך הדבר, הרי החברה המתקבלת (כאשר מפעילים את ה"היקשים" של הרנשטיין) אפשר אך בקושי להגדירה כ"מריטוקרטיה". בהשתמשו במילה "מריטוקרטיה", עוקף הרנשטיין שאלות מעניינות אחדות וחושף הנחות סמויות שאינן מובנות מאליהן על אודות חברתנו.

בבית הספר בשכונות העוני מבחינים בדרך כלל שתלמידים הבוטחים בעצמם, בעלי דמיון ער, בעלי מרץ, שאינם מוכנים להיכנע לשררה, אלה נחשבים לעיתים קרובות כעושי צרות ונענשים, לעיתים אף מגורשים ממערכת החינוך. ההנחה הסמויה, כי בחברה שיש בה דרגת הפליה גבוהה, או בחברה שיש בה הבדלים עצומים בעושר ובעוצמה, יזכו "המוכשרים" לגמול, הנחה זו באמת מוזרה.

נמשיך ונדון בהנחתו של הרנשטיין, כי גמולים חברתיים מצטברים, למעשה, בידי אלה המבצעים שירותים מועילים וחיוניים. הוא טוען כי "סולם המקצועות" הינו "אמת מידה טבעית לערך ולנדירות", וכי "הקשרים בין מנת-משכל, משלח-יד ומעמד חברתי משקפים הגיון מעשי." זו הדרך שבה הוא מבטא את התיאוריה המוכרת כי בחברה צודקת זוכים אנשים לפיצוי באורח אוטומאטי (ובחברתנו נכון הדבר במידה מסוימת) בהתאם לתרומתם לרווחה ולתפוקה החברתית. התיאוריה מוכרת, וכך גם פגמיה. אם קיים אי שוויון כלכלי רב, אנו מצפים למצוא ש"סולם המקצועות" לפי שכר הינו אמת-מידה טבעית לשירות הניתן לעושר ולעוצמה – לאלה, היכולים לרכוש ולהכריח – זו "אמת-מידה טבעית לערך" אך ורק באורח מקרי. הקשרים שבין מנת-משכל, משלח-יד ומעמד-חברתי, אשר הרנשטיין מציינם, הם בעלי משמעות מעשית לבעלי העושר והעוצמה, אך לא בהכרח לחברה או לכלל חבריה.[22]

הסוגיה ברורה למדי. כישלונו של הרנשטיין להבחין בה מפתיע מאד, בהתחשב בנתונים שעליהם הוא מבסס את אבחנותיו על אודות היחס בין גמול חברתי ומשלח יד. הוא מבסס את אבחנותיו על סולם מקצועות, המראה למשל, כי מנהלי חשבונות, מומחים ליחסי ציבור, רואי חשבון ומנהלי מכירות נוטים להיות בעלי מנת משכל גבוהה יותר. ולכן יטען שהם יקבלו שכר גבוה, כפי שמחייב תפקודה היעיל של החברה, יותר ממוסיקאים, מסמרנים, אופים, חוטבי עצים ומובילי משאות. מנהלי-חשבונות דורגו בראש רשימה של 74 מקצועות, יחסי ציבור במקום הרביעי, מוסיקאים במקום ה-35, מסמרנים במקום ה-50, אופים במקום ה-65, נהגי משאיות במקום ה-67, וחוטבי עצים במקום ה-70. מנתונים כגון אלה, מסיק הרנשטיין, שהחברה בחוכמתה "נוהגת בחסכנות במשאביה האינטלקטואליים"[23], וכי סולם המקצועות הינו אמת מידה טבעית לערכים ויש לו היגיון מעשי. האם מובן מאליו, שמנהל חשבונות העוזר לחברה מסחרית לשלם פחות מיסים מבצע עבודה שערכה החברתי רב מעבודתם של המוסיקאי, המסמרן, האופה, נהג המשאית או חוטב העצים? האם עורך דין, המשתכר מאה אלף דולר כדי למנוע את סילוקה של תרופה מסוכנת מן השוק, ערכו לחברה רב יותר מערכם של פועל חקלאי או של אחות? האם רופא מנתח, המבצע ניתוחים באנשים עשירים, עושה עבודה שערכה החברתי רב יותר מזה של רופא כללי במשכנות העוני, העשוי לעבוד קשה יותר עבור גמול חיצוני קטן בהרבה? סולם-המקצועות, שעליו סומך הרנשטיין את קביעותיו, באשר להתאמה שבין מנת משכל וערך חברתי, משקף כמובן, בחלקו לפחות, את הדרישה לעושר ועוצמה; נחוץ טיעון נוסף להוכיח את טענתו של הרנשטיין, כי אלה שבצמרת הם הנותנים את השרות הטוב ביותר ל"חברה", המנהלת את משאביה בתבונה, במתן גמול למנהלי חשבונות, למומחים ליחסי ציבור ולמהנדסים (ולמשל, למתכנני נשק משמיד-אדם) בתמורה למיומנותם. אי יכולתו של הרנשטיין לתפוס את אשר נובע מיידית מנתוניו הינו סימן נוסף להסכמתו הבלתי ביקורתית וכנראה הבלתי מודעת לאידיאולוגיה הקפיטליסטית בצורתה הגסה ביותר.

נשים לב, שאם סולם המקצועות על פי מנת המשכל תואם את דירוגם על פי ההכנסה, אזי עשויים הנתונים שהרנשטיין מצטט, להתפרש בחלקם כנטייה מצערת של הגמול החומרי אל עבר עיסוקים המשרתים את העשירים ובעלי העוצמה

ומרחיקה מעבודה העשויה להיות מספקת יותר ומועילה יותר מבחינה חברתית. הנחה זו מתקבלת בהחלט על הדעת, אך הרנשטיין אינו דן בה, כצפוי מהסכמתו הבלתי מעורערת לאידיאולוגיה השלטת.

קיים, ללא ספק, הרכב כלשהו של מאפיינים, המביאים לידי גמול חומרי בחברה של קפיטליזם ממלכתי. הרכב זה עשוי לכלול את מנת המשכל וקרוב לודאי גורמים נוספים חשובים יותר, אולי גם כאלה שצוינו לעיל. במידה שמאפיינים אלה הינם תורשתיים (ומהווים גורם בבחירת בני הזוג), תהיה נטייה לריבוד באמצעות תכונות אלה. כל זה הינו ברור דיו.

יתר-על-כן, אנשים בעלי מנת משכל גבוהה יותר יטו להיות חופשיים יותר בבחירת משלח-ידם. תכונות אחרות וההזדמנויות שייקרו על דרכם של בני האדם יקבעו אם הם יטו לבחור עבודה מעניינת יותר או משתלמת יותר. שתי אפשרויות אלו אינן בשום פנים זהות. לכן, ניתן לצפות, שיימצא מתאם כלשהו בין מנת המשכל לבין גמול חומרי, והתאמה כלשהי בין מנת משכל לבין דירוג בלתי תלוי של מקצועות על פי עניינם הפנימי והאתגר האינטלקטואלי שבהם. אילו היינו מדרגים מקצועות לפי תועלתם החברתית בדרך כלשהי, יש להניח שלא היינו מוצאים יותר מאשר מתאם רופף עם שכר או עם עניין פנימי, ובהחלט יתכן שהיינו מוצאים מתאם שלילי. חלוקה בלתי שווה של העושר והעוצמה תיצור באופן טבעי נטייה לכיוון שכר גבוה יותר עבור שירותים לבעלי זכויות היתר, ותגרום על ידי כך, שסולם הפיצוי החומרי יסטה במקרים רבים מסולם התועלת החברתית.

מתוך נתונים וטיעונים שהרנשטיין מביא, לא ניתן להסיק מסקנות נוספות על מה שייקרה בחברה צודקת, אלא-אם-כן מוסיפים את ההנחה, כי אנשים עובדים רק עבור רווח חומרי, למען עושר ועוצמה, וכי אין הם מחפשים עבודה מעניינת המותאמת לכישוריהם – כי הם יעדיפו להתנוון במקום לעשות עבודה כזו. מאחר והרנשטיין אינו מביא שום נימוק שישכנענו לקבל הנחות אלה (וקיימים נימוקים אחדים לכך שלא נקבלה), אף מסקנה ממסקנותיו אינה נובעת מן ההנחות העובדתיות שלו, אפילו אם הן נכונות. הצעד המכריע ב"היקש" שלו מסתכם למעשה בטענה כי האידיאולוגיה של החברה הקפיטליסטית מבטאת תכונות אוניברסאליות של הטבע האנושי, וכי הנחות סמויות אחדות של הפסיכולוגיה הביהביוריסטית בנדון זה נכונות. יתכן שהנחות חסרות סימוכין אלה נכונות, אך מרגע שמתברר עד כמה מכריע תפקידן בטיעונו, ואיזו תמיכה יש להן בניסוי למעשה, פג כל עניין נוסף בטיעון.

עד כה הנחתי שיוקרה, כבוד ודומיהם עשויים להיות גורמים בהנעת אנשים לעבוד (כמשתמע מדברי הרנשטיין). הדבר אינו נראה לי כלל ועיקר, אף שגם אם הוא נכון, מסקנותיו של הרנשטיין אינן נובעות ממנו. בחברה הגונה תתחלק עבודה, שהיא חיונית לחברה אך אינה נעימה, על בסיס שוויוני כלשהו, ומעבר לכך תהיה לאנשים הזכות הבלתי-חוזרת למירב ההזדמנויות לעבודה מעניינת. יתכן שהם ימצאו "חיזוק" בכבוד-עצמי, אם יעשו את עבודתם כמיטב יכולתם, או אם עבודתם מביאה תועלת לאלה הקשורים עימם ביחסי ידידות, אהדה והזדהות. רעיונות כגון אלה הם בדרך כלל מושא ללעג – כפי שהיה מקובל בתקופות קדומות יותר לבוז לרעיון האבסורדי, שלאיכר ולאציל אותן הזכויות הבלתי-חוזרות. תמיד היו ותמיד יהיו ודאי אנשים שאינם יכולים לתפוס, שדברים יכולים להיות שונים מכפי שהם. יתכן שהם צודקים, אך אנו ממתינים לטיעון רציונאלי שיוכיח את צדקתם.

בחברה הוגנת מן הסוג שתואר לעיל – אשר ניתן היה לחשוב, כי עם התקדמות הטכנולוגיה מתקרבת אפשרות מימושה – אין סיבה שיהיה מחסור באנשי-מדע, במהנדסים, במנתחים, באומנים, בבעלי-מלאכה, במורים וכן הלאה, פשוט משום שעבודה כזו שכרה מצוי בתוכה. אין כל ספק, כי אנשים במקצועות אלה יעבדו באותו מאמץ, שבו עובדים כיום ברי המזל המעטים היכולים לבחור את עבודתם. כמובן, אם הנחותיו של הרנשטיין, השאולות מתוך האידיאולוגיה הקפיטליסטית והאמונה הביהביוריסטית, נכונות, אזי אנשים יעדיפו להתבטל במקום לעשות עבודה שכזו, אלא אם כן קיים קיפוח וגמול חיצוני. אך לא מובא כל נימוק שיסביר מדוע עלינו לקבל תורה מוזרה ומשפילה זו.

ברקע הויכוח על-אודות ההיקש של הרנשטיין מסתתר עניין הגזע, אף שהוא עצמו נותן לכך רמז קל בלבד. מבקריו מוטרדים, ובצדק, מן העובדה, שטיעונו ינוצל לבטח בידי גזענים להצדיק הפלייה, אף אם הרנשטיין עצמו עשוי להצטער על כך. באורח כללי יותר יאמצו בעלי זכויות-היתר את טיעונו של הרנשטיין על מנת להצדיק את זכויות-היתר שלהם, בכך שהם מקבלים גמול עבור כישוריהם, וכי גמול מעין זה הכרחי, כדי שהחברה תתפקד כראוי. המצב מזכיר את האנתרופולוגיה הגזענית של המאה התשע-עשרה, שדנו בה בפתיחה. מציין מרוין האריס:

> לגזענות היה גם שימוש כהצדקה להיררכיות על-פי מעמד וכת. זה היה הסבר נפלא לזכויות-יתר לאומיות ומעמדיות גם יחד. הסבר זה סייע לשמירת העבדות והצייתנות, הוא יישר את הדרך לאינוסה של אפריקה ולטבח שבוצע באינדיאנים האמריקנים; הוא חישל את עצביהם של אילי התעשייה במנצ'סטר שהקטינו את השכר, האריכו את יום העבודה והעסיקו עוד נשים וילדים.[24]

אפשר לצפות שטיעוניו של הרנשטיין ינוצלו בדרך דומה ומסיבות דומות. כאשר אנו מוצאים שלטיעונו אין תוקף, אלא אם-כן אנו מאמצים הנחות בלתי-מנומקות ובלתי-סבירות, הכוללות במקרה את האידיאולוגיה השלטת, אנו פונים באורח טבעי למדי לשאלת מעמדן החברתי של מסקנותיו ושואלים מדוע מתקבל הטיעון ברצינות, כמו האנתרופולוגיה הגזענית של המאה התשע-עשרה.

מאחר והנושא מתערפל לעיתים קרובות על ידי פולמוס, חשוב אולי לשוב ולציין כי שאלת תקפותה ומעמדה המדעי של נקודת-ראות מסוימת אינה תלויה, כמובן, מבחינה לוגית, בפונקציה החברתית שלה; כל אחת מן השאלות היא נושא מחקר לגיטימי. הפונקציה מקבלת חשיבות מיוחדת, כאשר בנקודת-הראות הנחקרת מתגלים ליקויים אמפיריים או לוגיים חמורים.

האנתרופולוגים הגזעניים של המאה התשע-עשרה היו ודאי, רובם ככולם, הגונים וכנים. יתכן בהחלט שהם האמינו שהם פשוט חוקרים בלתי-מעורבים, המקדמים את המדע ומונחים על ידי העובדות לבדן. גם אם מקבלים זאת, אפשר עדיין להקשות על שיפוטם, ולא רק מכיוון שהראיות שלהם דלות והטיעונים מופרכים. כדאי לשים לב לאדישות היחסית באשר לאופנים שבהם אפשר היה לנצל "מחקרים מדעיים" אלה. זה היה תירוץ עלוב, אילו האנתרופולוג הגזעני במאה התשע-עשרה היה טוען, בלשונו של הרנשטיין, ש"פרשן ניטראלי... ייאלץ לומר שהפרשה פשוט אינה מוכרעת" (בעניין הנחיתות הגזעית) וכי "הסוגיה הבסיסית" היא "האם (שוב) יופסק המחקר משום שמישהו חושב שמוטב שהחברה תישאר בבערותה." האנתרופולוג הגזען בן המאה התשע-עשרה, ככל אדם אחר, היה אחראי לתוצאות מעשיו, במידה שניתן לחזותן בבהירות. אם תוצאותיה האפשריות של "עבודתו המדעית" הן אלו שתיאר האריס, הוא היה חייב לקחת אפשרות זו בחשבון. זהו הדין, אפילו אם לעבודה היה ערך מדעי ממשי – קל וחומר במקרה זה.

בדומה לכך, נתאר לעצמנו פסיכולוג בגרמניה של היטלר שחשב שהוא יכול להוכיח שליהודים יש נטייה תורשתית, גנטית, להלוות בריבית קצוצה (כמו סנאים המורגלים לצבור אגוזים רבים מדי) או דחף-נפשי למזימות אנטי-חברתיות, לשתלטנות וכן הלאה. אילו הוטחה נגדו ביקורת, אפילו על כך שנטל על עצמו מחקרים אלה, האם יכול היה פשוט להשיב כי "פרשן ניטראלי... ייאלץ לומר, שהפרשה עדיין אינה מוכרעת", וכי "הסוגיה הבסיסית" היא "האם (שוב) יופסק המחקר, משום שמישהו חושב שמוטב שהחברה תישאר בבערותה?" חושבני שלא. אדרבא, לדעתי תשובה שכזו הייתה מתקבלת בשאט-נפש מוצדקת. במקרה הטוב ביותר, הוא יוכל לטעון שהוא מתלבט בין ערכים סותרים. מחד-גיסא, ישנה כביכול חשיבות מדעית בקביעה האם אכן יש ליהודים נטייה תורשתית, גנטית להלוות בריבית קצוצה ולשתלטנות (שאלה אמפירית, ללא כל ספק). מאידך גיסא, קיימת הסבירות, שאפילו העלאתה של שאלה זו ותפיסתה כנושא למחקר מדעי עלולה לספק תחמושת לגבלס, לרוזנברג ולחסידיהם. אם היה פסיכולוג דמיוני זה מתעלם מן התוצאות החברתיות האפשריות של מחקרו (או אפילו של בחירת נושא המחקר) בתנאים החברתיים הקיימים, הוא היה ראוי בהחלט לשאט-נפשם של אנשים הגונים. יש, כמובן, לעודד סקרנות מדעית (אך לא טיעונים מופרכים וחקירתן של שאלות מטופשות), אך ערך זה אינו מוחלט.

התהילה הקיצונית שהורעפה על טיעונו הקלוש של הרנשטיין וחוסר היכולת להבחין במשתמע ממנו ובהנחותיו הבלתי מנומקות[25] רומזים כי אין אנו מטפלים בסקרנות מדעית גרידא. מאחר ואי אפשר להסביר התלהבות זו על יסוד תוכנו או תקפותו של הטיעון, טבעי לברר האם המסקנות כה רצויות לפרשנים רבים, עד כי הם מאבדים את יכולת הביקורת שלהם ואינם מסוגלים לתפוס שהנחות מרכזיות בלתי מבוססות מסוימות אינן אלא גרסה של האידיאולוגיה השלטת. כישלון זה מטריד – אולי יותר מהמסקנות שהרנשטיין מנסה להסיק מההיקש הפגום שלו.

בפנותנו לסוגיית הגזע והאינטילגנציה, יהיה זה משום ויתור רב מדי לחוקר בן זמננו, אם נראה בו מי שמתלבט בין ערכים סותרים: סקרנות מדעית כנגד תוצאות חברתיות. בהינתן הביטחון המלא כמעט, כי אפילו בחירת נושא המחקר תחזק כמה מן התופעות המגונות ביותר בחברתנו, הרי רצינותה של הדילמה המוסרית שהנחנו, תלויה באופן חיוני במשמעותו המדעית של הנושא שהמדען בוחר לחקור. גם אילו הייתה משמעותו המדעית של הדיון עצומה, חובה עלינו כמובן לברר את רצינותה של הדילמה, בהתחשב בתוצאות החברתיות האפשריות. אולם אם העניין המדעי בכל תגלית אפשרית זעום, הדילמה נגוזה ונעלמת.

למעשה, דומה שהשאלה בדבר הקשר, אם קיים כזה, בין גזע לבין אינטליגנציה, הינה שאלה בעלת חשיבות מדעית זעומה (כאשר אין לקשר כזה כל חשיבות חברתית, אלא אם כן מקבלים את הנחותיה של החברה הגזענית). העניין המדעי במתאם

האפשרי שבין מנת-משכל ממוצעת לבין צבע העור אינו רב יותר מאשר המתאם שבין כל זוג תכונות אחרות שייבחר באורח שרירותי, למשל גובה ממוצע וצבע עיניים. נראה שלתוצאות האמפיריות, תהיינה אשר תהיינה, השפעה מועטה על כל סוגיה בעלת משמעות מדעית. ברמה הנוכחית של ההבנה המדעית, דומה שיש עניין מדעי מועט בתגלית שתכונה מסוימת, תורשתית בחלקה, תואמת (או שאינה תואמת) תכונה אחרת שאף היא תורשתית בחלקה. שאלות מסוג זה היו עשויות להיות מעניינות, אילו הייתה להן השפעה על תיאוריה פסיכולוגית כלשהי, או על השערות על אודות המנגנונים הקשורים בהן, אך לא זה המצב. לכן נראה שעניינו המדעי של המחקר מוגבל, ולא ניתן לייחס באופן סביר את הקנאות והמרץ שבהם אנשים מסוימים עוסקים במחקר זה, לשאיפה בלתי מעורבת לקידום המדע. היה טיפשי, כמובן, לטעון בתגובה ש"אין להשאיר את החברה בבערותה": החברה מקבלת בשמחה "בערות" בעניינים בטלים מסוגים שונים. ועם מיטב הרצון, קשה להימנע מלפקפק בתום-ליבם של אלה המגנים את ה"אנטי-אינטלקטואליות" כביכול של מבקריהם של מחקרים שהינם טריוויאליים מבחינה מדעית וזדוניים מבחינה חברתית. להיפך, חוקר הגזע והאינטליגנציה טוב יעשה, אם יסביר את משמעותו האינטלקטואלית של נושא מחקרו, ובכך יבהיר לנו את הדילמה המוסרית שהוא חש. אם הוא אינו חש בדילמה, המסקנה ברורה מאליה בלא צורך בדיון נוסף.

אשר לחשיבות החברתית, הרי המתאם שבין גזע לבין מנת משכל ממוצעת (אילו הוכח קיומו) אינו גורר בעקבותיו כל מסקנות חברתיות, פרט לחברה גזענית, שבה הפרט מסווג בקטגוריה גזעית ואין מטפלים בו כפרט בזכות עצמו, אלא כמייצג של קטגוריה. הרנשטיין מזכיר מתאם אפשרי בין גובה למנת משכל. מה חשיבותו החברתית של זה? אפס, כמובן. מאחר וחברתנו אינה מפלה אדם על פי גובהו, אין אנו מקפידים לסווג כל אדם בוגר בקטגוריה של "גובהו פחות ממטר ושמונים" או "יותר ממטר ושמונים" כאשר אנו שואלים איזה חינוך עליו לקבל, או היכן עליו לחיות, או באיזו עבודה עליו לעבוד. אדרבא, הוא מה שהינו, ללא תלות במנת משכל הממוצעת של אנשים הדומים לו בגובהם. בחברה לא גזענית תהיה לקטגוריית הגזע משמעות דומה. מנת המשכל הממוצעת של פרטים בעלי רקע גזעי כלשהו אינה רלוונטית למצבו של הפרט המסוים, שהינו מה שהוא. בהכירנו בעובדה ברורה-מאליה זו, נותרת הצדקה מעטה, אם בכלל, לעניין הקשר שבין מנת משכל ממוצעת לגזע, מלבד ל"הצדקה" שמספקת הפליה גזעית.

באשר לתורשתיות של מנת-המשכל שעשויה להיות לה חשיבות חברתית כלשהי, למשל, ביחס למעשה החינוכי. אפילו מסקנה זו נראית מפוקפקת, וניתן לצפות לטיעון כלשהו. אגב, העובדה שפרשנים רבים, אולי רוב הפרשנים, מוטרדים מכך שמנת-משכל עלולה להיות תורשתית[26], מפתיעה אותי. האם היה מישהו מוטרד אילו גילה, שגובה יחסי, או כשרון מוסיקלי, או דירוג במרוץ מאה-יארד נקבעים בחלקם באופן גנטי? מדוע חייבת להיות דעה קדומה, לכאן או לכאן, בנוגע לשאלות אלה? וכיצד מתייחסות התשובות, תהיינה אשר תהיינה, לנושאים מדעיים רציניים (ברמתו הנוכחית של הידע) או למעשה החברתי בחברה מהוגנת?

VI

נשוב לסקינר. ציינו קודם לכן, ש"המדע" שלו אינו מצדיק ואינו דוחה באופן רציונאלי מדינה טוטליטרית או אפילו מחנה-ריכוז מנוהל כהלכה. הליברטריאנים וההומניסטים, שסקינר דוחה אותם בבוז, מתנגדים לטוטליטריות מתוך כבוד לחירות ולקוממיות. אבל, טוען סקינר, רעיונות אלה אינם אלא שיירים של אמונות מיסטיות מסורתיות, ויש להחליפם במושגים המדעיים החמורים של ניתוח-ההתנהגות. אולם לא קיים כל מדע-התנהגות הכולל טענות לא-טריוויאליות החלות על ענייניו של האדם והנתמכות על ידי ראיות ניסיוניות. כשם שאין טענות מסוג זה שעליהן ניתן לבסס טכנולוגיה התנהגותית. זו הסיבה, שסיפרו של סקינר אינו מכיל השערות או הצעות בעלות תוכן, המנוסחות בבהירות. נוכל לפחות להתחיל להעלות באופן קוהרנטי השערות על אודות רכישתן של מערכות מסוימות של ידע ואמונה מתוך הניסיון והתורשה. נוכל גם לשרטט בקווים כלליים מתקן, העשוי לחקות היבטים אחדים של הישג זה, או לעסוק בשאלה כיצד ישתמש אדם בחיי-יומיום במערכות הידע והאמונה שרכש, במישור המחקר המדעי שורררת אפילה מוחלטת. אילו היה מצוי מדע המסוגל לטפל בנושאים כאלה, יתכן מאד שהיה עוסק דווקא בחירות ובקוממיות ומציע אפשרויות להגדלתן. אולי קיימת, כפי שהספרות הקלאסית של חירות וקוממיות רומזת לעיתים, נטייה אנושית פנימית לכיוון מחקר יוצר חופשי ועבודה יוצרת, ובני-אנוש אינם רק מכאניזמים משעממים, המעוצבים על ידי עבר של חיזוקים, המתנהגים בצורה צפויה מראש, בלא כל צרכים פנימיים מלבד הצורך בשובע גופני. במקרה כזה בני אדם אינם חומר מתאים לתפעול, והסדר החברתי שנבקש לעצב יותאם לכך. אך איננו יכולים, בשעה זו, לבקש במדע תובנה בנושאים אלה. מי שטוען אחרת, אינו

אלא רמאי מובהק. לפי שעה, כל מדען הגון יודה מייד שלמעשה, אין אנו מבינים ולא כלום במישור המחקר המדעי, ביחס לחירות ולקוממיות האנושית.

מובן שאין כל ספק בכך שאפשר לשלוט על התנהגות, למשל, באיום באלימות או במערכת של קיפוחים וגמולים. דבר זה אינו שנוי במחלוקת, ומסקנה זו אינה סותרת את האמונה באדם הריבוני. אם יש לעריץ עוצמה לתבוע פעולות מסוימות, תוך איום בעונש או במתן אפשרות להתחמק מקיפוח, רק לאלה המבצעים את אותן פעולות (למשל, בהגבלת התעסוקה לאותם אנשים בלבד) יתכן שנתיניו יבחרו לציית, אף כי יתכן שלאחדים תהיה הקוממיות לסרב. הם יהיו מודעים לעובדה שהם נכנעים לכפייה. הם יבינו את ההבדל שבין כפיה זו לבין החוקים השולטים בגופים נופלים. מובן שהם אינם חופשיים. עונשים שמאחוריהם עומד כוח מגבילים את החירות כשם שעושה זאת גמול מבדיל. העלאת-שכר, אומר מארכס, "לא תהיה אלא שיפור גמולם של עבדים, ולא תשיב, לא לעובד ולא לעבודה, את משמעותם ואת ערכם האנושיים". אך זו תהיה שטות להסיק מן העובדה שהחירות מוגבלת ש"האדם הריבוני" הוא אשליה: כשם שזו תהיה איוולת להתעלם מן האבחנה שבין אדם הבוחר להסתגל לנוכח איום, כוח, מחסור וגמול מבדיל, לבין אדם "הבוחר" לציית לחוקיו של ניוטון כאשר הוא נופל ממגדל גבוה. המסקנה נשארת אבסורדית, אפילו אם ניתן לחזות מראש את דרך פעולתם של רוב "בני-האדם הריבוניים", תחת לחץ והגבלת אפשרויות הישרדות. האיוולת בולטת יותר כאשר אנו מתייחסים לעולם החברתי הממשי, שבו "הסתברויות תגובה" הניתנות לקביעה מראש הן כה קטנות, עד שאין להן כל ערך בחיזוי העתיד, והטיפשי הופך למגוחך כשטוענים, שמאחר וניתן לארגן תנאים שבהם התנהגות ניתנת לחיזוי סביר – כמו בבית-כלא, למשל, או בחברת מחנה-הריכוז ש"תוכנן" לעיל – אין צורך לדאוג לגורלם של חירותו וקוממיותו של "האדם הריבוני." כאשר מתייחסים למסקנות מעין אלה כאל תוצאות של "ניתוח מדעי", לא נותרת אלא תדהמה מן הסכלות האנושית.

סקינר אינו מבחין ביו מדע למינוח. נראה, שהוא מאמין, כי ניסוח-מחדש של ביטויים "מנטאליסטיים" במינוח, שמקורו במחקר המעבדתי של ההתנהגות, ונשלל ממנו תוכנו המדויק, ניסוח שכזה נותן ניתוח מדעי של ההתנהגות. קשה לתאר כישלון כה מדהים בהבנה ולו גם של היסודות הראשוניים של החשיבה המדעית. יתכן מאד, שהציבור יולך שולל, משום יוקרתם של המדע והטכנולוגיה. הוא עלול אף לבחור שיטעוהו להסכים, שיש לחדול מלדאוג לחירות ולקוממיות. יתכן שיבחר בדרך זו מתוך פחד וחוסר-ביטחון באשר לתוצאותיה של דאגה רצינית לחירות ולקוממיות. בחברתנו יש נטיות לכניעה לשלטון שררה, והן עלולות להכין את בני-האדם לתורה שניתן לפרשה כמצדיקה זאת.

הבעיות שסקינר דן בהן – נכון יותר לומר שסקינר מתעלם מהן – הן לעיתים קרובות מציאותיות למדי. למרות שהוא חושב שההיפך נכון, הרי מתנגדיו הליברטריאנים אינם מתנגדים ל"עיצובה של תרבות," כלומר, ליצירת מבנים חברתיים שיקדמו את סיפוקם של צרכי אנוש, אף כי הם נבדלים מסקינר בתפיסתם האינטואיטיבית את מהותם של צרכים אלה. הם לא יתנגדו, או לפחות אינם אמורים להתנגד, למחקר מדעי או, כאשר הדבר אפשרי, ליישומיו, אף כי ללא-ספק ינערו את חוצנם מן החיקוי הנלעג שסקינר מציג.

אילו היה איש מדעי-הטבע מבטיח לנו שאל לנו לדאוג למקורות האנרגיה של העולם, מכיוון שהוא הוכיח במעבדתו שטחנות-הרוח יספיקו לבטח לכל הצרכים האנושיים בעתיד, היינו מצפים ממנו להביא ראיות כלשהן, או שמדענים אחרים היו חושפים שטות הרסנית זו. במדעי-ההתנהגות המצב שונה. אדם הטוען שבידו טכנולוגיית-התנהגות שתפתור את בעיותיו של העולם ומדע-התנהגות התומך בטכנולוגיה זו ומגלה את הגורמים הקובעים את ההתנהגות האנושית, אינו נתבע להוכיח דבר. לשווא אנו מצפים, שיבואו הפסיכולוגים ויבהירו לציבור הרחב את גבולותיו המעשיים של הידע. בהתחשב ביוקרתם של המדע והטכנולוגיה, זהו מצב אומלל ביותר.

הפציפיזם המהפכני של אי.ג'יי מאסט: על הרקע למלחמת האוקיאנוס-השקט

הערת מבוא

הקשר בין כותרת המאמר לכותרת המשנה שלי אינו מובן די צורכו, ומכאן הצורך בדברי הסבר. המאמר נכתב לגיליון זיכרון של כתב-העת Liberation אשר כינס סידרת מאמרים העוסקים "בכמה מן הבעיות שעימן התמודד אי.ג'יי. מאסט", כלשון עורך החוברת. דומני כי הפציפיזם המהפכני של מאסט היה והינו משנה בעלת חשיבות עמוקה, הן מבחינת יכולת הניתוח המדיני שלה והן מבחינת האמונה המוסרית שהיא מביעה. משנה זו עמדה במבחנים קשים ביותר בנסיבות המלחמה האנטי פאשיסטית. כלום החזיקה מעמד במבחן המאורעות? כשהחילותי בכתיבת מאמר זה לא הייתי בטוח בכך ועדיין יש בי תחושה לא מבוטלת של שניות בעניין זה. ואולם, ישנן נקודות אחדות הנראות לי ברורות למדי. בתגובה האמריקנית על תוקפנותה של יפן הייתה צביעות בולטת. חמורים עוד יותר הם קווי הדמיון המקבילים בין משובותיה של יפן ובין אלו שלנו – הן באופיים והן בהנמקתם – בהבדל יסודי אחד: הישענותה של יפן על אינטרס לאומי לא הייתה נטולת טעם לחלוטין. אך כשנימוק זה משמש צידוק, כביכול, לכיבושים אמריקניים באסיה, הדבר מגוחך מאוד. מאמר זה דן בשאלות כגון אלו: בפציפיזם המהפכני של מאסט ובמשמעות שהוא הקנה לו בזיקה למלחמת העולם השנייה; ברקע למבצעים האימפריאליסטיים של יפן; בתגובת המערב ובאחריותו למבצעים אלה ובמשתמע מכך באשר לרלוונטיות של עניינים אלו לגבי האימפריאליזם בן-זמננו באסיה. אין לי ספק שהמאמר היה מגובש יותר אילו התמקד באחד או בשנים מן הנושאים הללו. בטוחני שהוא היה ברור יותר אילו טען בזכות "קו פוליטי" מסוים. לאחר שנסקרו נושאים אלו, בא הסעיף האחרון להביא את מעט ההערות המגששות שביכולתי להציע.

במאמר חשוב שנכתב לפני ארבעים שנה,[1] הסביר אי. ג'יי. מאסט את מושג אי-האלימות המהפכנית ששימש עיקרון מנחה לחיים בלתי שגרתיים. "בעולם המושתת על אלימות, חייב אדם להיות מהפכן עוד בטרם יוכל להיות פציפיסט," "קיימת בנו אטימות מסוימת. רצון שלא-להיות-מופרע. המפתה אותנו להניח שכאשר העניינים מתנהלים על מי מנוחות, הכול שפיר. בתת-הכרתנו נוטים אנו להעדיף "שקט חברתי", הגם שהוא נראה כזה רק לכאורה, כיוון שחיינו ונכסינו נראים אז בטוחים. לאמיתו של דבר משלימים בני אדם בנקל עם תנאים של רשעות; הם מתמרדים פחות מדי ולעיתים נדירות מדי. אין כל רבותא בהשלמה עם חיים מעוותים או בהיכנעות לכוח עדיף." מאסט תבע שפציפיסטים "ימקדו את מחשבתנו", תפקידם הראשוני הוא "להוקיע את האלימות, שעליה מושתתת המערכת החברתית הקיימת ואת כל הרשעות – חומרית כרוחנית – הנובעת ממנה מבחינת ההמונים ברחבי תבל. וכל עוד אין אנו מטפלים ביושר ובהגינות בתשעים אחוז אלה של בעייתנו, דאגתנו לעשרת אחוזי האלימות המשמשים בידי המתקוממים נגד השעבוד היא מגוחכת ואולי גם צבועה." לא הייתה תקופה בתולדות אמריקה שרעיונות אלה הלמו אותה יותר מכפי שהם הולמים את תקופתנו.

תפקידו של הפציפיסט-המהפכן מקבל ביטוי מלא יותר בפסקה האחרונה במסתו של מאסט.

> המסוגלים להגיע לידי כפירה בעושר, בעמדה ובשררה המוענקים מכוחה של מערכת חברתית המושתתת על אלימות והמעניקה פרס על רכושנות; ולהזדהות בדרך ממשית עם מאבק ההמונים לקראת האור, יכולים לסייע במידת-מה – לבטח יותר בחיים מאשר במילים – לגבש דרך מעולה יותר, שיטה שתקדם את החברה בצורה פחות גסה, ברוטאלית, יקרה ואיטית מזו שפיתח המין-האנושי עד כה.

יש משום הוקרה מיוחדת למאסט בכך, שאת מפעל חייו ניתן למוד בקני-מידה כאלה. חיבוריו שקולים תמיד ומעוררי מחשבה, כשם שחייו הם מקור השראה שכמעט אין דומה לו באמריקה של המאה העשרים. מאסט – כגנדי – האמין כי "חוקים ומעשים בלתי צודקים מתקיימים כיוון שבני אדם מצייתים להם ומתאימים את עצמם אליהם. הם עושים זאת מתוך פחד. ישנם דברים המעוררים בהם חרדה גדולה יותר מזו שמעוררת הימשכותה של הרשעות". הוא העשיר מחצית שנות מאה של היסטוריה אמריקנית בדבקותו באמיתות פשוטות אלו. מאמציו החלו בתקופה שבה "בני האדם האמינו כי ניתן להגיע לסדר חברתי טוב יותר. לעולם נטול מעמדות ונטול מלחמות – לחברה סוציאליסטית, אם תרצה לנסח זאת כך"; בתקופה שבה ניתן היה לתאר את תנועת העבודה "כצירוף מרשים של עוצמת המוני-העם, אידיאליזם נבואי ותקווה אוטופית." הם המשיכו דרך ההתפכחות הכללית שנגרמה עקב המלחמה, המשבר הכלכלי וההיסטריה האנטי-רדיקלית, עד לימים שבהם יכלו סוציולוגים אמריקנים להכריז כי "ההכרה שאינה נעלמת מעיני איש היא, כי החברה השוויונית ובעלת המוביליות החברתית, שבמשך מאה השנים האחרונות הטיפו בזכותה האינטלקטואלים שאינם קשורים לממסד, האמונים

על ברכי המסורת המרקסיסטית, הגיחה בדמות חברת ההמון המסורבלת והביורוקראטית שלנו, ושטפה את הכופרים".[2] ואולם מאסט הבלתי-נשטף, התמיד בסירובו להימנות עם אותם צייתנים משלימים מעוררי-חלחלה, עד אשר "החברה השוויונית ובעלת המוביליות החברתית" הגיעה למעשה אל פי-מרד הנובע מתהום מעמקיה, כאשר אנשים צעירים ניצבים יום-יום בפני שאלות שהוצגו בנירנברג, שעה שארצם מקדישה את כל מעייניה לכפיית "יציבות" של בית-קברות, וכאשר ההכרה שאינה נעלמת מעיני איש היא כי החברה האמריקנית לוקה בפגם חמור ביותר.

באחד ממאמריו האחרונים מתאר מאסט את עצמו כ"חסיד ללא-תקנה של חד צדדיות, מטעמים פוליטיים ומוסריים".[3] עמדה זו מושתתת בחלקה על דבקות מוסרית מוחלטת שאדם יכול לקבלה או לדחותה, אך לא תצמח כל תועלת מן הוויכוח עימה. הוא מגן על עמדתו בטעמים שבחלקם אינם נראים לי משכנעים ביותר, כמו העיקרון הפסיכולוגי כי "אהדה מולידה אהדה; נדיבות מולידה נדיבות", ומכאן הפנייה אל "אנושיותו הבסיסית של האויב".[4] קשה מאוד להאמין ב"אנושיותו הבסיסית" של קלגס האס-אס או של הקומיסאר או הגזען שהתעוור משנאה ומפחד, או שכל חייו טומטם על ידי אינדוקטרינאציה אנטי-קומוניסטית. כאשר האויב הינו טכנאי המתכנן ממרחקים גיחות של מטוסי בי-52 או "פעולות הרגעה", העימות האנושי הופך לבלתי-אפשרי והבסיס הפסיכולוגי לטקטיקה אי-אלימה, מסוג כלשהו, נעלם. חברה המסוגלת ליצור מושגים כמו "בלתי-אמריקני" או "רודף-שלום" כמילות-גנאי, שרויה כבר בתהליך מתקדם של חיסון הפרט נגד פנייה אנושית בתורת שכזאת, החברה האמריקנית כבר שקועה עד צוואר באידיאולוגיה. אם המחויבות נעלמה מן התודעה – במה עוד נותר להאמין למי שמישיר לחשוב? כי האמריקנים הם פשוט "פרגמאטיים" ועליהם להביא את זולתם למצב מאושר זה. כך יכול, אפוא, פקיד הסוכנות לפיתוח בינלאומי לכתוב, ללא שמץ אירוניה, כי מטרתנו היא להניע אומות מ"הסתמכות דוקטרינרית" על פעולות המדינה לתמיכה פרגמאטית ביוזמה החופשית",[5] וכותרת בניו-יורק טיימס מגדירה את כניעת הודו לתביעות האמריקניות הנוגעות לתנאים הניתנים למשקיעי חוץ כ"היסחפות מסוציאליזם לפרגמטיזם". בד-בבד עם הצטמצמות אופק החשיבה מופיעה גם אי-היכולת להבין כיצד בכלל יכולים החלשים וחסרי-הכול להתקומם נגד מה שאנו עושים למענם מתוך נדיבות-לב, אי-היכולת להגיב תגובה אנושית לאומללות שאנו כופים עליהם.

הדרך המועילה היחידה להעריך נכונה את תוכנית הפציפיזם המהפכני החד-צדדי היא לבחון את המשתמע ממנה בתנאים היסטוריים קונקרטיים. קל מדי להגן עליה כמרשם לארצות-הברית של אמצע שנות השישים. כשם שאין כל רבותא בהתנהגות המעידה על יתר שיקול-דעת לעומת זו של המטורף, כך תהיה כמעט כל מדיניות, הגיונית יותר מאשר זו החוזרת ונוטלת על עצמה את סיכון המלחמה-הגרעינית. מבצעיה של מדיניות נלוזה זו מוכנים לקבל את הסיכונים הכרוכים באפשרות של מלחמה-גרעינית בטווח הרחוק, שאמנם אין להניח כי יהיה "רחוק" כל כך, בהתחשב בסיכונים שהם מוכנים ליטול על עצמם. כך, במשבר-הטילים הקובני, היה קנדי מוכן (לפי זיכרונותיו של סורנסן) לקבל הסתברות של 1/3 עד 1/2 למלחמה-גרעינית, וכל זאת כדי להוכיח כי רק לארצות-הברית הזכות להציב טילים בגבולותיה של מדינה אויבת בכוח.[6] מי יודע אילו "הסתברויות" מספקת כיום סוכנות הביון האמריקנית לרוסטארים ולוויליארים למיניהם המנסים "להציל" משהו מן הכישלון המחפיר בווייטנאם על-ידי הפצצת אזורים ליד גבולות סין? יתר-על-כן, אין צורך בתבונה מדינית יוצאת-דופן כדי להאיץ לדה-אסקלציה ברחבי העולם במעצמה אשר לפי כל אמת-מידה אובייקטיבית היא התוקפנית ביותר בעולם – אם לשפוט לפי מספר הממשלות שהיא מקיימת בכוח-הזרוע או מפילה על-ידי תככים, לפי כוחות-צבא ובסיסים שהיא מקיימת על אדמה זרה, לפי מידת נכונותה להשתמש ב"מכונת ההרג" הנוראה ביותר בתולדות האדם כדי לאכוף את מושגיה בדבר סדר עולמי.

יהיה זה מאלף יותר לבחון את תוכנית הפציפיזם המהפכני בהקשר לעשור הקודם, שעה שהגנגסטריזם הבינלאומי היה נפוץ יותר בקרב המעצמות: הבריטים היו שקועים בדיכוי רצחני בקניה, הצרפתים לחמו את מלחמותיהם הקולוניאליות המזוהמות האחרונות, וברית-המועצות גיבשה את האימפריה המזרח-אירופית שלה בברוטאליות ובכחש. אולם המצב הבינלאומי בדצמבר 1941 הוא המבחן המחמיר ביותר לדוקטרינה של מאסט. ניתן ללמוד הרבה מניתוח המאורעות אשר הביאו להתקפה מזוינת, של אימפריאליזם מתחרה, על נכסים אמריקניים ועל הכוחות המגנים עליהם. מאלף עוד יותר ניתוח התגובות השונות למאורעות אלו ולעוולותיהם. אם הפציפיזם המהפכני של מאסט מסוגל לעמוד כתוכנית פוליטית כללית, הרי עליו לעמוד במבחן מאורעות קיצוניים אלו. בטענה כי הדוקטרינה שלו אכן עומדת, בודד מאסט את עצמו לא רק מבסיס המוני העם, אלא גם מכל האינטלקטואלים האמריקניים, מלבד קבוצות שוליים.

בשנת 1941 כתב מאסט כיצד נראית בעיניו המלחמה:

התנגשות בין שתי קבוצות-מעצמות לשם קיום-עצמי ושליטה. קבוצת מעצמות אחת, הכוללת את בריטניה, ארצות הברית, ואולי את צרפת "החופשית," שולטת על כ-70% ממשאבי כדור הארץ ועל שטח בן 30 מיליון מילין מרובעים. הסטאטוס קוו האימפריאליסטי, שהושג בסדרת מלחמות, לרבות זו האחרונה, הוא, אפוא, לטובתן. אין הן מבקשות עתה אלא שיניחון לנפשן, ואז נטייתן היא לכונן שלטון מתון אך יציב... מן העבר השני של המתרס ניצבות קבוצות מעצמות כגרמניה, איטליה, הונגריה, יפן, השולטות על כ-15% ממשאבי כדור הארץ ועל שטח בן מיליון מילין מרובעים. קבוצה זו נחושה בדעתה לשנות את המצב לטובתה, לכפות את רעיונותיה על אודות "סדר" עולמי והיא מזוינת, מכף-רגל-ועד-ראש, כדי לבצע זאת, ולו גם במחיר של הטלת העולם כולו למלחמה.[7]

הוא חזה כי ניצחון בעלות הברית יוליד אימפריה אמריקנית חדשה, תוך שותפותה הצייתנית של בריטניה, "כי אנו נהיה האומה הבאה שתחתור לשליטה עולמית – במילים אחרות, נעשה את אותו הדבר שבגינו אנו מוקיעים את היטלר". בעולם ללא הסדרים, שלאחר המלחמה, ייאמר לנו, כך חזה, כי "ביטחוננו אינו תלוי אלא ביכולתנו לעשות את עצמנו ל"בלתי חדירים" ולשמור על עצמנו בתור שכאלה. אך... פירוש הדבר כי נוכל להכריע כל בעיה בינלאומית שתתעורר בעזרת עליונות כוחנו הצבאי וזה יביאנו למצב אשר אליו מנסה היטלר להביא את גרמניה." במאמר מאוחר יותר הוא מצטט את ההערה הבאה: "הבעיה לאחר מלחמה היא בעייתו של המנצח. המנצח סבור כי הוכיח זה עתה שמלחמה ואלימות משתלמות, מי יבוא עתה ללמדו בינה?"[8]

הניבוי כי ארצות-הברית תגיח כמעצמה שליטת-עולם לא היה אלא ריאליזם פוליטי. הציפייה כי היא תנהג בהתאם, לאחר שהשיגה מעמד זה בכוח הזרוע, לא הייתה פחות מציאותית. מאסט טען כי ניתן למנוע טרגדיה זו על ידי ניסיון התפייסות רציני בדרכי שלום, בלי להטיל את אשמת המלחמה על מדינה יחידה כלשהי, על ידי הבטחת גישה שווה לשווקים ולחומרים חיוניים לכל העמים, על ידי צמצום החימוש, שיקום כלכלי בקנה מידה גדול, ונקיטת צעדים לקראת כינון פדרציה בינלאומית. לאידיאולוג האמריקני של שנת 1941 נראתה המלצה זו חסרת שחר ממש כמו ההצעה המועלית כיום, כי נתמוך במהפכה עממית. בעת ההיא פנו המאורעות והמדיניות לכיוון אחר לחלוטין.

כיוון שדרך מעין זו לא נוסתה מעולם, ניתן רק לשער מה עשויה הייתה להיות תוצאתה אילו נוסתה. ספק אם התחזית המדויקת של מאסט זקוקה להסבר כלשהו. יתר-על-כן, ניתן לבנות טיעון סביר התומך בניתוח שהציב מאסט למצב ששרר אז, שיש בו יותר מעניין אקדמי גרידא, לנוכח ההתפתחויות באסיה מאז אותם זמנים.

ההשקפה שביטא מאסט הייתה, כאמור, מבודדת. כדי להיווכח מה מעט השתנתה האווירה האינטלקטואלית די לבחון את הויכוח הממושך על ההחלטה להטיל את הפצצה האטומית. סלע המחלוקת מעוגן בשאלה האם הייתה זו הפעולה האחרונה של מלחמת העולם השנייה או השלב הראשון של הדיפלומטיה האמריקנית שלאחר המלחמה; או שמא הייתה לכך הצדקה כאמצעי לסיומה המהיר של המלחמה. השאלה, האם הייתה הצדקה כלשהי לניצחון אמריקאי במלחמת האוקיאנוס השקט הועלתה רק לעיתים נדירות; וגם אז היא הועלתה בהקשר למלחמה-הקרה – לאמור, כלום היה מן התבונה בסילוקו של משקל נגד לעוצמתה העולה של סין, העומדת להיעשות במהרה למעצמה "קומוניסטית"?

השקפה אמריקנית טיפוסית למדי, ככל הנראה, מוצאת את ביטויה בכתיבת ההיסטוריון לואיס מורטון:

בשלהי הקיץ של שנת 1945 ובסתיו של שנה זו היו לעם האמריקני כל הסיבות לעלוז. גרמניה ויפן הובסו, והחילות האמריקניים, המנצחים בכל החזיתות, ישובו במהרה הביתה. הפגנת העוצמה הכבירה ביותר שגויסה מאז ומעולם למען חירות האדם הכריעה רשע ללא תקדים...[9]

ראויה לציון העובדה כי גישה כזו מבוטאת בנעימות ומתקבלת בקלות. כלום נכון הדבר כי באוגוסט 1945 היו לעם האמריקני "כל הסיבות לעלוז" למראה הנוף היפני שנכחד על-ידי ההפצצות הקונבנציונליות אשר טבחו עשרות אלפי אזרחים, שלא לדבר על המחיר המזעזע של שתי פצצות האטום (אשר השנייה הייתה, ככל הנראה, הניסוי הנתעב ביותר בהיסטוריה); או לשמע הידיעות על מעשה הברבריות הסופי המיותר, שהוא פעוט-ערך בהקשר של מה שזה עתה התרחש – התקפתם של אלף המטוסים ששוגרו לאחר הכרזת הכניעה היפנית, אף שטכנית טרם התקבלה הכניעה הרשמית?[10] לשר-המלחמה סטימסון נראה היה "מחריד שלא הייתה כל מחאה על התקפות האוויר אשר ניהלנו נגד יפן ואשר גרמו לאבידות בנפש כבדות באופן יוצא מן הכלל; הוא חש כי "היה משהו לא כשורה בארץ שבה איש לא הקשה על כך." מה, אפוא, נותר לנו לומר על ארץ אשר עדיין, לאחר עשרים שנה, אינה מסוגלת להתמודד עם בעיית אשמת המלחמה?

אין זה, כמובן, משום שבעיית אשמת-המלחמה יצאה מן האופנה. כל מסע לגרמניה לוקה בחסר, אפילו כיום, כל עוד אין משמיעים את האנחה הפולחנית וספיקת הכפיים על מחדלו של העם הגרמני בהתמודדות עם חטאי התקופה הנאצית, או על ספרי-הלימוד הגרמניים המחליקים בקלות רבה כל כך על מעשי הזוועה הנאציים ועל הבעיה של אשמת המלחמה. סימן

מובהק הוא לאופיים המושחת. לאחרונה, מסרה קבוצה של אינטלקטואלים ליברליים אמריקניים את רשמיהם מסיור בגרמניה המערבית באטלאנטיק מונת'ל (מאי 1967). איש מהם לא שכח להעלות את בעיית אשמת המלחמה. אחד מהם מעיר, כי "עם כל השוני שהיה בינינו במזג ובהדגשה הפוליטית, היינו מלוכדים בחשדנו המשותף באשר ליכולתה של גרמניה להבריא מבחינה פוליטית... לא שכחנו, ולא יכולנו לשכוח כי נמצאנו בארץ אשר הייתה מסוגלת להמציא ולהפעיל את הנאציזם." אותו פרשן מתרשם מן "הקוממיות" ו"מעוז הרוח" שבהם נושאים גרמנים צעירים "משא רגשי ומוסרי שאין לו אח ורע בהיסטוריה; נגזר עליהם לחיות עם הידיעה על דור הוריהם, ולפעמים הוריהם-הם, ביצעו את הזוועות הנוראות ביותר בדברי-ימי-האנושות." אחר, סנגור נלהב של המלחמה האמריקנית בווייטנאם, שואל "כיצד יכול בן-אנוש 'ליישב' עם עצמו את העובדה כי אביו היה רוצח חסר נשמה, או שותף לרצח חסר נשמה?" אחדים נפגעו מן האופן שבו שופץ המחנה (דכאו). (האם ייפוי הירושימה – או דוגמא קרובה יותר, ייפויה של לוס-אלאמוס, מעוררים תגובה דומה?) לזכותם של אחדים ייאמר כי התייחסו לווייטנאם; אך אפילו פעם אחת לא עלתה השאלה – ולו רק כדי לדחותה – ביחס להתנהגות האמריקנית במלחמת-העולם השנייה, או ל"משא הרגשי והמוסרי" המוטל על אלו אשר "דור-הוריהם" עמד מן הצד בשעה ששתי פצצות-אטום הופעלו נגד אויב מובס וחסר הגנה למעשה.

כדי להשתחרר מקונפורמיזם ועיוורון מוסרי אשר היו לשערורייה לאומית, יהיה זה מן התבונה לקרוא את תגובותיהם השקולות של אסיאנים שמרניים לאחדים ממעללינו. נשקול, לדוגמא, את דבריו של השופט ההודי ראדהאבינוד פאל, הנציג האסיאני הבכיר בטריבונל של טוקיו אשר קבע את אשמת המלחמה של היפנים. בחוות-דעתו המסויגת, המנומקת בקפדנות (ואשר ממנה מתעלמים בדרך-כלל), הוא מעיר את ההערות הבאות:

לקיסר וילהלם השני יוחס מכתב אל הקיסר האוסטרי פרנץ יוזף בימים הראשונים של המלחמה, שבו הוא קובע כדלקמן: "נפשי שסועה, אך את הכול יש לתת מאכל לחרב ולאש; אנשים, נשים, טף וזקנים יש לטבוח ועץ או בית לא להשאיר על תילם. בשיטות טרור אלו, שרק בכוחן להשפיע על עם מנוון כמו הצרפתים, תסתיים המלחמה תוך חודשיים, אבל אם אתחשב בשיקולים הומאניים היא תתארך לשנים. למרות סלידתי נאלצתי אפוא, לבחור בשיטה הראשונה."

דבר זה הראה את מדיניותו האכזרית, ומדיניות זו של רצח ללא אבחנה על מנת לקצר את המלחמה נחשב לפשע. אם היה משהו במלחמת האוקיאנוס-השקט, שבה אנו עוסקים, המתקרב לדברים שהועלו במכתבו של קיסר גרמניה, הרי זו החלטתן של מעצמות הברית להשתמש בפצצת האטום. הדורות הבאים יישפטו החלטה מבעיתה זו. ההיסטוריה תקבע האם כל התפרצות של רגשות המון העם נגד השימוש בנשק כזה הינה אי רציונאלית וסנטימנטלית גרידא, והאם היה זה לגיטימי לזכות בניצחון באמצעות טבח חסר הבחנה על ידי שבירת רצון כל האומה להמשיך ולהילחם. אין צורך להתעכב כאן כדי לשקול האם פצצת האטום כופה עלינו לערוך בדיקה יסודית יותר של מהות המלחמה ושל האמצעים הלגיטימיים להשגת יעדים צבאיים. לצורך הדיון הנוכחי נסתפק בהערה כי אם ניתן עדיין לדבר על סוג כלשהו של השמדה ללא-הבחנה של אזרחים כבלתי לגיטימית בשעת המלחמה, אזי, במלחמת-האוקיאנוס-השקט, ההחלטה להשתמש בפצצה האטומית הינה הדבר היחיד המתקרב להנחיותיהם של קיסר גרמניה במלחמת העולם הראשונה ושל מנהיגי הנאצים במלחמת העולם השנייה. דבר מסוג זה לא ניתן לזקוף לזכותם של הנאשמים העומדים למשפט עתה.[11]

כאשר אנו מקוננים על המצפון הגרמני, דורשים אנו מהם להפגין שנאה עצמית – דבר טוב, ללא ספק, אולם מבחינתו העניין חמור שבעתיים. אין כאן עניין של שנאה עצמית המתייחסת לחטאי העבר. אנו מקבלים, כמו הקיסר הגרמני, כי את הכול יש לתת מאכולת לאש ולחרב, כדי שהמלחמה תסתיים מהר יותר – ואנו פועלים על סמך אמונה זו. להבדיל מן הקיסר הגרמני, נפשנו אינה שסועה. אנו שומרים על שלווה יחסית, שעה שאנו ממשיכים כיום לכתוב פרקי היסטוריה חדשים בדמם של החלשים וחסרי המגן.

נחזור עתה לפציפיזם הרדיקאלי של מאסט בהקשר לשנת 1941, וניזכר כי המלצתו הראשונה הייתה להימנע מניסיון "להטיל אשמת-מלחמה על מדינה יחידה כלשהי". המלצתו השנייה הייתה הצורך בנקיטת צעדים שיבטיחו לכל העמים גישה שווה לשווקים ולחומרים חיוניים. הסיבה המיידית להתקפה על פרל הרבור מעוגנת בהכרה שאליה הגיעו מנהיגיה הצבאיים של יפן כי הברירה היא "עתה או לעולם לא". מעצמות המערב שלטו על חומרי הגלם שבהם תלוי היה קיומם ואספקתם הלכה ושותקה כפעולת-גמול על התפשטות יפן ביבשת ועל הצטרפותה לגרמניה ואיטליה. עם כינון הברית המשולשת, עמדה יפן בפני מתקפה דיפלומטית אמריקנית שמגמתה הייתה להפכה מאימפריה עוינת שואפת להתפשט, גאה ביעודה ובעלת תוכניות שאפתניות, לאומה שלווה, שמחה בחלקה, אומה של סוחרי-משנה לארצות הברית, שתעזור לאמריקה להילחם בהיטלר".[12] ואכן, זה בדיוק מה שהושג במלחמה, אם נחליף את התיבה "היטלר" ב"מזימה הקומוניסטית הבינלאומית". כדי להבין יותר את טיב מצוקתם של היפנים, ולהעריך נכונה את הטענה כי יפן ייצגה כוחות של "רשע חסר תקדים" הניצבים נגד "עניין חירות האדם" בהנהגת אמריקה, וכדי להעריך היטב את מהות התוכנית של אלטרנטיבת הפציפיזם הרדיקלי של מאסט, עלינו לברר ביתר קפדנות את רקעו של האימפריאליזם היפני.

יפן נחשפה להשפעה מערבית לאחר איום-בכוח באמצע המאה התשע עשרה, ולאחר מכן התרכזה בביצוע מודרניזציה מוצלחת באופן מרשים. פלוטוקרטיה חדשה שאימצה צורת ממשל פרלמנטארי החליפה את המבנה הפיאודלי המיושן. השתתפות המוני העם בפיתוח המבנה הפוליטי הייתה אפסית כמעט. ספק אם רמת-חייהם של האיכרים והפועלים העירוניים עלתה במרוצת תקופת המעבר מחברה פיאודלית לחברה קפיטליסטית מודרנית. יפן הצטרפה אל המעצמות האימפריאליסטיות האחרות בניצול מזרח אסיה והשתלטה על פורמוזה, קוריאה וחלקים מדרום מנצ'וריה. בקיצור, בשלהי שנות 1920 הייתה יפן למה שמכונה בעגה הפוליטית המודרנית "דמוקרטיה" המבקשת לשחק את התפקיד המקובל של מעצמה גדולה.

אות מבשר רעות הייתה אי-תלותו של הצבא בממשל האזרחי. "הדיפלומטיה הכפולה" שנגרמה בעקבות זאת לא אחרה להביא תוצאות הרות אסון.

המלחמה האירופית הגדולה בשנים 1914-1918 נתנה ליפן הזדמנות להרחיב את "הזכויות והאינטרסים" שלה בסין וסיפקה שווקים חדשים לתעשייה היפנית המתרחבת. התאוששותה של התחרות האירופית באה כמהלומה רצינית, והדיפלומטיה הבתר-מלחמתית ניסתה לשווא לכונן מערכת בינלאומית חדשה ויציבה, אשר תשלב את יפן עם המעצמות האימפריאליסטיות האחרות. יפן קיבלה בתום-לב את התפקיד הנחות שהוקצה לה, והסכימה, במרוצת שנות העשרים, לשמש חבר-למופת במועדון האימפריאליסטי. ועידת וושינגטון משנת 1921-1922 קבעה את יחסי כוחות הצי של אמריקה, אנגליה ויפן על פי המתכונת 3:5:5, בקבלה את העמדה האמריקנית בדבר "שוויון של ביטחון" ולא את העמדה היפנית בדבר "שוויון של חימוש". כפי שמעיר שרדר "הטיעון האמריקני גרס כי ליפן – מדינה המוקפת אויבים היסטוריים מכל עבריה ומתחרים רבי עוצמה – היה מצב טבעי עדיף להתגוננות, בעוד ארצות הברית, השוכנת בין שני אוקיאנוסים וללא אויב בעל-עוצמה על פני שתי יבשות, הייתה בעלת מצב טבעי נחות להתגוננות".[13]

הסדרי ועידת-וושינגטון שימשו נושא למשא-ומתן מחודש בברית הימית של לונדון מ-1930, שכללה את יפן, בריטניה הגדולה וארצות הברית. הנושא נידון בפרוטרוט במחקרו של ג'יימס קראולי.[14] במשא-ומתן אשר קדם לברית זו, שם שר החוץ האמריקני סטימסון את הדגש על "הבעיות המיוחדות הנובעות מן הצורך של ארצות-הברית להגן על שני חופים, וכן על 'היתורים העצומים' שעשתה הממשלה האמריקנית בוועידת וושינגטון". קראולי מציין כי "במשך כל שנות העשרים שמרה יפן בנאמנות על תנאי ההסכמים של ועידת וושינגטון." השאלה השנויה במחלוקת במשא ומתן שנערך הייתה, האם יכולה יפן להחזיק במטרתה הראשונית – "עליונות על הצי האמריקני במימי יפן". אמנת לונדון "לא הפכה את בריטניה למעצמת צי ממדרגה שנייה, כשם שהיא לא סיכנה את ביטחון ארצות הברית או את נכסי האיים שלה באוקיאנוס השקט", אך היא סיכנה "את עיקרון עליונות הצי היפני במימי יפן עצמה."

ההתנגדות הפנימית לאמנה ביפן הפכה לעניין חמור ביותר. היא הובילה להגברת תפקידו של הצבא אשר חש, בצדק, כי ההנהגה האזרחית מסכנת, באורח רציני, את בטחונה של יפן. האמנה הביאה בעקבותיה את הראשונה "בסדרת התקפות אלימות על מנהיגי יפן שמונו באופן חוקי, דבר אשר אפיין את ההיסטוריה המדינית של ארץ זו במשך שנות השלושים", כאשר ראש הממשלה האמאגוצ'י, שהיה אחראי לקבלת האמנה, נורה על-ידי "צעיר פטריוטי" ב-1930. תוצאה מיידית של האמנה הייתה ניסוח מצע על-ידי מפלגת האופוזיציה שתבע "המשך קיום מצבה המועדף של יפן במנצ'וריה, ומדיניות-חוץ המסתייגת מן ההכרח לשיתוף-פעולה עם האומות האנגלו-אמריקניות כדי להגן על האינטרסים היבשתיים של יפן או בעניין החימוש הימי של יפן". לסיכום, נראה בעליל כי סירובה של ארצות הברית להעניק ליפן עליונות במימיה (תוך כדי, כמובן, המשך קיום עליונותה שלה באוקיאנוס האטלנטי המערבי ובאוקיאנוס השקט המזרחי) היה בבחינת תרומה משמעותית למשבר המתרגש לבוא.

בשנים לאחר-מכן התגבשה בקרב היפנים ההרגשה, ובמידה רבה של צדק, כי ההסדרים הדיפלומטים של שנות העשרים המוקדמות היו בגדר הולכת שולל כללית, אשר "שיקפו את הרעיון כי המזרח הרחוק הוא בעיקר מקום לפעילות מסחרית ופיננסית של עמי המערב... הסדרים אלו הדגישו את החשיבות שבמתן מעמד שווה למעצמות החתומות, אך התעלמו מקביעת יחסים רצויים ומיוחדים בין אומות מסוימות, בעיקר בין יפן לסין."[15] השקפה יפנית טיפוסית על המצב מקבלת ביטוי מפי נציג המשלחת לועידת 1925 של "המכון ליחסים פציפיים (אי.פי.אר)": "ברגע שיפן הפגינה זריזות במשחק החטפנות, המעצמות האחרות, שלרובן היה ממילא כל אשר רצו, החלו מציגות לפתע שפע של מוסריות וקראו להפסיק את המשחק".[16] עשור אחד לאחר מכן חזר נציג המשלחת לועידת 1936 של אי.פי.אר ואמר:

הרגשתם של היפנים היא כי ארצות המערב אינן הוגנות באכיפת הסטאטוס-קוו על יפן 'בשם השלום'. כל תפיסתם את המכונה הדיפלומטית ואת הביטחון הקולקטיבי היא כאמצעי לשמירתו של שלום מסוג זה, ולכך מתנגד העם היפני. אין פירוש הדבר כי יפן לא תשתתף בביטחון קולקטיבי אם ניתן לכונן מערכת המאפשרת 'שינוי בדרכי שלום'... ליפן שאיפה לגיטימית להתפשטות. מהם האמצעים שבאמצעותם יכולה אומה להתפשט באופן לגיטימי? דומה כי התפשטויות אימפריאליסטיות הן בגדר עניין שאבד עליו הכלח, אך העם היפני אינו מבין זאת. ההיגיון המקובל של העם היפני הוא, שאם בריטניה-הגדולה ומעצמות מערביות אחרות עשו זאת, מדוע לא נעשה זאת גם אנו? הבעיה אינה מעוגנת בקביעת מיהו התוקפן, אלא בהמצאת שפע של הזדמנויות להתפשטות הדרושה, בדרכי שלום.[17]

במרוצת מחצית שנות העשרים, הסתכלו היפנים, בדרך כלל, בעין יפה יותר מכל מעצמה אימפריאליסטית אחרת על ניסיונות הקואומינטנג לאיחודה של סין. ב-1927 קבע צ'אן קאי שק כי מדיניותה של יפן שונה ממדיניותם "המדכאה" של בריטניה וארצות-הברית... יוג'ין צ'ן, מי שהיה פקיד גבוה בקואומינטנג, הציג את הניגוד בין אי-השתתפותה של יפן בהפצצה האימפריאליסטית של ננקינג לבין "האכזריות הטבועה בתרבות המערבית"; הדבר "שיקף את ידידותה של יפן כלפי סין". מטרת הדיפלומטיה היפנית הייתה חיזוק היסודות האנטי-קומוניסטיים בקואומינטנג ועם זאת, תמיכה בשלטונות של שר הצבא טסו-לין על מנצ'וריה עצמאית למחצה, לפחות. בתקופה ההיא, לא היה זה בלתי סביר לחלוטין, למרות שעמדתה החוקית של יפן הייתה חסרת ביטחון ומדיניותה עומדת הייתה להתנגש בוודאות, בלאומנות הסינית. לדברי בר-סמכא אחד:

למן 1927 ניתן היה לזהות, מבחינה מדינית, את מנצ'וריה עם סין, כיוון שאדונה, צ'אנג טסו-לין, היה גם מפקד-עליון של הקואליציה נגד הקואומינטנג ששלטה בפקינג. אולם הבסיס הכלכלי והצבאי של צ'אנג בשלושת המחוזות המזרחיים היה נפרד לגמרי מסין, ובעבר הוא הכריז לעיתים של עצמאותה של מנצ'וריה.[18]

אם מדויקת הערכה זו, הרי לא הייתה הדיפלומטיה היפנית בלתי מציאותית בשאיפתה למנוע את התנועה הלאומנית בסין מלהציף את מנצ'וריה, ובעת-ובעונה-אחת לחסום את שאיפות ההשתלטות של שר הצבא המנצ'ורי על סין. זו הייתה, בעיקרה, מטרת ממשלותיה האזרחיות של יפן אפילו בזמן תקרית מנצ'וריה ב-1931-1932.

לקראת 1931 התברר כי המדיניות הפייסנית, יחסית, של שנות העשרים לא יהיה בה כדי להבטיח את "הזכויות והאינטרסים" שנחשבו חיוניים להמשך התפתחותה של יפן. רשמי המשבר הכלכלי הגדול היו מיידיים וחמורים (ראה להלן). בהשוואה למעצמות האימפריאליסטיות האחרות לא העניקה אמנת לונדון ליפן ביטחון צבאי. מנצ'וריה נשארה בלתי תלויה בקואומינטנג, אך הלחץ הלאומני הסיני למען איחוד הלך וגבר. באותה שעה הגבירה ברית המועצות את כוחה הצבאי על גבול מנצ'וריה, עובדה שבוודאי הדאיגה את הממסד הצבאי היפני. יפן השקיעה סכומים נכבדים במסילת הברזל של דרום מנצ'וריה והיא ראתה, בצדק או שלא בצדק, במנצ'וריה מקור פוטנציאלי לחומרי גלם שהיו חיוניים לה ביותר. יפנים רבים[19] וכן אלפי איכרים קוריאניים שהתיישבו במנצ'וריה בעידודה של יפן, גרמו להתלקחות לאומית סינית, ובאותה שעה העמיקו את מחויבותו של צבא קוונטונג במנצ'וריה "לשמור על הסדר". עתיד מסילת הברזל של דרום מנצ'וריה וההשקעות הכרוכות בה, וכן רווחתם של מהגרים ותושבים סיניים וקוריאניים עמדו בסימן שאלה עם גבור הלחצים הסיניים בתוך מנצ'וריה ובסין הלאומנית. "טכנית, אסר הפרוטוקול של 1905 על סין לבנות כל מסילה מקבילה למסילת הברזל של דרום מנצ'וריה או להקים כל קו תעבורה שיסכן את התנועה המסחרית לאורכה".[20] אך בסין לא הייתה נטייה לכבד סעיף זה והניסיונות היפניים לנהל שיחות בענייני הקמת מסילות ברזל שובשו שעה שהקואומינטנג הוסיף, על פי דרכו, לנסות ולספח את מנצ'וריה לסין ולחסל את ההשפעה היפנית, ללא ספק, בתמיכת רוב אוכלוסיית מנצ'וריה. התחוללו תקריות אלימות חמורות למדי שבהן היו מעורבים מתיישבים קוריאניים וצבא יפני. כאשר קצין יפני נרצח בקיץ 1931 בשנחאי, החל חרם על סחורות יפניות.

בנסיבות אלו גבר ביפן הפולמוס סביב השאלה, האם עליה לבקש את עתידה "בהנהגה מדינית של גוש מעצמתי מזרח-אסיאני" המובטח על ידי כוח צבאי, או בהמשכת הציות "לחוקים הדיפלומטיים החדשים שנקבעו על-ידי מעצמות מערביות שבעות".[21] הסוגיה נפתרה בספטמבר 1931, כאשר התגרות מצד קציני-צבא קוונטנג גרמה התנגשות עם כוחות סיניים ("תקרית מוקדן") וגררה השתלטות על מנצ'וריה כולה. סין, כמצופה, דחתה הצעות יפניות למשא-ומתן ועמדה על העיקרון כי "הפינוי הינו תנאי מוקדם לשיחות ישירות".[22] צבא קוונטנג השתמש בזכות "ההגנה העצמית" נגד "שודדים" סיניים והשתלט בכוח על המצב, ובאוגוסט 1932, עקב לחץ צבאי ועממי חזק, הכירה ממשלת יפן במנצ'וריה בתורת מדינת מנצ'וקואו החדשה וה"עצמאית", הנתונה לשלטונו של קיסר מנצ'ו לשעבר, פו-יי. כפי שהעיר וולטר ליפמן, נוהל

הצבת "ממשלות סיניות מקומיות התלויות ביפן, היה "מוכר" בדומה לתקדימים אמריקניים "בניקרגואה, בהאיטי ובמקומות אחרים".[23]

המאורעות המנצ'וריים שטפו לתוך סין וליפן עצמה, וגרמו למשבר בינלאומי. החרם בשנחאי וההתנגשות בין כוחות סיניים לבין נחתים יפניים, ליד האזור היפני של המושבה הבינלאומית, גררו הפצצת גמול אווירית מצד היפנים. "שימוש זה ללא הבחנה בכוח-אווירי נגד יחידה צבאית סינית קטנה המפוזרת בקרב אוכלוסיה אזרחית צפופה יצר הרגשת זעזוע וזעם עמוקים באנגליה ובארצות-הברית".[24] נציג יפן בסין באותה עת, מאמורו שיגמיטסו כותב בזיכרונותיו[25] כי הוא היה האחראי לבקשה כי ממשלת יפן תשגר כוחות צבא לשנחאי "להציל את התושבים היפניים מהכחדה". לדעתו, שלושים-אלפי המתיישבים היפניים והרכוש היפני בשנחאי היו נתונים לחסדו של צבא סיני בעל נטיות שמאלניות. יתר-על-כן, "קומוניסטים סיניים" פתחו בשביתות במטוויות יפניות. מכל הטעמים הללו ביקש שיגמיטסו כוחות-צבא אשר הצליחו "לסלק את הכוחות הסיניים מאזורי שנחאי ולהחזיר על-כנם את החוק והסדר" – "נוהל מוכר", כפי שהבחין ליפמן בצדק, שיש לו הקבלות רבות במתרחש בימינו.[26]

עד כה שהדבר נוגע ליפן עצמה, מאורעות 1931-1932 היו בעלי השפעה רצינית למדי. לפי מאסאו מארויאמה, חוקר בולט בשטח מדעי-המדינה, "האנרגיה של פאשיזם רדיקאלי, שהייתה אצורה בתקופת ההכנה, התפרצה עתה במלוא הריכוז בלחץ משותף של בהלה מבית ומשברים בינלאומיים, כגון התקרית-המנצ'ורית, תקרית-שנחאי, ופרישתה של יפן מחבר-הלאומים".[27] יתר-על-כן, "עניין הסגת גבולו של הפיקוד-העליון", אשר התעורר משפעלה המנהיגות האזרחית בניגוד לדעת המנהיגים הצבאיים ונכנעה, למעשה, למערב בוועידה הימית בלונדון, "היווה תמריץ חזק לתנועה הפאשיסטית". (עמ' 81) סידרת הרציחות של אנשי-מדינה חשובים ב-1932 (בתוכם ראש-הממשלה אינוקאי) הוסיפה ותרמה לדעיכתו של הכוח האזרחי ולחיזוק ידה של המערכת הצבאית.

התגובה הבינלאומית למאורעות אלו הייתה מעורפלת. חבר-הלאומים שיגר ועדת-חקירה, ועדת-לייטון, לחקור את המצב במנצ'וריה. הדוח שפרסמה הוועדה דחה את העמדה היפנית כי יש לקבוע את מנצ'וקואו כמדינה עצמאית ותבע כינון שלטון סיני רופף, דבר שהביא לפרישתה של יפן מחבר-הלאומים. גם ארצות-הברית מצאה את עצמה מבודדת כלשהו במישור הדיפלומטי, שכן העמדה האנטי-יפנית החריפה אשר נקט שר-החוץ סטימסון לא זכתה לתמיכה רבה ממעצמות מערביות אחרות.

בסקירה קפדנית של השקפות ועדת-לייטון, ממשלת אינוקאי והרשויות הצבאיות המרכזיות, מוכיח סאדאקו אוגאטה את קיומו של תחום ניכר של הסכמה:

... הרשויות הצבאיות המרכזיות... דרשו הקמת משטר מקומי חדש המוסמך לנהל משא-ומתן להסדרת הבעיות המנצ'וריות, אך תחת סוברניות פורמאלית של הממשלה הלאומית הסינית, הסדר מסורתי. זה היה ההסדר אשר העולם הרחב מוכן היה לקבל. ועדת-לייטון הציעה להקים משטר מיוחד לניהול מנצ'וריה עם מידה רבה של אוטונומיה, אך תחת סמכות סינית. לבסוף כאשר הכריזה מדינת מנצ'וקואו על עצמאותה, מנעה ממנה ממשלת יפן הכרה רשמית וניסתה למנוע בכך התנגשות חזיתית עם המעצמות, אשר בשעה זו התייצבו מאחורי הדוקטרינה שלא להכיר בשינויים הנגרמים על-ידי פעולות צבאיות יפניות במנצ'וריה. שחזורה הפוליטי המלא של מנצ'וריה הושג, אם כך, בידי צבא קוונטונג תוך התגרות בממשלה וברשויות המרכזיות.[28]

הדוח של ועדת-לייטון הכיר בכמה מן הסיבוכים שבמצב. הדוח הסיק את המסקנות הבאות:

אין זה מהמקרים שבהם ארץ אחת הכריזה מלחמה על ארץ אחרת בלי שמוצו תחילה אפשרויות הפיוס המוצעות באמנת חבר-הלאומים. אין זה גם מהמקרים המובהקים של פגיעה בגבולותיה של מדינה אחת על-ידי הכוחות המזוינים של מדינה שכנה, שכן במצב במנצ'וריה, ישנם צדדים אשר אין להם מקביל במקום אחר בעולם.

הדוח המשיך וציין כי הסכסוך התעורר בשטח שבו סין ויפן כאחת "טוענות כי להן זכויות ואינטרסים, אשר רק חלקם מוגדרים בברור בחוק-הבינלאומי; למרות שעל-פי החוק השטח מהווה חלק מסין, הוא היה אוטונומי במידה כזו שיכול היה לקיים משא-ומתן עם יפן בעניינים המונחים ביסודו של הסכסוך".[29]

אין לדעת אם דיפלומטיה אמריקנית פייסנית יותר, שהייתה מתחשבת בחלק מהבעיות האמיתיות אשר עמדו בפני יפן, עשויה הייתה לחזק את הממשלה האזרחית (שנתמכה על-ידי הרשויות הצבאיות המרכזיות) ולהביא לכך שזו תתגבר על

היוזמה של צבא קוונטונג. יוזמה זו הצליחה, בסופו-של-דבר, להביא את הממשלה היפנית להכיר בעובדה המוגמרת ששמה מנצ'וקואו, שהייתה בובה של צבא קוונטונג יותר מאשר של יפן עצמה.

מכל מקום העובדה שצבא קוונטונג הצליח לכפות את תפישתו בעניין מעמדה של מנצ'וריה גרמה לכך שההתנגשות בין יפן וארצות-הברית תהיה בלתי-נמנעת. יפן פנתה ל"דיפלומטיה עצמאית" והישענות על כוח-הזרוע להשגת מטרותיה. העמדה היפנית של אמצע שנות השלושים מתוארת על-ידי רויאמה.

כוונתה של יפן אינה לכבוש את סין, או לקחת משטחה, אלא ליצור סדר חדש ומשותף עם סין ומנצ'וקואו הכולל שלוש מדינות עצמאיות. על-פי תוכנית זו תהפוך מזרח-אסיה לאזור רחב-ידיים המקיים את עצמו ואשר בו תזכה יפן בביטחון כלכלי וחסינות מפני חרמי-סחר כגון אלו שבהן התנסתה מידי המעצמות המערביות.[30]

מדיניות זו התגבשה בלאומנות הסינית ובדרישה האמריקנית לטווח ארוך לקבוע מדיניות דלת-פתוחה בסין.

מ-1928 גדל והתרחב הפער בין מדיניות הממשלות היפניות האזרחיות, אשר ניסו להשתתף במשחק המדיניות הבינלאומית, בהתאם לכללים אשר קבעו המעצמות האימפריאליסטיות הראשיות, לבין צבא קוונטונג, שבעיניו היו חוקים אלו בלתי-הוגנים כלפי יפן; כמו-כן לא קיבל צבא זה את אי הצדק ששלט בחברה היפנית. היוזמה העצמאית של צבא קוונטונג הייתה בעיקר יוזמה של קצינים צעירים ממוצא זעיר-בורגני אשר הרגישו כי הם מייצגים גם אינטרסים של חיילים שהיו ברובם המכריע מגזע איכרים. "הפרשה המנצ'ורית מהווה ביטוי חיצוני לתנועת התיקון הרדיקאלית אשר שאבה את השראתה מקיטה ואוקאווה",[31] אבותיה של ההשקפה כי יפן מייצגת "פרולטריון בינלאומי" נושא שליחות משחררת להמוני העם האסיאניים, ומתנגדיו המובהקים של אי-השוויון שיוצר הקפיטליזם המודרני. החוק היסודי אשר הוצע למנצ'וקואו, ב-1932, הגן על אנשי-העם מפני "מלווים בריבית, רווחים מופרזים, ושאר לחצים כלכליים בלתי מוצדקים." כפי שמציין אוגאטה[32] בחוק היסודי "נראה הניסיון לבלום את הצורות המודרניות של אי-צדק כלכלי הנגרם על-ידי הקפיטליזם." בתוך יפן נראתה התוכנית לסוציאל-דמוקרטים, אשר האשימו "שרי-צבא סיניים וקפיטליסטים יפנים אנוכיים בקשיים (במנצ'וריה)" ודרשו "הקמת מערכת סוציאליסטית במנצ'וריה, שממנה ייהנו גם הסינים וגם היפנים החיים במנצ'וריה".[33]

אוגאטה מביא ראיות רבות התומכות במסקנה כי צבא קוונטונג כלל לא ציפה שתקום עליונות יפנית במנצ'וריה, אלא הציע להשאיר "שיקול-דעת רב בידי מוסדות סיניים של שלטון-עצמי מקומי והתכוון להימנע מלפגוע בחיי היום-יום של העם המנצ'ורי ומלהביא להתבוללותם בתרבות היפנית." (עמ' 182). תוכנית האוטונומיה הושפעה מצעדים מסוימים שעשו הסינים עצמם בכיוון לאוטונומיה וניסתה לכלול אותם. "ערב פרשת מנצ'וריה, ניסתה גם קבוצת סינים בהנהגת צ'אנג קו ליצור מנצ'וריה אוטונומית מבוססת על שיתוף-פעולה של שש הקבוצות האתניות הגדולות ביותר (יפנים, סינים, רוסים, מונגולים, קוריאנים ומנצ'ורים) על-מנת להגן על האזור מהסגת גבול יפנית, סינית וסובייטית." (עמ' 40). רשויות השלטון אשר הוקמו על-ידי צבא קוונטונג

> הונהגו על-ידי אישים סיניים שנהנו מתמיכה יפנית. ארגונן מחדש של זרועות ממשל מקומיות נעשה תוך ניצול מוסדות ממשל עצמי מסורתיים... יו צ'ונג האן, מדינאי וותיק בולט של ממשלת מוקדן... הוצב ב-10 לנובמבר בראש מועצת ההדרכה לממשל עצמי. יו עמד בראש הקבוצה האזרחית במנצ'וריה שהחזיקה בעקרון של הוקיו אנמין (גבולות בטוחים וחיים שלווים) מוחלט בניגוד לשרי-הצבא. בעיני יו הייתה עדיפות עליונה להגנה על השגשוג במחוזות הצפון-מזרחיים, אפילו על חשבון הקשר עם סין עצמה. תיקונים במיסוי, שיפור מערכת השכר של פקידי הממשלה, וחיסול הצבא היקר יביאו לאנשי מנצ'וריה את פירותיה של עבודה שלווה, בעוד שההגנה תופקד בידי השכן החזק ביותר, יפן. (עמודים 118-119).

ככלל, התייחס צבא קוונטונג אל שלושים מיליון תושביה של מנצ'וריה – אשר מחציתם היגרו אליה מאז החלה יפן במאמצי הפיתוח שלה עשרים וחמש שנים קודם לכן – כאל "המונים סובלים, קורבנות הממשל הרע של שרי הצבא וקמצנותם של פקידי-רשע, המון-עם אשר לא זכה ליהנות מפירות הציביליזציה למרות השפע הטבעי באזור".[34] יתר-על-כן, הצבא ראה במנצ'וריה "מבצר בדרך ההתקדמות הרוסית דרומה, אשר נראתה כאיום גובר והולך ככל שההשפעה הסובייטית על המהפכה הסינית הלכה ונתבהרה".[35] כמו לאזרחים יפניים רבים, הייתה גם לצבא הרגשה כי "הנהגתו של צ'יאנג קאי שק בתמיכת המעצמות הדמוקרטיות, אשר חפצו לשמור את סין במצב של מדינה חצי-קולוניאלית, ומובטחת מפני ההתקדמות היבשתית של היפנים, מצב זה גרם לכך שסין תהפוך במהירות לארץ מיליטריסטית-פאשיסטית" [36] שאין לה כל זכות לשלוט במנצ'וריה. במינוח החביב על שר-החוץ ראסק, סרב הצבא להקריב את העם המנצ'ורי לשכניו החזקים והמאורגנים יותר ופתח במאמצים רציניים לכיבוש לבבותיהם ומוחותיהם של אנשי-העם ועודד מנהיגות סינית אחראית אשר פעלה בעוצמה לעצמאות מנצ'וריה.[37]

למעשה, ניתן לטעון כי "אלמלא ההתערבות המערבית, אשר חיזקה את סין, היו הטיבטים והמונגולים מחדשים את עצמאותם הלאומית לאחר נפילתה של אימפרית מנצ'ו" ב-1911, כפי שאכן עושים היום המנצ'ורים. בעידוד מערבי ניכר, נטשה הממשלה הלאומנית את התביעה המקורית לאיחוד תוך שוויון של סינים, מנצ'ורים, מונגולים, מוסלמים וטיבטים ונקטה בעמדה כי על סין לשלוט במדינות החיצונית. המערב הניח כי סין תישאר תחת הדרכתו והשפעתו; "על-ידי אישור שטח מרבי לסין, הרחיב המערב את התחום שלו להשקעות ולניצול בעתיד".[38] (עובדה המוסיפה קורטוב של גיחוך לתלונות המערביות הנוכחיות על "התפשטות סינית"). מנקודת-השקפה זו, ניתן בקלות להציג את עצמאותה של מנצ'וקואו כצעד הגיוני לקראת שחרור עמי-אסיה המזרחית משליטת המערב.

כמובן שהמניע לכינונה של הגמוניה יפנית במנצ'וריה – ומאוחר יותר, גם בצפון-סין – הייתה השאיפה להבטיח את הזכויות והאינטרסים היפניים. פרופסור ליברלי להיסטוריה אמריקנית, יאסאקה טאקאגי, מעיר כי התמיכה הכללית שבה זכה הצבא היפני ב-1931 דמתה להלך-הרוח של ה"ייעוד הנגלה" שהנחה את ההתפשטות האמריקנית לפלורידה, טקסס, קליפורניה, קובה והוואי.[39] הוא מתאר את האזור המנצ'ורי שורץ-השודדים כשהוא נשלט על-ידי שרי הצבא ומשמש להתנגשות בין לאומנות סינית מתפשטת לבין אימפריאליזם יפני, ומצביע על הדמיון בינו לבין האזור הקריבי בתקופה שבה הצדיקה ארצות-הברית את מדיניותה הקריבית. הוא שואל מדוע צריכה להיות דוקטרינת-מונרו באמריקה ומדיניות דלת-פתוחה באסיה ומציע לכונן וועידה בינלאומית שתפתור את בעיות האזור, אך מציין כי מעטים האמריקנים העשויים "לשקול אפילו לרגע את הרעיון להניח לוועידה-בינלאומית להגדיר את דוקטרינת-מונרו ולסקור את היחסים עם מכסיקו." הוא מצביע, בצדק רב, על כי "מנגנון השלום של העולם עצמו הוא פרי יצירתם של הגזעים השליטים על הארץ, של אלו הנהנים יותר מכל, משמירתו של הסטאטוס-קוו".

למרות זאת, נראה כי מעטים היפנים אשר היו מוכנים להצדיק את התקרית המנצ'ורית והמאורעות שבאו בעקבותיה על בסיס "פרגמאטי" של אינטרס עצמי. אדרבא, הם הדגישו את אופייה המוסרי הרב של ההתערבות, את התועלת שתביא להמוני-העם הסובלים (משיידוכא הטרור), ואת הכוונה להקים "גן-עדן עלי-אדמות" במדינת מנצ'וקואו העצמאית (מאוחר יותר גם בסין), המוגנת מהתקפה קומוניסטית על-ידי עוצמתה של יפן. מארויאמה מעיר כי "מה שהשיגו מנהיגינו מתקופת המלחמה בעזרת הטפות המוסר לא היה אך ורק הונאתם של אנשי-העם היפני או של העולם, יותר מכל הם הונו את עצמם".[40] על-מנת להדגים, הוא מצטט את הבחנותיו של השגריר האמריקני ג'וזף גרו על "המרמה העצמית וחוסר הריאליזם" השולטים בשכבות העליונות של החברה היפנית:

מסופקני אם אחד מתוך מאה יפנים אכן מאמין כי הם הפרו את חוזה קלוג, את אמנת תשע-המעצמות ואת אמנת חבר-הלאומים. מספר קטן יחסית של אנשי-מחשבה מסוגלים לראות את העובדות כמות שהן, ויפני אחד אמר לי "כן, הפרנו כל אחד מן המכשירים הללו, פתחנו במלחמה גלויה, הטענות על "הגנה עצמית" ועל "שלטון עצמי למנצ'וריה" הינן שטויות; אך אנו זקוקים היינו למנצ'וריה וזהו זה." אך אנשים מסוג זה הינם מיעוט. הרוב המכריע של היפנים מסוגלים להונות את עצמם בצורה מדהימה... היפני אינו חותם על ההתחייבויות ומרמה בליבו. פירוש הדבר הוא פשוט – כאשר ההתחייבויות עומדות בסתירה לאינטרסים שלו, כפי שהוא תופס אותם, הוא יפרש גם את ההתחייבות לפי צרכיו, לפי הבנתו והלך-רוחו, והוא יעשה זאת בהגינות מלאה... להתמודד עם הלך-רוח כזה קשה הרבה יותר מאשר עם הלך-רוח המכיר כי הוא שוגה, אפילו הוא נחוש מאוד.

כאן אין האנלוגיה להתנהגות האמריקנית הנוכחית תופסת; יותר מאחד מבין מאה אמריקנים מבין כי הפרנו למעשה את התחייבויותינו הנובעות מאמנת-ג'נבה ומה שחשוב עוד יותר, את ההתחייבויות הנובעות ממגילת האומות-המאוחדות. אולם, האבחנה הכללית נשארת תקיפה למדי בתנאים השונים של ימינו. קשה מאוד להתמודד עם הלך-רוח המפרש התחייבויות כך שיתאימו לאינטרס-עצמי, ואשר ייתכן שהוא עושה זאת בכנות, אם כי במובן קצת משונה של המילה.

לצידם של אלו אשר הצדיקו את ההתערבות המנצ'ורית על בסיס אינטרס-עצמי, ואשר דיברו על דוקטרינת מונרו חדשה שמטרתה "לשמור על השלום במזרח אסיה", ושל אלו אשר חזו "גן-עדן עלי-אדמות",[41] נשמעו גם קולותיהם של אחרים, אשר הקשו על המדיניות היפנית מיסודה. ככל שהתרחב כוח-שלטונה של מערכת הצבא הותקפו המתנגדים לדעת ראשי-הצבא מילולית וגופנית כאחת, על בגידתם ביפן. ב-1936, למשל, הופצצו בתי-הדפוס של העיתונים הראשיים בטוקיו, וקפיטן נונאקה, שפיקד על הפעולה, הציב מניפסט של צבא-הצדק להתחדשות "אשר תלה את האחריות העיקרית לבגידה במבנה החברתי הלאומי בקבוצות הבאות: המדינאים הבכירים, אילי-הכספים, פקידי החצר, וקבוצות מסוימות בצבא. המניפסט הכריז:

הם פגעו בזכותו המיוחדת של הקיסר כמפקד-עליון – בין השאר, בבואם לידי סיכום האמנה הימית של לונדון ובסילוקו של המפקח-הכללי על החינוך הצבאי. יתר-על-כן, הם זממו בחשאי לקחת את הפיקוד-העליון "בתקרית מארס", ועשו יד אחת עם הפרופסורים הבלתי-נאמנים ממקומות מרדניים. אלו רק אחדים מפשעיהם הבולטים ביותר...[42]

קשה לתאר התפתחות מסוג זה בארצות-הברית כיום. קשה, אך לא בלתי-אפשרי. שימו-לב, למשל, לטור של וויליאם ה. סטרינגפ'ר בעמוד המערכת של הקריסטיאן סייאנס מוניטור (7.2.1968), בו קורא המחבר לשים קץ "לאותה מחשבה אלימה, רפת-ידיים, אנארכית המפריעה לממשלה ומכבידה עוד יותר על וושינגטון העמוסה לעייפה, בלאו-הכי. "בקטע האחרון של הרשימה יש הסבר מדוע חייב לבוא קץ "לטרוניות וליללות מן הממסד הפסבדו-אינטלקטואלי";

ברור כי בשעה זו, שעת החלטות גורליות, יש לתמוך בתפילותינו בממשלה, בנשיא ובקונגרס. כן, לשמור כי לא יבוא ערפל של דוקטרינה שקרית או חינוך מפוקפק ויפר את הסדר החוקתי הנותן דחף וכיוון לארצנו. להזכיר ולקבוע לעצמנו כי מנהיגינו מחוננים בתבונה ובחוכמה הנצחית הבאות ממרומים, וכי להם היכולת להבחין ב"נתיב לא ידעו עיט" (איוב כ"ח) וללכת בדרך זו.

יש לחפש בשקידה בספרות הטוטליטרית על-מנת למצוא משפט כזה. קצין-צבא יפני בלתי-נודע מגנה פרופסורים בלתי נאמנים ובוגדים אחרים אשר הסיגו את גבולן של זכויות הקיסר; סופרו של אחד העיתונים הנכבדים וה"אחראיים" שלנו מוקיע את הפסבדו-אינטלקטואלים של דוקטרינת-שקר וחינוך-מפוקפק המסרבים להכיר כי למנהיגינו השראה אלוהית. יש, כמובן, הבדלים חשובים בין שני המצבים; בעוד שקפיטן נונאקה הפציץ את בתי-הדפוס, הרי שהאדם בן-זמננו השווה לו בערכו מופיע בעיתונות האמריקנית האחראית.

כפי שכבר ציין טוינבי,[43]

האינטרסים הכלכליים של יפן במנצ'וריה, לא היו בבחינת מותרות אלא צרכים חיוניים של חייה הבינלאומיים... מצבה הבינלאומי של יפן – המוקפת בסין הלאומנית, רוסיה הסובייטית, ובעמים דוברי-אנגלית בעלי תודעה גזעית, אשר באוקיאנוס השקט – נעשה לפתע שוב רופף.

אינטרסים מיוחדים אלו הוכרו לא פעם על-ידי ארצות-הברית. יפן וסין כאחת ראו את הסכם רוט-טאקאהירה מ-1908 כמציין "השלמה אמריקנית עם מעמדה של יפן במנצ'וריה".[44] שר החוץ ברייאן הצהיר, ב-1915: "ארצות-הברית הכירה בכנות כי רציפות טריטוריאלית יוצרת קשרים מיוחדים בין יפן לבין אזורים אלו" (שנטונג, דרום מנצ'וריה, ומזרח-מונגוליה), ובמסמכי לנסינג-ישיי מ-1917 נאמר כי: "קירבה טריטוריאלית יוצרת קשרים מיוחדים בין ארצות, וכתוצאה מכך מכירה ממשלת ארצות-הברית כי ליפן אינטרסים מיוחדים בסין, במיוחד באותם חלקים הנמצאים בסמיכות לנכסיה".[45] למעשה, במשך שנים אחדות עדיין ראתה ממשלת ארצות-הברית בקואומינטנג מורד בממשלה החוקית של סין, ואפילו לאחר הטבח שעשה צ'יאנג בקומוניסטים ב-1927, גילתה אהדה מעטה מאד ללאומנים. עוד ב-1930 התקשה הנציג האמריקני בסין להבחין בהבדל כלשהו בין הקואומינטנג לבין שרי הצבא המורדים בפקינג, וכתב כי אינו מוצא מקום "לתלות תקווה באף אחד מהמנהיגים הממונים מטעם עצמם, המשוטטים על פני הארץ בראשן של כנופיות מקריות של אנשי-צבא".[46]

באותה עת, עמדה ארצות-הברית על משמר זכויותיה המיוחדות, ככלל זה זכות האקסטרה-טריטוריאליות, אשר פטרה אזרחים אמריקניים מן החוק הסיני. ב-1928 נמצאו בסין למעלה מ-5,200 נחתים אמריקניים שתפקידם היה להגן על זכויות אלו (הצבא היפני במנצ'וריה בעת ההיא מנה בערך 10,000 חייל).[47] מעצמות אימפריאליסטיות אחרות גילו יותר תקיפות בהגנת זכויותיהן והתמידו בעמדתן האנטי-לאומנית עד שאירעה התקרית המנצ'ורית, ואף לאחר-מכן.

בשנים הבאות, כאשר החלו היפנים להשתמש בכוח להבטחת מעמדם בסין, עדיין נתונה הייתה להם תמיכתה של קהילת העסקים האמריקנית. (כל-עוד לא ראתה זו איום על עצמה בפעולות אלו). ב-1928, תמכו הקונסולים האמריקניים בשיגור יחידות-צבא יפניות; אחד מהם דיווח כי הופעתן "הביאה הרגשת הקלה... אפילו לסינים, במיוחד לבעלי מעמד של ממש".[48] קהילת העסקים נשארה פרו-יפנית אפילו לאחר הפעולות היפניות במנצ'וריה וביפן ב-1931-1932; "בדרך כלל", הייתה תחושה שהיפנים נלחמים את מלחמתם של כל הזרים נגד הסינים שחפצו לחסל את הזכויות וזכויות-היתר שלהם... וכן, אם כושר הארגון של היפנים יופעל בסין, תצמח תועלת לכולם".[49] ב-20 לנובמבר 1937, רשם השגריר גרו ביומנו כי תזכיר מק-מוריי, אשר הופץ זה מקרוב על-ידי אחד מדובריה הראשיים של אמריקה בענייני המזרח הרחוק, "ישחרר רבים מבני-ארצנו מן התיאוריה המקובלת כי יפן היא בריון גדול וסין קורבן נרמס".[50] הגישה האמריקנית המצויה הייתה ונשארה זו הבאה לידי ביטוי בדברי השגריר נלסון ג'ונסון, אשר טען כי האינטרס האמריקני מכתיב שאסור לנו להיות פרו-סינים או פרו-יפנים אלא "עלינו להתמקד, באופן בלעדי, במעקב אחר השפעת ההתפתחויות באסיה ... על האינטרסים העתידיים של אמריקה", אינטרסים המשתמעים מן "העובדה שהאוכלוסייה העצומה של אסיה מבטיחה מוצא חשוב למוצרי תעשיותינו ושככל שתעשיותינו תתפתחנה נהיה מעוניינים יותר ויותר בטיפוח מוצא עבורן".[51] ההסבר שהוא נותן לגישה

שבה עלינו לנקוט "כלפי מזרחיים אלו אשר הפכו אחראים לגורלם" אף הוא טיפוסי. מה שנעשה מהם יהיה "תוצר אופייני של האידיאליזם האמריקני", עתידם "ימשיך לעניין אותנו כפי שאב חייב להתעניין בגורל בנו זמן רב לאחר שעזב הבן את קן המשפחה".[52] למעשה הדאיגה אותו האפשרות שלנדיבות האמריקנית הטבעית תהיה השפעה גדולה מדי על דרך טיפולנו בבני-החסות האסיאניים, והוא קיווה כי "התקופה החדשה ביחסים האמריקניים הבינלאומיים" תהיה "מאופיינת על-ידי הצד הרכושני של החיים האמריקניים ולא על-ידי הצד האידיאליסטי, נדבני".

עוד ב-1939, תרץ השגריר גרו, בדברים שנשא בטוקיו, את התנגדותה של אמריקה לסדר החדש בכך שבסדר זה כלולות: "שלילת זכויותיהם רבות-הימים של אמריקנים בסין", וכפייתה של "מערכת כלכלית סגורה". מבקרים ציינו כי לא נאמר דבר על עצמאותה של סין, ועשוי בהחלט להשתמע מדבריו, כי "אם יחדלו היפנים מפעולות הפוגעות בזכויות אמריקניות, לא תתנגד ארצות-הברית להמשך כיבושה של סין על-ידם".[53] בסתיו 1939 סרב שר-החוץ הל לשאת-ולתת עם יפן בעניין אמנת-סחר חדשה או להגיע למודוס-ויוונדי "אלא אם כן תשנה יפן כליל את יחסה ומעשיה כלפי הזכויות והאינטרסים שלנו בסין".[54] אילו היה מתמלא תנאי זה, היו פני הדברים שונים למדי.

המשבר הכלכלי של 1929 ציין את כישלונו הסופי של הניסיון של החוגים האזרחיים ביפן לנהוג לפי הכללים אשר נקבעו על-ידי מעצמות המערב. עם פרוץ המשבר, אימצה ממשלתו החדשה של האמאגוצ'י את בסיס-הזהב כניסיון לקשור את הכלכלה היפנית בקשר הדוק יותר למערב, תוך ויתור על הניסיונות החד-צדדיים הקודמים ליצור פרוספריטי יפני-סיני משותף. אחת התוצאות המיידיות הייתה ירידה תלולה בייצוא היפני. ב-1931 תפסה ארצות-הברית את מקומה של יפן בראש רשימת המייצאים לסין. הייצוא היפני לארצות-הברית נפל אף הוא באופן חמור, כתוצאה מהיטל סמוט-האולי מיוני 1930 ומנפילתם הדרמטית של מחירי המשי.[55] המשמעות של הירידה בסחר העולמי עבור ארץ מתועשת כמו יפן, שאין לה מקורות ביתיים של חומרי-גלם, הייתה אסון מוחלט. הדיפלומט היפני מאמורו שיגמיטסו מתאר באופן ממצה את המשבר:

> המושבות האירופאיות היו סגורות לחלוטין בפני היפנים. בפיליפינים, בהודו-סין, בבורניאו, באינדונסיה, במאלאיה, בבורמה, לא רק שנאסרה פעילות יפנית, אלא אפילו כניסתם נאסרה. מכשולים הוערמו על דרך המסחר הרגיל על-ידי יחס מפלה... במובן מסוים הייתה התקרית המנצ'ורית תוצאה של המערכות הכלכליות הסגורות שהופיעו בעקבות מלחמת העולם הראשונה. התחושה ברקע הייתה כי זה המפלט היחיד מחנק כלכלי.[56]

יוסוקה מאטסואוקה הנודע-לשמצה קבע ב-1931 כי "אנו מרגישים חנוקים שעה שאנו צופים במצב הפנימי והחיצוני. הדבר שאנו מבקשים הוא המינימום הדרוש ליצור חי. במילים אחרות אנו מבקשים לחיות. אנו מבקשים מרחב שבו נוכל לנשום".[57] עשר שנים לאחר מכן עתיד הוא לתאר את יפן כנמצאת "בצבת הצורך ליצור לעצמה אמצעים לאספקה עצמית ולסיפוק עצמי בדרום-אסיה-רבתי". הוא שואל: "מה זכותה של ארצות-הברית, השולטת בחצי הכדור-המערבי ומתפשטת על פני האוקיאנוס האטלנטי והאוקיאנוס השקט, לומר כי אידיאלים אלו, שאיפות אלו של יפן, הם בלתי-צודקים?"[58]

הצעדים הכלכליים שנקט המערב בשנות השלושים החמירו מצב שהיה בלתי-נסבל בלאו-הכי, על כך נמסר באופן שיגרתי בוועידות אי.פי.אר.. דוח ועידת-באנף מאוגוסט 1933 ציין כי "ממשלת הודו, במאמץ לעודד את תעשיית הכותנה שלה, הטילה מכסים אשר עשו את יבוא מוצרי הכותנה לבלתי-אפשרי כמעט, דבר שהשפיע בעיקר על הסוחרים היפניים, אשר שווקיהם בהודו היו בתהליך של גידול מהיר".[59] "ליפן, אשר הינה אומה תעשייתית במצב של צמיחה מהירה, יש צורך מיוחד... במחצבים... והיא עומדת בפני מחסור חמור בברזל, פלדה ומספר מחצבים תעשייתיים חשובים הנמצאים בשליטתה, בעוד שרוב מלאי האבץ והגומי, לא רק מאזור האוקיאנוס השקט אלא מהעולם כולו, רצה הגורל והוא רובו ככולו בשליטתן של בריטניה הגדולה והולנד".[60] כך הדבר גם ביחס לברזל, ולדלק כמובן. ב-1932, עלה לראשונה הייצוא של יריעות אריגי-כותנה מיפן על זה של בריטניה הגדולה.

המכסים ההודיים, אשר הוזכרו לעיל, היו בשיעור של 75 אחוזים על סחורות כותנה יפניות ו-25 אחוזים על סחורות בריטיות. ועידת אוטאווה מ-1932 חסמה, למעשה, את הסחר היפני עם ארצות חבר-העמים, ובכלל זה הודו. כפי שמציין דוח ועידת אי.פי.אר., "אוטאווה הנחיתה מהלומה לליברליזם היפני."

מטרתם של ההסדרים שקיבל חבר-העמים באוטאווה הייתה ליצור מערכת סגורה ואוטארקית בעיקרה; המדיניות האמריקנית של סיפוק-עצמי שהייתה נהוגה אז צעדה בכיוון דומה. המפלט היחיד אשר נותר ליפן היה לנסות ולחקות התנהגות זו במנצ'וריה. ליברליזם היה טוב ויפה כאשר משלה בריטניה בימים, אך לא כאשר תעשייתה של לאנקשייר עמדה להיעצר, מחוסר יכולת להתמודד עם המתחרים היפניים. מדיניות הדלת-הפתוחה הלמה כלכלה קפיטליסטית מתפשטת, אך לא יתכן להתיר לה לעצור את ההחלמה הכלכלית האמריקנית. וכך באוקטובר 1935, אולצה יפן לקבל הסכם המגביל את

משלוח מוצרי הכותנה מיפן לפיליפינים למשך שנתיים, בעוד יבוא אמריקני נשאר חופשי לחלוטין. בדומה, ההסדרים המסחריים עם קובה מ-1934 עוצבו כך שתסולק התחרות היפנית בטקסטילים, חוטי-נחושת, נורות חשמל וצלופן".[61]

ועידת אי.פי.אר. מ-1936 ממשיכה את הסיפור. בכותבו על "סחר ותחרות-סחר בין ארצות-הברית ליפן" מעיר וויליאם וו. לוקווד כי את העליונות האמריקנית בסחר הפיליפיני "ניתן לייחס, במידה רבה, למדיניות הדלת-הסגורה של ארצות-הברית, אשר קבעה למוצרים האמריקניים מעמד מועדף. לו יכולים היו אנשי העסקים היפניים להתחרות בתנאים שווים, אין כל ספק כי חלקה של יפן בסחר היה גדל במהירות".[62] באותו זמן, הגיעו המכסים האמריקניים על פריטים יפניים רבים ליותר מ-100 אחוזים.

כוח-עמידותה של יפן לא הספיק לה כדי לספוג זעזוע כזה לכלכלתה. תעשיית הטקסטיל, אשר נפגעה בצורה החמורה ביותר מן הצעדים המפלים של המעצמות האימפריאליסטיות הראשיות, ייצרה כמחצית מערכם הכולל של המוצרים התעשייתיים וכשני שלישים מערכו של הייצוא היפני, והעסיקה כמחצית מפועלי-החרושת. למרות שבקנה-מידה אסיאני הייתה יפן מתועשת, לא הייתה לה אלא כשביעית מכמות האנרגיה לנפש שהייתה לגרמניה, מ-1927 עד 1932; ייצור ברזל גולמי הגיע ל-44 אחוזים וייצור הפלדה התקרב ל-95 אחוזים מזה של לוקסמבורג.[63] היא לא הייתה מסוגלת לסבול מצב שבו בהודו, במאלאיה, בהודו-סין ובפיליפינים קיימים מחסומי-מכס המעדיפים את ארץ האם, כשם שלא הייתה מסוגלת לעמוד בהרעת תנאים בסחר החשוב עם ארצות-הברית ובירידה התלולה בסחר הסיני. למעשה, הלכה יפן ונחנקה על-ידי המערכות האימפריאליסטיות של אמריקה, של בריטניה ושל מעצמות מערביות אחרות, אשר, משהחלה הנעל ללחוץ, זנחו עד מהרה את הרטוריקה הליברלית קלת-הדעת. המצב ב-1936 מסוכם על-ידי נוימן כדלקמן:

> כאשר נכשל המאמץ לקבוע מכסות-ייבוא לבדי-כותנה מולבנים וצבועים, נקט לבסוף הנשיא רוזוולט בפעולה ישירה. בחודש מאי 1936 הוא שלף את התקנה הגמישה של חוק-המכס וציווה על העלאה ממוצעת של 42 אחוזים במכס על סוגי יבוא אלו. אז החלו כבר סחורות הכותנה היפניות לסבול מצעדים מגבילים אשר ננקטו על-ידי למעלה ממחצית השווקים האחרים שלהן. שנאת-הזרים היפנית קיבלה גירוי נוסף כאשר [התרוממו] חומות-המכס נגד סחורות יפניות, בדומה לחומות קודמות נגד מהגרים יפניים, והציגו תמונה משכנעת של כיתור מערבי. השווקים הבטוחים ביותר היו אלו שהיו בשליטתה המדינית של יפן; הרי זה טיעון בזכות התפשטות מדינית נוספת... אל מול טבעת-ברזל של מכסים.[64]

קשה להיות מופתע, אפוא, מהעובדה כי ב-1937 החלה שוב יפן להתפשט על חשבונה של סין. מנקודת-ראות יפנית, ממשלת צפון-סין אשר הוקמה ב-1937 ייצגה את הכוונה היפנית לשמור על עצמאותה של צפון-סין מנקינג ואת האינטרס של הסינים אשר התנגדו לקולוניזציה של הצפון על-ידי הקואומינטנג הדיקטטורי.[65] ב-22 בדצמבר, 1938, הצהיר הנסיך קונויה:

> ... יפן תובעת כי, בהתאם לעקרון השוויון בין שתי הארצות, חייבת סין להכיר בחופש המגורים והסחר של אזרחים יפניים בתוככי סין, מתוך כוונה לקדם את האינטרסים הכלכליים של שני העמים, וכי, לאור הקשרים ההיסטוריים והכלכליים בין שתי האומות, על סין להציע ליפן אפשרויות לפיתוח המשאבים הטבעיים של סין, במיוחד של צפון-סין ומונגוליה הפנימית.[66]

ללא סיפוחים, ללא פיצויים. סדר חדש עמד לקום, אשר יגן על סין ויפן מהאימפריאליזם המערבי, מאמנות בלתי-שוות ואקסטרה-טריטוריאליות. מטרתו לא הייתה העשרתה של יפן, אלא שיתוף-פעולה (בתנאים יפניים, כמובן). יפן תספק הון וסיוע טכני, ובו בזמן תשתחרר מתלותה באספקת חומרי גלם אסטרטגיים מן המערב.

מנהיגים יפניים חזרו והבהירו כי אין פניהם להתעצמות טריטוריאלית. בהשתמשם במטבע-לשון שהיה מקובל בתקופתם הדגישו כי בצעדיהם "לא התכוונו לאיים על סין" וכי "סין יודעת שיפן אינה רוצה במלחמה רחבה יותר", למרות, שהם, "כמובן, יעשו הכול כדי להגן על אנשיהם הנמצאים שם".[67] הם היו נכונים לשאת-ולתת עם הרשויות הסיניות הסרבניות, ואפילו ביקשו את התערבותו של צד שלישי.[68] מנהיגים יפניים כמו טוג'ו ומאטסואוקה הדגישו כי לא ייתכן להאשים את יפן ברדיפת רווחים סתם. למעשה, הוצאותיה על המלחמה בסין היו גדולות מכל מה שתוכל לשאוב ממנה חזרה. לדבריהם, שילמה יפן את המחיר הנדרש ממנהיגת אסיה, המנסה "למנוע את אסיה מלהפוך לאפריקה שנייה ולשמור את סין מן הקומוניזם".[69] העניין האחרון היה חיוני במיוחד. "קיימת הייתה תחושה יפנית כי החזית המאוחדת והברית הסינו-סובייטית מ-1937 היו צעדים בדרך להריסתה של סין הלאומנית ולבולשביזציה של מזרח אסיה".[70] יתר-על-כן, הייתה נכונות יפנית מסוימת להחזיר את החיילים משייפסקו "המעשים הבלתי-חוקיים" של הקומוניסטים ושל יסודות פורעי-חוק אחרים,[71] ויובטחו שלומם וזכויותיהם של תושבים יפניים וקוריאניים בסין.

מינוח כזה נשאב ישירות מן הלקסיקון של הדיפלומטיה המערבית. לדוגמא, שר-החוץ קלוג קבע כי מדיניות ממשלת ארצות-הברית "דורשת מסין לבצע את חובותיה של מדינה ריבונית בהגנה על נתינים זרים ועל רכושם" (2.9.1925),

מעצמות אמנת-וושינגטון היו "מוכנות לשקול את הצעת ממשלת סין להנהיג שינויים באמנות הקיימות במידה שהשלטונות הסיניים יוכיחו את רצונם ואת יכולתם למלא את חובותיהם ולשאת בנטל ההגנה על זכויות ואינטרסים זרים המובטחים עתה על-ידי סעיפים מיוחדים באמנות אלו." הן הטיפו לסין על "הצורך בהוכחה ממשית ליכולתה ולרצונה לאכוף את כיבוד שלומם ורכושם של זרים ולדכא מהומות והסתות נגד זרים" כתנאי מוקדם לניהול משא-ומתן על אמנות בלתי-שוות (רשימות מ-4.9.1925).[72] "חוסר-יכולת וחוסר-רצון" הם שהביאו לכך "שאף צד מהחותמים על אמנת-וושינגטון לא נתן תוסף לאמנה ביחס לזכויות אקסטרה-טריטוריאליות, להתערבות בעניינים סיניים פנימיים, למכסים, בתי-משפט וכו', הטענה הייתה שהאינטרסים שלהם נמצאו בסכנה מן ההפקרות ואוזלת היד של ממשלת סין".[73]

ב-1940, הקימה יפן ממשלת-בובות בננקינג בהנהגתו של וואנג צ'ינג-ווי, דמות מרכזית בקואומינטנג, אשר היה בשנות השלושים אחד הבולטים שבחסידיו של סון יאט-סן. אולם הניסיון להשליט סדר בסין עלה בתוהו, שכן החזית המאוחדת המשיכה להתנגד – לדעת היפנים, אך ורק בגלל סיוע חיצוני שקיבלה מן המעצמות האימפריאליסטיות המערביות. יפן שקעה במלחמה ביבשת האסיאנית אשר בה לא ניתן היה לנצח. מדיניות ה"מכה מוחצת-שלום נדיב" הלכה ונכשלה, בגלל התמיכה הזרה שניתנה ל"סמכותו המקומית" של צ'יאנג קאי-שק, בעוד שאויבה האמיתי של יפן, ברית-המועצות, הלך והרחיב את עוצמתו הכלכלית והצבאית.[74] איזה צליל מוכר.

למרות הפטפוטים על רצון-טוב ונדיבות, ספק אם הגיעו אי-פעם הדוברים היפניים לרמת הריקנות של המלומדות האמריקנית, אשר נראית לעיתים קרובות כשקועה ברטוריקה של נאומי הארבעה ביולי. ווילארד תורפ למשל, מתאר את המדיניות האמריקנית במילים אלו: "...איננו גורסים ניצול, פיראטיות, אימפריאליזם או ליבוי מלחמה. למעשה, השתמשנו בעושרנו על-מנת לעזור לארצות אחרות ובכוחנו הצבאי כדי להגן על עצמאותן של אומות קטנות".[75] (באופן המצוין בהערה 62, למשל). ניתן להביא הערות דומות רבות, אך הדבר מדכא מדי.

גל של סלידה שטף את העולם עם היוודע הברוטאליות של ההתקפה היפנית על סין. כאשר קיבלה ארצות-הברית הודעה על כוונתה של הממשלה היפנית היא הגיבה כדלקמן: "הממשלה סבורה כי הפצצה של איזור נרחב שבו אוכלוסיה ניכרת הנתונה לעיסוקיה השלווים, מנוגדת לכל עקרונות החוק והאנושיות ולא ניתן להשלים עמה".[76] עתה משבוטלו עקרונות אלו, קשה לתפוס את הרגשת הזוועה שגרמו המאורעות עצמם והסלידה מאלו אשר ביצעו אותם. לאמריקני העוסק כיום בתיאור הולם של מאורעות אלו תהיה זו צביעות לאין קץ. לכן לא ארבה בדברים בנושא.

מתחילת 1931 ניהלו היפנים במנצ'וריה מבצע התקוממות-נגד מוצלח למדי.[77] השתלשלות הדברים מאלפת.

> ב-1932 מספר המתקוממים אשר איימו על העם ועמדו בדרכו להשגת וונגטאו (הדרך המושלמת של מלכי-קדם, או הדרך-המלכותית) הגיע ברגע מסוים לכדי 300,000, אך מאמציהם הרציניים והאמיצים של רשויות ההכנעה ובראשן הצבא היפני הביאו תוצאות עצומות. מספר המתקוממים ירד מ-120,000 ב-1933 ל-50,000 ב-1934; 40,000 ב-1935; 30,000 ב-1936 ו-20,000 ב-1937. מספטמבר, 1938, מוערך מספר המתקוממים ב-10,000.[78]

ההצלחה הושגה בחלקה על-ידי יחידות של צבא יפני, בחלקה על-ידי הצבא הלאומי של מנצ'וקואו. ובחלקה על-ידי המשטרה. "כתוצאה מהצלחתן של פעילויות אלו (אשר הביאו לרכישת התמיכה של המוני העם), נמצאות קבוצות המתקוממים במצב רעוע והשלום נראה בהישג-יד". "הפורעים המקומיים" וכן "היחידות המתמרדות מהצבאות המקומיים" נקלטו על-ידי המפלגה הקומוניסטית הסינית במשך תקופה זו, ומתחילת 1938 היו "תחת הגמוניה קומוניסטית הפועלת בסיסמה 'התנגד למנצ'וקואו ועמוד בפני יפן', עם הנהגה מדינית שמקורה בסין. מטרת המתקוממים הייתה "להרוס את מאמצי ההרגעה של הממשלה," לרכוש את אמון הציבור ולטרוד את דעת-הקהל "על-ידי התנגדות למנצ'וקואו וליפן וקבלת הקומוניזם. מאמציהם מסיטים את המוני העם בנושאים שונים ומפריעים באופן משמעותי לפיתוחם של משאבים טבעיים ולשיפור רמת-המחייה. "צירוף של פעולות הרגעה נועד לסתור מאמצים אלה ולדברי הדוח "כלכלת האומה ותרבותה" נשמרו.

הדוח מדגיש את סלידתן העמוקה של הרשויות מהפעלת כוח:

השימוש בכוח-צבאי נגד המתקוממים הינו האמצעי העיקרי להשגת שלום וסדר. בהקטינו באופן ישיר את מספר המתקוממים. אך בשיטה זו יש להשתמש רק בלית-ברירה; אין שיטה זו מתיישבת עם הגותה של מדינתנו, אשר הינה מימוש הדרך המלכותית (וונגטאו). האמצעי ההולם ביותר הוא ממשלת-צדק. הוא שחרור המוני-העם ממושגים ישנים שהושרשו בתקופה ארוכה של שלטון וניצול על-ידי כתות-צבאיות והרגלים פיאודליים ופיזורן של האשליות אשר יוצרת האידיאולוגיה הקומוניסטית. יתר-על-כן, רעיון המדינה דורש שטבעה האמיתי של ממשלת-צדק, הסיבות המביאות להקמת

המדינה, ומצב העניינים השוטפים יובנו כראוי על-ידי המוני-העם. למתקוממים חייבת להינתן האפשרות לשנות את מושגיהם המוטעים ולהיעשות אזרחים טובים. מכאן המשמעות החמורה של פעולות הפיתוי לכניעה.

אחת הבעיות הקבועות הייתה "התופעה שהתרחשה כמעט בכל מקום במנצ'וריה שקבוצות מתקוממים חוזרות למצב פעולתם המקורי מייד עם הסתיים תקופת ההכנעה והסתלקות כוחות הצבא".[79] עם מגמה זו התמודדו בשיטות אחדות, במידה ניכרת של הצלחה. לקבוצות הקומוניסטיות הוחדרו סוכנים רבים ונוצר ניכור בתוך קבוצות הגרילה. ליבה של הקהילה הקוריאנית, אשר הייתה בעבר אנטי-יפנית, נרכש על-ידי שינויים סוציופוליטיים ושינויים פסיכולוגיים נלווים ("פיתוח מהפכני", במטבע-לשון מודרנית). במיוחד, על-ידי כך שהוצעה להם "האפשרות להפוך לבעלי-קרקע ולהשתחרר מאדוניהם הסיניים" (לי, עמ' 23). בין הסינים היה המצב שונה, וקשה יותר.

> בעזרת תעמולה ומופת, עוררו אנשי הגרילה את הפטריוטיות של האנשים ושכנעום כי רק אנשי הגרילה מגנים על האינטרסים שלהם. בעת הצורך, הפילו אנשי הגרילה אימה על יסודות סרבניים כאזהרה לאחרים. רשת סבוכה של אגודות אנטי-יפניות, אגודות איכרים וכדומה סיפקה לאנשי הגרילה את האספקה הדרושה וכן מידע חיוני. איכרים אשר נמצאו באזורים שהיו רחוקים מכדי להיות מוגנים על-ידי רשויות מנצ'וקואו נאלצו להיענות לתביעות הגרילה, אפילו אם כלל לא היה ברצונם לעזור לעניין ההתקוממות. (לי, עמ' 25).

התשובה הברורה לבעיה זו הייתה מערכת "ישובי מגן קולקטיביים." בסוף 1937, דיווחה מפקדת המשטרה כי אורגנו למעלה מ-10,000 ישובי-מגן המאכלסים 5,500,000 איש. ישובי-המגן הקולקטיביים, כך מספר לנו לי, הוקמו באכזריות ניכרת.

> משפחות נדרשו לעזוב את בתיהן הכפריים ללא הודעה מוקדמת כמעט, ואפילו אם ישובי-המגן הקולקטיביים לא היו מוכנים. היו איכרים אשר הוכרחו לעזוב בסמוך לעונת הזריעה, דבר אשר מנע הטמנת הזרעים באותה שנה, בעוד שאחרים נצטוו לעזוב בסמוך לקציר. נראה כי בתים כפריים רבים נהרסו על-ידי כוחות הצבא אשר עסקו בפעולות דומות בעבר ונעשו הכנות ליישובם של האיכרים מחדש. דאגתם היחידה של אנשי הצבא הייתה לנתק את מקורות אספקת המזון לגרילה ולנתק את קשריהם עם האיכרים (עמ' 26).

למותר להוסיף פרטים אלה, הם מוכרים וודאי לכל מי שקרא את העיתונות האמריקנית מאז 1962.

תכנית ישובי המגן הקולקטיביים הייתה מוצלחת למדי, למרות שהיה צורך למנוע את המתקוממים "מלתקוף את ישובי-המגן שלא נשמרו כהלכה... ולבוז מזון ותבואה" ומלהסתנן לתוכם. לפי דוח משנת 1939, רבים מתושבי ישובי-המגן המשיכו "לאהוד את הקומוניזם ולרקום תוכניות הצטרפות אל המתקוממים" והקומוניסטים המשיכו לנצל את התמרמרותם של האיכרים בתבונה (לי, עמ' 33). סגן המושל איטגקי ניסח את הבעיה באופן תמציתי: "איננו פוחדים מתעמולה קומוניסטית, אך אנו מוטרדים כיוון שהחומר לתעמולה מצוי בקרב האיכרים. איננו פוחדים מהצתת האש; אנו פוחדים מהשמן המחלחל" (עמ' 34).

היפנים נקטו במספר שיטות הקרויות היום "שיטות שליטה באוכלוסיה", הכוללות רישום התושבים, הוצאת תעודות תושב, חיפושים פתאומיים, וכיוצא באלו.[80] הם השתמשו גם בשיטת הגמול והעונש, המומלצת על-ידי תיאורטיקנים של שיטות "הרגעה" הקרובים יותר לימינו (ראה לי עמודים 39-40).[81] היפנים הבינו כי "בלתי-מציאותי לחלוטין הוא לצפות לתיקונים ולחידושים מאלו אשר גורלם שפר עליהם" ולכן החליפו את "האצולה המקומית" הקודמת "בצוותי-מינהל צעירים ומוכשרים" אשר אומנו לעזור לאנשי המינהל המקומיים לגייס תמיכת המוני-העם במשטר מנצ'וקואו" (עמ' 46). עוולות רבות בדרג הכפרי חוסלו, בניסיון לקנות את לב האיכרים ולשנות את אמונתם המסורתית כי ממשלה אינה אלא זרוע של ניצול. מאמצי תעמולה נרחבים נוהלו על-מנת לרכוש את ליבם ומוחם של האיכרים (עמ' 55). אם להאמין למסמכים אלו, אזי בהשוואה למאמצי ההרגעה האמריקניים, נראה כי היפנים הגיעו להישגים ניכרים, כנראה, מכיוון שליפן לא הייתה מחויבות להמשכיותו של הסדר החצי-פיאודלי והיא לא חרדה כל כך לזכויות הקניין. הדוחות מציינים כי בהגיע שנת 1940 הושמדו למעשה כוחות הגרילה הקומוניסטים במנצ'וריה.

דוח סודי של משרד-ההסברה של ממשלת מנצ'וקואו, מאפריל 1939, מתאר את הישגי ה"הרגעה" במחוז טונגווה במונחים זוהרים:

> יש לומר כי ההשפעה הכלכלית והרוחנית של פעולות השיקום על אזרחי המחוז הייתה מרוממת. ראינו גידול בשטחים המעובדים כתוצאה מגאולתן של אדמות הבור; גידול בתוצרת החקלאית כתוצאה משיפורים בזרעים. גידול בהכנסה של האיכרים כתוצאה משיפור אפשרויות השיווק; התקדמות ניכרת אצל הסוחרים והתעשיינים בסיוע הלוואות ממשלתיות ורכישתה של תמיכת הציבור על-ידי טיפול-רפואי ומתן תרופות.[82]

דוח סודי מנובמבר 1939 מתאר את המצב במחוז שבו "הפיתוח המהפכני" עדיין לא הצליח כל כך והמתקוממים עדיין פועלים בו:

באכזריות יתירה, שודדים המתקוממים סחורות, והורגים אדם ובהמה. הם גם מנהלים פעולות אינדוקטרינציה שיטתית בכפרים שונים. התוצאה היא שכפריים רבים מוסטים מדרך הישר על-ידי תעמולת המתקוממים ומתחילים לעבוד למענם, באופן סביל או בעבודה פוליטית. כל אלו מוסיפים מעמסה למשאם של כוחות ההרגעה.[83]

האיכרים נהגו להימלט "מאזורים שורצי-מתקוממים בזרם רצוף", אף-על-פי שאחדים המשיכו "לאהוד את הקומוניזם". אולם, הוכנו תוכניות "ליצירת אמון" ולהריסתם של כוחות מתקוממים, להביא "סעד לאנשים מוכי-גורל", ובאופן כללי, להרחיב את עבודת בניין האומה.

איני יודע מה היו התגובות ביפן על המידע אשר הועבר לציבור בעניינים אלו. יפנים רבים וודאי גינו את החריגים של תוכנית ההרגעה, אם-כי יש להניח, שהשקולים שביניהם המשיכו לדון במצב במונחים מדודים ומאופקים, כאשר הם מביאים בחשבון את האלימות המופעלת על-ידי שני הצדדים. אם היו כאלו אשר קראו לנסיגה יפנית ממנצ'וריה, ניתן היה להראות להם דוחות מן הסוג שצוטט זה עתה, ולהזהירם ממעשי האכזריות אשר יבואו בעקבות פינויים של הכוחות היפניים, ומתן יד-חופשית לאנשי הגרילה הקומוניסטיים. ברור, כי ללא התחשבות במחיר, חייבים היפנים להמשיך ולהשתמש באמצעים מוגבלים כדי להבטיח חוק וסדר ולאפשר ליסודות האחראיים בחברה המנצ'ורית לבנות אומה עצמאית, חופשית מטרור המכוון מבחוץ.

איש לא מאס באלימות הנחוצה להרגעה יותר מאשר הקצינים היפניים האחראים לביצועה. המושל איטגקי תאר את הדילמה המוסרית אשר עמדה בפניהם במילים מרגשות:

בנייתם של ישובי-המגן חייבת להיעשות בכפייה ובדמעות. אנו מקציבים קרנות סיוע קטנות ומפרסמים פקודות חמורות [לאיכרים], המודיעות להם לעבור עד תאריך מסוים למקום מיועד וכי זו הפקודה האחרונה. אך מה אומלל [לראות] את האיכרים הורסים את הבתים שהורגלו בהם [לראות] תינוקות רכים, חפים מפשע עטופים בסחבות כשהם מחייכים על עגלות המובילות את חפצי-הבית למקום אחר. לפני ימים אחדים, הביאתני נערה בת שש-עשרה או שבע-עשרה שנים לידי דמעות כשבאה למשרדי מושל המחוז ונפלה על ברכיה להתחנן כי אחוס על ביתה. היא אמרה, "האם עלינו באמת להחריב את הבית, אדוני חבר המועצה?" דרך ארוכה עברה עד לעיר בחשבה "אם אבקש את חבר-המועצה ניתן יהיה לעשות משהו". בהתבוננו בגבה הגרמי של הנערה הקטנה שאותה הוביל נער השרות אל מחוץ למשרד, עצמתי את עיני ואמרתי לעצמי "סופך גיהינום". לא יתואר סבלם של קציני המשטרה היפניים באזורים הקדמיים אשר עליהם הוטל ישירות לנהל את מבצע הכפייה. פעמים רבות נאמר לי כאשר הייתי במסעות ביקורת בחזית, "איני יכול להמשיך בעבודה נבזית שכזו. אתפטר ואשוב הביתה." מילים אלו, אשר נאמרו [ביושבנו] סביב מנורה לוגמים ג'ין קאוליאנג נשמעו כיריקות דם. בכל מקרה היה עלינו להינחם ולאמר איש לרעהו כי זו הגבעה האחרונה שנדרש לכבוש. התוכנית נכפתה ללא-רחמים, בצורה בלתי-אנושית, ללא-רגשות – כנהיגה בסוס. התוצאה הייתה שנבנו למעלה מ-100 ישובי-מגן ברחבי המחוז. הם נבנו בדם, דמעות וזיעה".[84]

במנצ'וריה, נראה כי בעיית הטרוריסטים והשודדים הקומוניסטיים נפתרה ב-1940. בסין עצמה, המשיכה ההרגעה במשך כל תקופת המלחמה באוקיאנוס השקט. צ'למרס ג'והנסון מסכם מאמצים אלו במחקר שנעשה לאחרונה.[85] בצפון-סין ובמרכזה כאחת "סבלו היפנים מהתקפות הגרילה ומאי-יכולתם להבחין בין איש גרילה לבין כפרי." המדיניות שהופעלה בצפון הייתה "השמדתם הפיזית של כל חיים ורכוש באזור אשר בו אמורים להיות אנשי גרילה. בעוד אשר במרכז סין נהגו במדיניות של הקמת מה שכונו בשם אזורי שלום לדוגמה... [שפירושם] גירוש הקומוניסטים מאזורים חקלאיים מסוימים עשירים מאוד ואז, לאחר שלב צבאי זה, מיזוג של האזור המטוהר למערכת הכלכלית הנספחת ליפן." מדיניות זו הצליחה הרבה יותר, וניתן היה למסור את הממשל לידיים סיניות. הייתה גם תוכנית "ישובי-מגן אסטרטגיים" שאותם מתארת פרשנות יפנית מן העת האחרונה במילים הבאות:

... הצבא היפני ניסה להגשים מבצעים מסוג "צ'ינגסיאנג" (ישוב-מגן נקי) בסוצ'או אשר במרכז סין ותוכנית "אילוטסון" (כפר-הגנה למסילת ברזל) במחוז שנגטונג שבצפון-סין... הרעיון הטמון במושג "צ'נגסיאנג" הינו בהפיכת כפר או "ישוב-המגן" לבסיס לתיקון הממשל במישור העממי ביותר; על-ידי ריכוז כל המאמצים הצבאיים, המדיניים, הכלכליים והאידיאולוגיים בכפר אחד, בהפיכתו לאזור שליו, יציב ובטוח, ואז על-ידי שימוש בכפר זה כאזור למופת, מורחב בהדרגה בתחום הביטחון והיציבות למחוז (הסיין) כולו, לגליל כולו ולבסוף לארץ כולה.[86]

אולם, התערבות מבחוץ מנעה את השלמת התוכנית. כשבידם עוצמה גדולה הרבה יותר לכפיית מאמציהם וכשנגדם עומד אויב קטן וחלש הרבה יותר, סביר להניח שמדעני החברה האמריקניים ציפו להצלחה רבה יותר.

כך התגלגלו המאורעות בעשור המבעית של שנות השלושים. תוך ביקוש נואש אחר בעלי-ברית, הצטרפה יפן לברית-המשולשת עם גרמניה ואיטליה ברגע שבו נראתה גרמניה כבלתי-מנוצחת. עם פקיעת תוקפה של אמנת הסחר היפנית-אמריקנית בינואר 1940, פנתה יפן אל "ערוצים מסחריים אחרים", כלומר, לתכנון כיבושם של הודו-סין הצרפתית והודו המזרחית ההולנדית, וכן להשגת "עצמאות" לפיליפינים. כשפג תוקף האמנה הגיעה נקודת-מפנה שהביאה מתונים רבים לתמיכה במעצמות-הציר.[87] ביולי 1940 הטילה ארצות-הברית אמברגו על דלק מטוסים, אשר יפן לא הייתה מסוגלת להשיג מכל מקור אחר,[88] ובספטמבר הוטל אמברגו מלא על גרוטאות ברזל. באותה שעה גדל והלך הסיוע

האמריקני לסין. בספטמבר, נחתמה הברית-המשולשת, וכוחות יפניים חדרו להודו-סין. ביסודו של דבר היו לכך שתי מטרות: לחסום את זרימת האספקה לצ'יאנג קאי-שק ולנקוט בצעדים שיאפשרו רכישת דלק מהודו המזרחית ההולנדית. ב-2 ביולי 1941, נתקבלה החלטה להעביר כוחות-צבא לדרום הודו-סין. ההחלטה הייתה ידועה לממשלה האמריקנית, שכן הצופן הדיפלומטי היפני פוצח. ב-24 ליולי הודיע הנשיא רוזוולט לשגריר היפני כי אם תימנע יפן מצעד זה, הוא יפעיל את השפעתו להשגת ניטרליזציה של הודו-סין. הודעה זו לא הגיעה למשרד-החוץ היפני עד ל-27 ביולי. ב-26 ביולי, הכריזה יפן, פומבית, על כוונותיה להעביר כוחות-צבא לדרום הודו-סין וממשלת ארצות-הברית הורתה להקפיא את כל הנכסים היפניים שבארצות-הברית.[89] ב-1 באוגוסט, הכריזה ארצות-הברית אמברגו על דלק. בשלב זה, "נחסמה בפני יפן הגישה לכל סוגי אספקה חיוניים אשר היו מחוץ לשליטתה היא".[90]

אם הייתה עדיין תקווה כלשהי למנוע מלחמה היא הייתה טמונה בשיחות האל-נומורה, אשר נמשכו מאז חודש פברואר. אופיין של שיחות אלו שנוי במחלוקת. האל מציין כי חלה הקשחה בעמדה האמריקנית במשך הדיונים, בכל השאלות העיקריות.[91] ארצות-הברית עמדה על כך שברית מעצמות הציר תהיה השאלה העיקרית, שעה שיפן ניסתה להמעיט בחשיבות הברית. שרדר טוען כי המניע האמריקני היה בחלקו "מכירתה של המלחמה הצפויה עם יפן לעם האמריקני", העלול שלא "להסכים שהתקפה על קרקע לא-אמריקנית כגון תאילנד, מאלאיה, סינגפור, או הודו המזרחית ההולנדית – אכן מהווה התקפה על ארצות-הברית".[92] יתכן כי הכוח המניע היה ביקוש אחר הצדקה להתערבות אמריקנית ממשמשת ובאה במלחמה האירופית. מכל-מקום, פירושם של התנאים האמריקניים, בנובמבר, היה שעל יפן לזנוח לחלוטין את ניסיונה להבטיח "אינטרסים מיוחדים" מן הסוג שהיו לארצות-הברית ולבריטניה בשטחים שבשליטתן, וכן את בריתה עם מעצמות-הציר, ולהפוך ל"סוכן-מישנה" בסדר-העולם האמריקני המתפתח. כפי שידוע כיום יפן בחרה במלחמה בלי שציפתה לניצחון על ארצות-הברית, אלא מתוך תקווה "כי האמריקנים, משיעמדו בפני ניצחון גרמני באירופה ויתעייפו ממלחמה באוקיאנוס השקט, יסכימו לשלום של פשרה שיכיר ביפן כמעצמה השלטת במזרח-אסיה"[93] ב-7 בנובמבר 1941, הציעה יפן לקבל "עיקרון אי-הפלייה ביחסי סחר" באוקיאנוס השקט, כולל סין, בתנאי שעיקרון זה "יתקבל בעולם כולו". למותר לומר כי את הסייג הזה לא ניתן היה להעלות על הדעת. דרישתו הסופית של האל הייתה כי העיקרון יירשם בשטחים המוחזקים על-ידי יפן וכי כוחותיה של יפן יסוגו מסין ומהודו-סין. ממעצמות המערב אי-אפשר היה לצפות להתנהגות דומה באזורי שליטתן. ימים אחדים לאחר מכן בא "היום אשר ייזכר לדיראון-עולם."

חילופי-הדברים הסופיים מצביעים בברור על הבעיה שהייתה במשך עשרות שנים מרכזית. יפן עמדה על כך שתוכניותיה ל"רווחה-משותפת" ול"סדר-חדש" תואמות את התקדים שהציבו בריטניה וארצות-הברית ותו-לא; היא עמדה לגבש דוקטרינת-מונרו משלה ולממש את "ייעודה הנגלה". בדיקת התגובה האמריקנית לטענה זו חושפת רבות. האל הצהיר כי הוא מזועזע. מנקודת-ראותו, דוקטרינת-מונרו, "כפי שאנו מפרשים ומיישמים אותה באופן אחיד מאז 1823, שוקלת צעדים להגנתנו הפיזית בלבד", בעוד שיפן כוונתה תוקפנית.[94] הוא גינה את "פשטות השכל אשר הקשתה על... [גנרלים יפניים]... להבין מדוע מצד אחד מותר לארצות-הברית להשתמש בדוקטרינת-מונרו כדי לתפוס את הנהגת חצי-הכדור המערבי, ומצד אחר היא רשאית להתערב שעה שיפן נוטלת לעצמה את הנהגת אסיה"; הוא שאל את נומורה, "מדוע אין ממשלת יפן יכולה לחנך את הגנרלים" להבנה רבה יותר של הבחנה יסודית זו?[95]

מלומדים אמריקניים נעלבו אף הם מהקבלה זו. וו.וו. ווילובי מסיק, בניתוח מפורט, כי לא ניתן לערוך כל השוואה בין דוקטרינת-מונרו לבין תוכניותיה של יפן.[96] ארצות-הברית, קובע הוא, מעולם לא השתמשה בדוקטרינת-מונרו כדי לדרוש "כי יינתנו לה עדיפויות מסחריות מיוחדות או עדיפויות כלכליות אחרות במדינות אמריקניות אחרות." אדרבא, "היא הפעילה את כוחות ההתערבות הצבאית והמינהל הכספי שלה לטובתם של העמים הנוגעים בדבר, או לטובתם של אלו שהציגו כלפי עמים אלו תביעות כספיות צודקות." הוא מצטט, תוך הסכמה, את דיונו של ג'י.ה. בלייקסלי בפוריין אפיירס, [97] המאפיין את ההבדל העיקרי בין העמדה האמריקנית והיפנית כדלקמן:

> ארצות-הברית הינה שטח נרחב עם אוכלוסיה עצומה למול תריסר רפובליקות קריביות בעלות שטחי אוכלוסיה קטנים. יפן, לעומת זאת, הינה ארץ בעלת שטח ואוכלוסיה קטנים יחסית ביחס לשטח הנרחב והאוכלוסייה העצומה של סין. עמדה הנראית טבעית כאשר נוקטת אותה ארצות-הברית כלפי המדינות הקריביות אינה נראית טבעית אם תנקוט בה יפן כלפי סין.

לזכותה של תרומה זו להיסטוריה של הצידוק האימפריאליסטי ניתן לזקוף, לפחות, את מקוריותה. עד כמה שידיעתי מגעת, איש עוד לא העלה את הטענה כי ניסיונה של אומה אחת לשלוט ברעותה הינו כשר אם הקורבן הוא קטן וחלש מן המעצמה הנחושה להכניעו. אולם, טענה חריפה עוד יותר מופיעה בהסברו של בלייקסלי לטעות היסודית בהקבלה היפנית:

ארצות-הברית אינה זקוקה לשימוש בכוח-צבאי כדי להניע את הרפובליקות הקריביות להתיר להון אמריקני למצוא השקעות רווחיות. השערים היו פתוחים לרווחה מרצון.

הנכונות האמריקנית לקבל עליה את רצון-העם שחי בים הקריבי הודגמה היטב בסתיו 1933, מספר חודשים לאחר הופעת מאמרו של בלייקסלי, כאשר ראמון גראו סאן-מרטין עלה לשלטון בקובה עם תוכנית אשר הפריעה למה שסמנר וולס תאר כניסיון להבטיח "מונופול למעשה לייבוא אמריקני בשוק הקובני". כפי שציין וולס, ממשלה זו הייתה "מזיקה מאוד לאינטרס שלנו... לא ניתן להחיות את אינטרסי הסחר והייצוא שלנו כל עוד שולטת ממשלה זו". כתוצאה מכך, סרב רוזוולט להכיר בממשלתו של גראו, וולס פתח בתככיו (אשר לפי הודאתו היו "אנומליים") עם בטיסטה, אשר היה, לפי שיפוטו, "האדם היחיד בקובה אשר ייצג סמכות. דבר זה... ליכד סביבו את רובם המכריע של החוגים המסחריים והכספיים בקובה שביקשו הגנה" (וולס להאל, 4 לאוקטובר 1933). לא עבר זמן רב וממשלתו של גראו נפלה, וכתוצאה מכך "מיבנה המעמדות החברתי-כלכלי של הימים שקדמו ל-1930 נשמר, ומעמדן החשוב של חברות זרות בכלכלה הקובנית לא הופרע".[98]

אך הפגם היסודי בהקבלה היפנית, כפי שמציין בלייקסלי, הוא השוני במטרות.

ארצות-הברית מתכוונות לעזור לארצות הקריביות המפגרות. ליצור ולקיים תנאי יציבות ושפע. ארצות-הברית אינה חפצה לתפוס שטחים, בצורה ישירה או בלתי-ישירה, או להגיע לשליטה מדינית או כלכלית. וכאשר נראה כי נחוץ להתערב בארץ אחוזה טלטלת-מהפיכה כלשהי, היא ביצעה את הריאורגניזציה הדרושה ונסוגה.

נדיבות זו חסרה בכוונתם של היפנים, מכאן שפנייתם אל התקדים האמריקני הינה ריקה מתוכן. הנושא מנוסח בפשטות במחקר חדש על מדיניות-החוץ האמריקנית בתקופה שלאחר המלחמה, מחקר שהינו ביקורתי מאוד לגבי כיווניה הנוכחיים"... האימפריה האמריקנית נתהוותה במקרה וקוימה מתוך רגש של נדיבות"... "עסקנו במעין אימפריאליזם של סעד, בניית אימפריה למטרות נאצלות במקום למטרות כמו רווח והשפעה" ... "לא ניצלנו את האימפריה שלנו". "... כלום לא היינו נדיבים כלפי הקליינטים ובעלי-הברית שלנו, במשלוח כמויות עצומות של כסף ואפילו בהקרבת חיי חיילינו למענם? כמובן שהיינו".[99]

בהשוואה למסכת ארוכת-יומין זו של נדיבות, נראית התוקפנות היפנית כמעין "רע ללא תקדים" אשר הצדיקה במלואה את פצצת האטום.

אין סקירה זו ממצה את הנושאים, אך לדעתי היא עשויה לעזור למקם בהקשר הרחב את הברירות המדיניות אשר עמדו פתוחות בפני ארצות-הברית בשנת 1941 ובשנים שקדמו לה. הדעה האמריקנית הרווחת הינה עדיין כי התגובה ההולמת היחידה הייתה זו שנבחרה. לעומת זאת, "ריאליסטים מסוגם של גרו וקנאן הינם בדעה המבוטאת על-ידי שרדר, הטוען נגד ביסוסה של מדיניות על "הדגשת חלוקת-צדק במקום עשיית הטוב." העמדה "המוסרנית" של האל, "המדיניות הקשה והנוקשה מדי כלפי יפן", לא הייתה, לדעתו של שרדר, מבוססת על "מזימות מפלות או כוונות מלחמתיות, אלא על דבקות כנה ובלתי-מתפשרת בעקרונות מוסריים ובדוקטרינות ליבראליות", והוא מוסיף וטוען כי הגישה "הריאליסטית" של התחשבות בזולת אשר הועדפה על-ידי גרו לא הייתה בלתי-מוסרית. "היא הייתה מהווה הכרה בעובדה כי הממשלה האמריקנית לא הייתה מסוגלת באותה עת לכפות את עקרונותיה, ולאמריקה היה נשמר חופש הפעולה המלא לזמן אחר, נוח יותר".[100] שרדר אינו מקשה על כך שלמעשה עסקנו ב"חלוקת-צדק", אלא הוא טוען כי טעינו, כי היינו מוסרניים מדי, בעשותנו זאת. אין הוא מקשה על העקרונות שבהם דבקה ארצות-הברית, אלא אך ורק על שהתעקשנו לשמור עליהם בזמן בלתי-מתאים.

על רקע החלופות: "ריאליזם" ו"מוסרניות", בהגדרתן זו – הפציפיזם המהפכני של מאסט נראה לי כמציאותי ביותר וכמוסרי עד מאוד. יתר-על-כן, אפילו אם נקבל את הטענה כי ארצות-הברית נהגה פשוט מתוך הגנה עצמית, לגיטימית, הרי מאורעות שקרו לאחר מכן באסיה אישרו פעמים לרוב ובצורה זוועתית, את הנחתו היסודית של מאסט כי "האמצעים שבהן יאחז אדם משתלבים בהכרח לתוך מטרותיו, ואם הם אמצעי רשעות, "יביסוהו". ניתן להקשות האם עמדתו של מאסט הייתה למעשה המציאותית והמוסרית ביותר באותה תקופה, אך לי נראה כי אין כל ספק שריחוקה של עמדה זו מן המודעות האמריקנית היה טרגדיה גדולה. היעדר ביקורת רדיקאלית מן הטיפוס אשר מאסט, ועוד אחדים ביקשו לפתח הוא אחד הגורמים אשר תרמו למעשי האכזריות של הירושימה ונגסקי, כשם שחולשתה וחוסר-השפעתה של ביקורת רדיקאלית שכזו היום יתרמו, ודאי, לזוועות חדשות שלא ישוערו.

חוק הכוח ביחסים בינלאומיים

שתי סוגיות מתעוררות כשבוחנים את הניסיון האמריקני בווייטנאם בהקשר של משפטי-נירנברג ושל אמנות בינלאומיות הקשורות להם: סוגיית ה"חוקיות" וסוגיית הצדק. הסוגיה הראשונה היא שאלה טכנית של חוק והיסטוריה: כיצד יש לשפוט על פי אמות מידה של החוק הבינלאומי, כפי שנתקבלו רשמית על-ידי המעצמות הגדולות, את המלחמה האמריקנית בהודו-סין? השאלה השנייה קשה הרבה יותר להגדרה. עניינה של סוגיה זו בבחינת אמות-המידה. האם עקרונות נירנברג והחוק הבינלאומי הקשור להם מספקים והולמים דיון בהתערבות מעצמה גדולה, בארץ כמו ווייטנאם או צ'כוסלובקיה למשל? המחקר שפורסם לאחרונה על נירנברג ווייטנאם מאת טלפורד טיילור – היועץ הבכיר של התביעה בנירנברג, היסטוריון, פרופסור למשפטים ובריגדיר-גנרל בדימוס – מוקדש לסוגיה הראשונה, אך הערות אקראי הזרועות פה ושם בחיבור מאירות גם את הסוגיה השנייה. יתכן שמחקרו הקצר אך המשכיל של טיילור יעצב את המסגרת שבתחומיה ייערכו חלקים נכבדים של הדיון על-אודות פשעי מלחמה ושאלות רחבות יותר של התנהגות בינלאומית הולמת. אף שמחקרו של טיילור שמרני בהנחותיו ותחומו צר מאוד, באופן בולט, לדעתי – מסקנותיו קשות. כפסע בינו ובין הקביעה כי המנהיגות הצבאית והאזרחית של ארצות-הברית, משנת 1965 ועד היום, חייבת בדין פושעי-מלחמה על-פי אמות-המידה של נירנברג. מעוררות מחלוקת באותה מידה הן ההגבלות שהטיל על עצמו המחבר בכתיבת מחקרו. מבחינות רבות, איפוא, אפשר להשתמש בספרו של טיילור כנקודת-מוצא נוחה להעמקת הדיון בנושאי החוקיות והצדק.

1. "פשעי מלחמה" ו"צדק"

אין לשלול מערכה של סוגיית הצדק. החוק-הבינלאומי הוא למעשה תמצית של עקרונות מוסריים המוכרים כתקפים על-ידי הגופים המאשרים בריתות והסכמים אחרים. יתר-על-כן, כפי שמדגיש טיילור, אמנות-בינלאומיות וכללי-חוקים "הם רק השתקפויות חלקיות של חוקי-המלחמה." בפתיחה של אמנת האג מ-1907, למשל, נאמר כי שאלות שלא נדונו בה תפתרנה על-ידי "עקרונות חוקי האומות, המתגבשים בנוהגם של עמים מתורבתים, ובהתאם לחוקי האנושות וצווי המצפון הציבורי."[1] יש מקום, איפוא, לבחון את מידת קבילותם של עקרונות אלה, וכן את התוכן הפוליטי והחברתי שלהם, כפי שגובשו בספרי החוקים ונתקבלו על דעת הכול, ולשקול אותם לאור צווי המצפון-האנושי וחוקי האנושות, אף שמושגים אלה אינם ברורים כלל ועיקר. "לכללים המתגבשים בנוהגם של עמים מתורבתים" כתב השופט-העליון ג'קסון, בדין-וחשבון חלקי שהגיש לנשיא ב-1945, כי "אחריות כבדה מוטלת עלינו, לדאוג לכך שהתנהגותנו בתקופה בלתי-יציבה זו תנחה את העולם למחשבה בדבר הצורך באכיפה תקיפה יותר של חוקי ההתנהגות הבינלאומית, על-מנת שהמלחמה תיראה פחות ופחות מפתה בעיני המחזיקים ברסן ממשלות והשולטים בגורלם של עמים" (עמ' 77). כיצד עמדנו באחריות זו בעידן הבתר-מלחמתי? שאלה זו אינה עוסקת רק בחוקיות ההתנהגות האמריקנית לאורם של כללי נירנברג והעקרונות הקשורים להם, אלא גם באופיים של העקרונות עצמם.

דיונו של טיילור בפסקי-הדין של נירנברג חושף פגם מוסרי בעקרונות שנבעו ממשפטים אלה. בדחותו את הטענה כי הפצצת צפון-ווייטנאם הייתה בבחינת פשע-מלחמה, קובע טיילור כי "יהיו אשר יהיו החוקים הצריכים לנהוג בתחום זה, אין ספק כי נירנברג אינה מספקת בסיס להאשמות אלו" (עמ' 142). עם זאת, הפצצות אלה החריבו את מרבית שטחה של צפון-ווייטנאם ובכלל זה ערים גדולות למעט האנוי והאיפונג[2]. ההסבר לכך שהחוקים שעניינם פשעי-מלחמה אינם ישימים בפרשת ההפצצה האמריקנית גלוי לעין:

מאחר ושני הצדדים (במלחמת-העולם השנייה) שיחקו במשחק נורא של הרס עירוני – בעלות-הברית ביתר הצלחה – לא היה כל בסיס להאשמות פליליות נגד גרמנים או יפנים, ולמעשה לא הועלו כל האשמות כאלה (עמודים 140-141).

ההפצצות מן האוויר היו תופעות כה נפוצות ואכזריות, הן מצד בעלות-הברית והן מצד מדינות-הציר, ולכן לא הועלה נושא זה בנירנברג ואף לא בטוקיו. (עמ' 89).

בדומה לכך נדחו האשמות נגד אדמירלים גרמניים על הפרת "האמנה הימית של לונדון" מ-1930 לאחר שעדותו של אדמירל נימיץ "הוכיחה כי בתחום זה לא עשו הגרמנים דבר שהבריטים והאמריקנים לא עשו גם הם" (עמ' 37). בית-המשפט בנירנברג פסק כי אין להטיל עונשים פליליים על האדמירלים הגרמניים בעוון הפרת החוק-הבינלאומי, משום

שחוקים אלה "הופרו על על-ידי הצדדים הלוחמים בשני המחנות מטעמים של כורח צבאי" (עמ' 38). טיילור מסיק כי "להעניש את האויב – במיוחד את האויב המובס – בעוון ההתנהגות שגם האומה המנצחת לא הייתה נקיה ממנה, יהיה צעד שאינו ניתן להצדקה, העלול לערער את ערכם של החוקים עצמם" (עמ' 39).

מההערות האלה אנו יכולים לנסח את ההגדרה המעשית של משמעות פשעי-המלחמה על-פי נירנברג. מעשים פליליים הם בבחינת פשעים וככאלה עלינו להתנהג כלפיהם רק אם האויב המובס, אך לא המנצחים, היו מעורבים בהם. יהיה זה ללא-ספק, "מעשה שאינו ניתן כלל להצדקה" להעניש את האויב המובס בעוון התנהגות שגם האומה המנצחת אינה נקיה ממנה. עם זאת יהיה זה צודק ונכון להעניש את המנצח והן את המובס בעוון פעילותיהם הנפשעות. אפשרות זו, שטיילור אינו מזכיר כלל, לא אומצה על-ידי בתי-המשפט שקמו לאחר המלחמה. במקום זאת הם העדיפו "לפגוע בערכם של החוקים עצמם" בכך שהגבילו את תחולת ההגדרה של מעשים פליליים באופן שאינו מאפשר להעניש את המנצחים.[3]

המסקנה, שאת נירנברג יש לפרש כמשפטם של המנצחים, ולא כגיבושה של רמת-מוסר בינלאומית חדשה, זוכה בתוקף בדיונו של טיילור על-אודות המלחמה התוקפנית. תרומתה הייחודית של נירנברג, הוא טוען, הייתה בכך שבה הוגדרה קטגוריה של פשעים נגד השלום: "תכנון, הכנה, נקיטת יוזמה או יציאה למלחמה תוקפנית או מלחמה המפירה אמנות, הסכמים או ערובות בינלאומיים," או "השתתפות בתוכנית משותפת או מזימה" שנועדו למטרות אלו.[4] "מבחינת מונחי החוק-הבינלאומי המהותי," כותב טיילור, "ובדעת-הציבור בכלל הייתה התרומה הבולטת והחשובה של משפטי-נירנברג ההחלטה כי פרטים יכולים להיחשב כאשמים בעוון נטילת חלק בתכנון ובהכרזת 'מלחמה-תוקפנית'" (עמ' 84). "אין מקום לערעור על כך שבתקופה שלאחר המלחמה הייתה מגמה להגדיר את מהות הפשע על-פי החוקים-הבינלאומיים העוסקים במלחמה תוקפנית פרק חשוב ומכריע במדיניותה של ממשלת ארצות-הברית" (עמ' 76).

עם זאת, טוען טיילור, יקשה מאד על בית-משפט להכריע בשאלה האם הפרה ארצות-הברית את הכללים נגד-תוקפנות כפי שגובשו בנירנברג או באמנות של האומות-המאוחדות.[5] סיבה אחת לכך היא: "קשיי הראיות יהיו רבים כל כך ואי-אפשר יהיה להתגבר עליהם." בנירנברג ובטוקיו הייתה גישה לבעלות-הברית לתיק-מסמכים דיפלומטיים וצבאיים ותיקים כאלה לא יומצאו על-ידי ממשלות ארצות-הברית ודרום-ווייטנאם. "ניצחונות צבאיים כוללים כמו אלה ששמו קץ למלחמת-העולם השנייה הם תופעות נדירות ביחס בהיסטוריה המודרנית וקשה לחזות באילו נסיבות אחרות עשויים תיקים סודיים כאלה להיפתח" (עמודים 118-119). אם הדרך היחידה המוכיחה שאכן נוהלה מלחמה-תוקפנית מותנית בגישה לתיקים סודיים, המסקנה ההגיונית נובעת מכך היא כי "התרומה הבולטת והחשובה של משפטי-נירנברג" תהיה רק במקרים שבהם מדובר באויב שספג תבוסה כוללת.

למעשה טיילור אינו בהיר דיו בסוגיית דרכי הוכחת קיומה של התוקפנות; דומה כי בעניין זה הוא סמוך ובטוח שהרשות המבצעת תדע היטב כיצד לגבש קביעות חד-צדדיות ביחס לתוקפנותן של מדינית אחרות, למרות קשיי הראיות "שעליהם אי-אפשר להתגבר." הוא כותב כי "עד 1965 (הוא) תמך במעורבות האמריקנית בווייטנאם כפעולה בולמת תוקפנות המבוצעת ברוח אמנת האומות-המאוחדות" (עמ' 206).[6] לרשות-המבצעת האמריקנית מותר היה, לדעתו של טיילור, לקבוע באורח חד-צדדי כי עוד לפני 1965 הייתה צפון-ווייטנאם מעורבת במלחמה תוקפנית ולהצטרף לדרום-ווייטנאם בהגנה עצמית קולקטיבית נגד המתקפה המזוינת מן הצפון, בהתאם לסעיף 51 באמנת האומות-המאוחדות. דומה, שלדעתו של טיילור כושרה של ארצות-הברית להפעיל את הערכתה מיוחד כל-כך עד כי היה מיותר אפילו למלא אחר התנאי המופיע בסעיף 51, שיש לדווח מיד למועצת-הביטחון על כל הצעדים הננקטים למימוש זכות ההגנה-העצמית,[7] או לתנאי המופיע בסעיף 39, כי "מועצת הביטחון תקבע אם קיים איום כלשהו לשלום, הפרת-השלום, או פעולות תוקפנות," ותקבע את הצעדים שיינקטו.

לאמיתו של דבר, חושבני שטיילור מגזים ב"קשיי הראיות" הכרוכים בקביעה האם נוהגת ארצות-הברית בתוקפנות בדרום-מזרח אסיה, כשם שהוא מפחית בהערכת הקושי שבקביעה כי היא נוהגת "הגנה-עצמית-קולקטיבית" נגד מתקפה מזוינת. טיפולו בסוגיית המלחמה-התוקפנית נראה לי לוקה בחסר מבחינת אחריות גם כן.

על כף המאזניים מוטלת סוגיה נוספת, רצינית יותר, המתגלה משפונים לעסוק בקבילותם של עקרונות החוק הבינלאומי כפי שהוגדרו באמנת-נירנברג ובמקומות אחרים. עקרונות אלה נוסחו בידי נציגיהן של ממשלות ממוסדות, ללא השתתפות נציגים של תנועות עממיות שבבסיסן בהמון-העם המנסות להפיל ממשלות מוכרות, או כאלה המכוננות ממשלות מהפכניות. ריצ'רד פאלק טוען כי "מנקודת-ראותו של הסדר הבינלאומי היכולת לשלוט היא בוודאי גורם בדרישה לקבלת לגיטימציה

פוליטית."[8] תומאס ג'. פארר מדבר על "הערפול המסוכן של הרגע שבו השיגה התקוממות מעמד מספיק המאפשר לדרוש יחס שווה."[9] זוהי נקודה מרכזית בהערכת עמדתו של טיילור כי ארצות-הברית נתונה ב"בלימת תוקפנות" בווייטנאם ב-1962, למשל. בשנה זו העריכו פקידים אמריקניים רשמיים בסאיגון כי מחצית מן האוכלוסייה תמכה ב"חזית השחרור הלאומית" (נ.ל.פ.).[10] יתר-על-כן, לא הייתה כל ראיה להשתתפות צפון-ווייטנאמית בקרב כלשהו, שעה ש-10,000 אנשי-צבא אמריקניים נמצאו בדרום-ווייטנאם, רובם מעורבים ישירות בפעולות צבאיות.[11] ברנרד פול ציין כי "מאז שנת 1961 מוצאים אמריקנים את מותם בווייטנאם, ובמדים אמריקניים. והם מוצאים את מותם תוך לחימה."[12] בחודש מרץ 1962, הודו פקידים אמריקניים רשמיים כי טייסים אמריקניים טסו במשימות קרב (הפצצות ושטיפות-ירי). באוקטובר דווח כי 30 אחוז מכלל משימות הקרב בדרום-ווייטנאם היו בפיקוח של טייסי חיל-האוויר האמריקני.[13] בסוף 1962 הייתה ארצות-הברית מעורבת ישירות בפעולות צבאיות נרחבות בדלתה של הנהר מקונג ובחצי-האי קמאו.[14]

בספר שראה אור ב-1963 הביא ריצ'רד טרגסקיס ראיונות עם טייסי מסוקים אמריקניים שתיארו כיצד נהגו "פראי-האדם" מטייסת 362 לירות להנאתם באזרחים באזורים שהם מיקשה של וויטקונג.[15] כמו-כן דווח כי ב-1962 תקפו יחידות קומנדו מוטסות של היחידה למבצעים מיוחדים "לבושים בבגדים אזרחיים ומטיסים מטוסים עם סימני ההיכר של חיל-האוויר הדרום-ווייטנאמי... ריכוזי וויטקונג בג'ונגלים."[16]

בקיצור, קיימת טענה מוצקה כי כבר ב-1962 הייתה ארצות-הברית מעורבת בהתקפות צבאיות ישירות כנגד כוחות עממיים ילידי-המקום בדרום-ווייטנאם. מן הראוי לקרוא לכך "מלחמה-תוקפנית," אם אכן היכולת למשול היא גורם בתביעה ללגיטימציה פוליטית. נניח להיפך, כי מקובל יהיה שלממשלות המוכרות על-ידי המעצמות הגדולות מותר להזמין כוח חיצוני לדיכויה של התקוממות מבית, בעוד שלמתקוממים אסור לבקש עזרה מבחוץ. נניח עוד, כי הכלל הזה יתפוס אפילו במקום שבו המתקוממים מהווים את הממשל היחיד בפועל באזורים נרחבים והם הארגון הפוליטי היחיד בעל בסיס המוני, ושהמתקוממים מבקשים תמיכה ממדינה, אשר ממנה הופרדו באורח שרירותי באמצעות התערבות של מעצמה גדולה.[17] אם כלל היפותטי זה משקף נאמנה את מערכת החוק-הבינלאומי המקובלת כיום, מן הראוי להסיק כי יש להתעלם ממערכת חוק זו כיאות למערכת חסרת-תוקף מוסרי. או, ליתר דיוק, המסקנה המתחייבת היא שמערכת חוקים זו אינה אלא תחבולה לאישורו של נוהג אימפריאלי.[18]

בדיונו של טיילור אין כל נגיעה ישירה בשאלות אלה, אחת הסיבות לכך היא שכמעט ואין הוא מתייחס לתקופה שלפני 1965, שאליה הן קשורות באורח ישיר. אולם בעיות דומות משתמעות מדיונו על-אודות חוקיותם של אופני לחימה שונים. כפי שכבר צוין, טיילור טוען כי לחימה אווירית אינה בלתי-חוקית במהותה, אף ש"שתיקתה של נירנברג" בסוגיה זו מעלה שאלות שהן "רלוונטיות במיוחד למדיניות ההפצצות האמריקנית... בדרום-ווייטנאם" (עמ' 142). ההרס השגרתי של כפרים באמצעות עוצמת האש האמריקנית וסריקות השטח, והפינוי הכפוי של אוכלוסייה, חוקיותם, הוא טוען, מפוקפקת. התקפות-גמול נגד כפרים הנותנים מחסה לוויטקונג – מדיניות רשמית, לדבריו – מהווים "הפרה בוטה" של אמנת-ג'נבה (עמ' 145). יתר-על-כן, טיילור רואה בכינונם של אזורי אש-חופשית התנהגות בלתי-חוקית (עמ' 147), אך הוא מדגיש את הקשיים העצומים שביישום עקרונות חוקיים בנסיבות של ווייטנאם, שם משתמשת מעצמת-על במשאביה הטכנולוגיים להשמדתם של לוחמי גרילה המסתתרים בקרב האוכלוסייה. הבעיה היסודית היא זו:

> האויב אינו מכבד חוקים אלה, פני השטח נוחים למבצעים חשאיים שבהם נוטלים חלק לעיתים תכופות נשים וילדים. העוין והידיד אינם מסומנים ככאלה, ולחיילנו קשה להבחין בין פרטים מן הגזע הצהוב. כמו שהיה בפיליפינים 65 שנים קודם לכן, כוחותינו נמצאים אלפי מילים מן הבית בסביבה בלתי-נוחה. מסוכנת ובלתי מוכרת. רק מי שהוא עיוור מוחלט למתרחש יוכל שלא להודות ולהתחשב בקשיים ואי-הוודאות שבהם הם נתקלים בנסותם להבחין בין בלתי-לוחמים תמימים לבין פרטיזנים עוינים. (עמ' 152).

האויב "מפר במובהק את החוקים המסורתיים של המלחמה ואת אמנת-ז'נבה המבוססים על אבחנה בין לוחמים ובלתי-לוחמים," משתי בחינות מוגדרות: האויב אינו נושא "סמל מזהה קבוע הניתן להכרה ולזיהוי מרחוק" כשם שאין הוא "נושא נשק באורח גלוי," כפי שעושים החיילים האמריקניים. החוק, כפי שאושר מחדש בנירנברג, מציין כי "אזרח עוזר, מסייע, או משתתף בלחימה, צפוי לענישה כפושע מלחמה." הדבר עשוי להישמע קשוח, כותב טיילור, אך "אין ספק כי זה החוק" (עמודים 136-137),[19] בדיוק כשם שהחוק אינו תופס לגבי הפצצות אוויריות של ערים וכפרים במאמץ לשבור את כוח רצונו של האויב או למנוע ממנו משאבים חומריים או אנושיים.

הערות אלה מתקרבות עד מאוד להוקעה של "מלחמת עם" כבלתי חוקית, שעה שהן מתירות שימוש בטכנולוגיה של מעצמות תעשייתיות לדיכויה. תכונה אופיינית יסודית של מלחמת-עם מהפכנית, בסגנון ווייטנאמי, היא צירופה של פעולה

מדינית וצבאית, ומכאן הטשטוש שבין לוחמים ובלתי-לוחמים. המהפכנים הוויטנאמים ניסו, בדרך כלל, למלא אחר הצו המאואיסטי שהוא: "רצוננו בשינוי ללא שפיכות-דמים ואליו נשאף."[20] אפילו דוגלס פייק מודה כי הנ.ל.פ. עמדה על כך שהמאבק נגד ממשלת דרום-וויטנאם וארצות-הברית חייב להתנהל במישור הפוליטי וכי השימוש בכוח צבאי מרוכז כשלעצמו בלתי-לגיטימי," עד אשר אולצה בידי ארצות-הברית וממשלת דרום-ווייטנאם "להשתמש בכוח נגד למנוע את השמדתה."[21] כאשר פנתה הנ.ל.פ לשימוש בכוח-נגד למנוע את השמדתה, היא ניצלה את יתרונה הטבעי – יכולתם של לוחמי הגרילה להתערב באוכלוסייה המקומית האוהדת – בדיוק כשם שארצות-הברית ניצלה את יתרונה הטבעי בטכנולוגיות שיטור והרס.

מאפיינים אלה של מלחמת-העם הותוו לפני שנים בידי האידיאולוג הקומוניסטי-הוויטנאמי הבולט, טרואונג צ'ין:

> (יש) הנוטים להסתמך על פעולות צבאיות בלבד... הם נוטים להאמין כי ניתן להסדיר הכול באמצעות כוח מזוין; הם אינם מפעילים גיוס פוליטי, הם בוחלים בהסברה ובשכנוע אנשים... בהילחמם בעוז הם מזניחים את העבודה הפוליטית; הם אינם... פועלים להבטיח שהצבא והעם יוכלו לעזור זה לזה בכל ליבם.[22]

בצטטו קטע זה, ציין ברנרד פול כי "שוב היה האויב אדיב דיו ונתן לנו את המרשם לנצחונו."[23] המרשם הוא לזכות בתמיכה פוליטית בקרב העם ולערב את כלל האוכלוסייה במאבק נגד הממשלה המרכזית הנתמכת – במקרה זה בניגוד לרצונה – על-ידי כוח צבאי זר. השתתפותם של אזרחים במלחמה המהפכנית משקפת את אופייה הפוליטי והחברתי, בדיוק כשם שהפצצות-רוויה באמצעות מפציצי בי-52, שבסיסיהם במקומות מבטח בגואם ובתאילנד, חושפת את מהות האופי הפוליטי והחברתי של שיטות דיכוי ההתקוממות האמריקניות. חוקי-המלחמה הופכים את הראשונה לבלתי-חוקית. בעוד ששתיקתה של נירנברג מכסה על ההתנהגות האמריקנית. חוקים אלה, טוען טיילור, מוקיעים כפושעי-מלחמה את האזרחים האוחזים בנשק נגד אויב זר או נגד בני-חסותו המקומיים, אזרחים כאלה "מפירים ללא ספק" את חוקי-המלחמה. אך בנוגע לטייסים האמריקניים שהרסו ערים וכפרים והפכו לשממה אדמות חקלאיות ויערות, המבריחים מיליונים מבתיהם והורגים ללא-ספור ברחבי הודו-סין, או בנוגע לאלה שתכננו מדיניות זו, אין הרבה בחוקי המלחמה. לכל היותר יש ב"שתיקתה של נירנברג... (שאלות)... רלוונטיות למדיניות ההפצצות האמריקנית... בדרום ווייטנאם" (עמ' 142). וכנראה שבלאוס ובקמבודיה גם כן (אבל ראה לעיל, עמ' 154).

חוקים אלה, בפירוש זה, הם נשק בידי החזק ואין להם כל תוקף מוסרי. קבלת פירוש של החוק הקובע כי לממשלה ממונה ומוחזקת על-ידי מעצמה זרה (כמו בדרום-ווייטנאם או בהונגריה) יש הזכות לקרוא למעצמה זרה זו לדכא התקוממות אשר זכתה לתמיכה פוליטית רחבה כל כך, עד כי אין להבחין בין המתקוממים לבין שאר האוכלוסייה, והקובע כי אזרחים הנוטלים חלק בהתקוממות זו הם פושעי-מלחמה, משקפת הכרעה פוליטית. לקבל את תקפותו של חוק הקובע כי לוחמים חייבים לזהות את עצמם ככאלה בפני חיילי הצבא הזר, בעוד שחוק זה עצמו אינו מעלה כל התנגדות לשליחתם של חיילים "אלפי מילים מן הבית" אל "נסיבות בלתי-נחמדות," שבהן אין הם יכולים להבחין בין בלתי-לוחמים לפארטיזנים, גם זו הכרעה פוליטית.

אף שטיילור צודק בהחלט בהדגשת הקשיים וחוסר הוודאות שבהם נתקלים כוחות אלה, אין כל סיבה שלא להוקיע את המנהיגים הפוליטיים אשר שלחום לשם. אין גם כל סיבה לייחס תוקף למערכת חוקים המתירה זאת בעוד היא מוקיעה את מרשם הניצחון של האויב: רכישת תמיכה עממית, וניצול תמיכה זו בדרך היחידה המצויה בידה של תנועה עממית, להפלת הנציגים המקומיים של המעצמה הזרה. כלומר, אין כל סיבה פרט להערכה הפוליטית שלמעצמה יש זכות לאכוף משטר הנראה לה, בכוח, בארץ זרה כלשהי. מערכת החוקים, בפירושה זה, אינה אלא אשרור של המעשה האימפריאליסטי.

למרות שטיילור אינו אומר זאת בפירוש, דומה שהוא מקבל את ההכרעה הפוליטית כי ארצות-הברית זכאית לאכוף משטר הנראה לה בדרום-ווייטנאם. כשהוא דן במטרות המלחמה הוא מתייחס ל"מדיניותנו המוצהרת," דהיינו, "לרכוש ולשמור את נאמנותם של הדרום-וויטנאמים לממשלה לא-קומוניסטית, תוך מתן סיוע הגנתי נגד כל האמצעים הצבאיים שבהם ישתמש הצפון" (עמ' 189). ההתנגדות היחידה שהוא מציג למדיניות זו היא, שבתנאי ווייטנאם לא היה לה סיכוי להצליח. אשר ל"סיוע ההגנתי" נגד הצפון, הוא ידע בוודאי שבתחילה היו עיקר היחידות הלוחמות של הנ.ל.פ. מקומיות, ונשארו כאלה עד אשר הפכה ארצות-הברית את המלחמה לבינלאומית. דומה שלדעתו היה זה לגיטימי מצד ארצות-הברית להכניס את כוחותיה, כפי שעשתה בראשית שנות השישים, על-מנת לרכוש ולשמור את הנאמנות הפוליטית של הדרום-וויטנאמים לממשלה הלא-קומוניסטית שהקימה ארצות-הברית ב-1954. טיילור מתייחס ל"נימה האידיאליסטית מאוד במסורת ההתערבותית האמריקנית" (עמ' 186), בדומה להצדקה שנתן מק-קינלי למלחמה נגד ספרד ב-1898. שיפוט היסטורי זה

הינו שטחי מאד. למעשה, כל מעצמה אימפריאלית הצדיקה את פעולותיה בנימוקים "אידיאליסטיים." כך נהגו האימפריות הבריטית והצרפתית, היפנים במזרח-אסיה[24] והרוסים במזרח-אירופה. העובדה, שמנהיגיהן ואוכלוסייתן של המעצמות האימפריאליות עשויים ללכת שולל אחר אשליות אלה, הינה חסרת כל חשיבות של ממש. מה מוזר שאמות-המידה המשמשות לנו לבקר ולשפוט מקרים אחרים של מעורבות אימפריאלית, נראות כה קשות להבנה כאשר הן מוחלות על פעולותינו אנו.[25]

טיילור שואל האם ניהול המלחמה על-ידי האמריקנים כולל העברה כפויה של ישובים, שותפות לעינוי שבויים, התלהבות לספירת גוויות, החרבת אזורים נרחבים בניסיון לחשוף מתקוממים, אזורי אש-חופשית וטבח סון-מאי – היו רק "חריג נורא ומטורף" (עמ' 152). הוא עונה בצדק שבחלקה הייתה זו תוצאה של התכונות המיוחדות של מלחמת-ווייטנאם שצוטטו לעיל, שגרמו קשיים רבים כל-כך להחלת חוקי-המלחמה. לאמיתו של דבר, המדיניות של העברה כפויה של ישובים והשמת חלקי ארץ נרחבים הייתה תגובה הגיונית, אולי הכרחית, לנסיבות המיוחדות של מלחמת-ווייטנאם. ברנרד פול שהוא אנטי-קומוניסט קיצוני, אשר תמך בעוז במלחמה האמריקנית, לפני שהגיעה להשתוללותה המלאה, הסביר עובדה זו היטב בראשית שנות השישים:

מדוע נגזר עלינו להשתמש בכוחות המובחרים שלנו, בשמנן וסלתן של יחידות הקומנדו האמריקניות, בריטיות, צרפתיות, או אוסטרליות ובבתי-ספר ללחימה מיוחדת; חמושים במיטב הטכנולוגיה המתקדמת; להביס וויטמין, אלג'יראים או טרוריסטים סיניים מלאיים, שכמעט איש מהם אינו יכול להתפאר באימון מקצועי דומה ורק לעתים נדירות ביותר הם שווים לנו בעוצמת האש?

התשובה הינה פשוטה מאוד: כל המקצועיות הטכנולוגית שהמערכת שלנו יכולה לספק דרושה על-מנת למלא את מקומו של המחסור האומלל בתמיכה עממית והבנה פוליטית של המשטרים אשר בהם ניסה המערב לתמוך. האמריקנים הלוחמים עתה בדרום-ווייטנאם הכירו עובדה זו מניסיונם הישיר.[26]

כיום יש הרבה יותר ראיות התומכות במסקנתו של פול. "התמיכה האמיתית היא גורם חיוני," כתב פול.[27] והייתה זו בדיוק אותה "תמיכה עממית אמיתית" שהביאה את וושינגטון לאמץ את מדיניות העברתה הכפויה של האוכלוסייה, אשר צמצמה את האיכרות מכ-85 אחוזים לכמחצית האוכלוסייה, בעוד היא עושה לשממה את אזור הכפר. אם אין על כך דבר בחוק-הבינלאומי (מלבד זה שאזרחים המסייעים לתנועת התנגדות הם פושעי-מלחמה), אזי פשיטת-הרגל המוסרית שלו זועקת לשמים.

2. "פשעי מלחמה" בווייטנאם

ברם, הנושא העיקרי שאליו מתייחס טיילור, הינו הסוגיה המצומצמת יותר בדבר חוקיותן של הפעולות האמריקניות בווייטנאם, הנמדדות לפי מסגרת נירנברג ואמנות בעלות הקשר דומה. טיילור מסיק מניתוח המעורבות האמריקנית שלאחר 1965, שקיימות ראיות מובהקות על-כי בוצעו פשעי-מלחמה וכי האחריות לפשעים אלה מגיעה עד לדרגות גבוהות של הפיקוד הצבאי והמנהיגות האזרחית. מסכת הראיות רחבה מאד.

הדוגמא העיקרית שבה מטפל טיילור היא טבח מי-לאי. ד"ר אלז'ה וונמה, מנהל בית-חולים קנדי בקרבת מקום הטבח, מדווח שהוא ידע על הטבח מיד, אך לא עשה דבר מכיוון שכלל לא היה בכך מקרה יוצא-דופן. האנשים שבטיפולו דיווחו בקביעות על תקריות כאלה. מחוז קוואנג נגאי, שם נמצאת מי-לאי, נהרס כמעט כליל. מחצית מן האוכלוסייה אולצה להיכנס למחנות-פליטים, והילדים היו מזי-רעב ופצועים.[28] קולונל אורן הנדרסון, הקצין הבכיר ביותר שהועמד למשפט-צבאי באשמת טבח מי-לאי, הצהיר כי "לכל יחידה, בגודל של גדוד, מי-לאי משלה מוסתר אי-שם," אף ש"לא לכל יחידה יש רידנהאואר."[29]

אבחנה זו נתמכת על-ידי עדויות ישירות של חיילים משוחררים מכל חלקי הארץ. אצטט רק דוגמאות מקריות מעטות. תותחן-מסוק רב עיטורים העיד באל-פאסו שבטקסס ב-5.5.1971, כי מתוך שלושים-ותשעה הווייטנאמים שהוא הרג, אחד היה אדם זקן שרכב על אופניים ועשרה היו קבוצה של אזרחים בלתי-חמושים. בכל המקרים הוא פעל, לדבריו, על-פי פקודה ישירה מטעם מפקדו הקצין. איש משמר-החופים לשעבר העיד כי קיבל פקודות לנהוג סירת-מנוע קטנה דרך תעלות הדלתה תוך כדי ירי באקראי אל תוך כל כפר, על-מנת לברר אם הוא מאוכלס. בעדויות שנמסרו ל"וועדת האזרחים

לחקירת פשעי המלחמה של ארצות-הברית" בוושינגטון, 1-3.12.1970 העיד חובש מן הדביזיה המוטסת ה-101 כי כעשרים-ושבעה אזרחים נהרגו בהתקפה על אסיפה שלווה ללא כל היתגרות. טנקים אמריקניים ירו מבול של מסמרים זעירים דמויי-חץ. איש תצפית קדמית בחיל-הנחתים העיד שספר עשרים אזרחים מתים בעקבות הפגזה ללא היתגרות, על שני כפרים. רב-טוראי מחיל-הנחתים העיד כי יחידתו נצטוותה לירות על אזרחים מזי-רעב שחיפשו מזון במזבלה לאחר שמלאי המזון שלהם הושמד ב-1966 (שדות אורז הופצצו בנפאלם במטרה להשמיד את המזון באיזור אש-חופשית זה). מי שהיה מנתח צבאי העיד בפני ועדה בלתי-רשמית של בית-הנבחרים בראשותו של רונאלד דלומס כי השתתף באפריל 1969 בהריגת כשלושים אזרחים ווייטנאמיים שלא הגנו על עצמם בכפר טרונג חאן, ליד מי-לאי. עדות זו אושרה בפני עיתונאים על-ידי אישה ווייטנאמית במחנה-פליטים.[30] "חקירת החורף של החיילים בדטרויט" סיפקה כרכים של עדויות על-אודות מעשי אכזריות זוועתיים,[31] כפי שעשו גם חקירות אחרות.

תותחן מסוק לשעבר, בעל 176 "הריגות" מאושרות סיפר לעיתונאי ג'וזף לליוולד שצוותו קיבל הוראה לעצור בריחה של איכרים. כאשר דיווח הטייס שאינו יכול לעשות זאת, הוא קיבל פקודה "לירות בהם." שלושים או ארבעים כפריים בלתי-חמושים נהרגו אז על-ידי ספינת-התותחים. טירונים אמרו שמדריכם כתב לנשיא ניקסון בעקבות משפט קלי על-אודות מעורבותו שלו בתקרית שבה תקפו ספינות-תותחים כפר, והרגו 350 כפריים[32] לאחר שאיש צוות במסוק נורה.

פליטים, עיתונאים ומשקיפים אחרים הציגו כרכים של עדויות מאמתות. מה שחשוב במיוחד הוא שפרשיות אלו נראות שגרתיות למדי.

בעצמי ליוויתי פעולה שגרתית שבה ירו מסוקי "קוברה" של ארצות-הברית מתותחי 20 מ"מ אל תוך בתיו של כפר טיפוסי בשטח שהיה בשליטתה של "חזית-השחרור-הלאומית." הם ירו גם בכפריים שברחו מן הבתים. הדבר כונה "הכנת האזור" בידי הסגן אלוף האמריקני שפיקד על המבצע. "ככה יורים בכפר לראות אם משהו זז," הוא הסביר, והוסיף כדי לחזק את דבריו כי טיפול זה שיגרתי לחלוטין.[33]

מפה רשמית של דיביזית הרגלים ה-25 מתווה אזורים נרחבים מופגזים ומופצצים מן האוויר כהכנה לסריקות-קרקע של מבצע ג'נקשן סיטי בשנת 1967. בתוך אזורים אלה ניתן לזהות יותר מעשרים כפרים בעלי אוכלוסייה של 5,000 נפש, לפי נתונים של מפקד אוכלוסין קודם.

כתב הניו-יורק טיימס, ר.וו. אפל, כותב ששמע "יותר מ-100 פעם מפי רבי-סרנים, סמלים וטוראים" את כלל ה"סתם גוק," לפיו "כל אשר זז בעל עור צהוב הוא אויב, אלא אם כן יש עדות בלתי-ניתנת לערעור שההיפך הוא הנכון." לדבריו זוהי "מדיניות רשמית, חלק מחיי יום-יום." והוא מוסיף:

> הדבר אינו גלוי לעינו של רובאי מצוי, אך ברור לגמרי לאלה מאיתנו שהייתה להם הזדמנות לתור בארץ, שקיימת מדיניות מכוונת של יצירת פליטים היכן שניתן. גנרל מן הצבא... הסביר לי את הרעיון כדלקמן: "עליך לייבש את הים שבו שוחים לוחמי הגרילה – אלו האיכרים – והדרך הטובה ביותר לעשות זאת היא לפוצץ את הכפרים שלהם לכל הרוחות כך שיבואו לתוך מחנות הפליטים שלנו. אין כפרים, אין לוחמי גרילה: פשוט."[34] הוא ממשיך ומוסיף כי הגנרלים ווסטמורלנד ואברמס, כמו הנשיאים ג'ונסון וניקסון, וודאי ידעו זאת.[35]

המדיניות של "אין כפרים, אין לוחמי גרילה" – מדיניות של הרס החברה הכפרית – היא זו שאליה מתייחסים כמה מן הטכנוקרטים האקדמאיים היותר ציניים, העוסקים בווייטנאם, כאל "עיור ומודרניזציה בגיוס-כפוי"; "לשון-נקיה שאין נקיה ממנה" (עמ' 202), מעיר טיילור בצדק. מדיווחו של אפל משתמע שמדיניות זו לא הייתה בשוגג. הפיקוח של ארצות-הברית לא "נתקל בה" "מבלי משים"[36]. אדרבא, היא תוכננה והובנה מראש.

מאמרו רב התהודה של ניל שיהאן על-אודות פשעי המלחמה שלנו[37] מעורר אותה סוגיה. שיהאן טוען ש"מסמכים צבאיים מסווגים מדברים במפורש בהפצצת כפרים באזורים המוחזקים בידי קומוניסטים על-מנת לשלול מן האויב את משאבי האוכלוסייה." הוא מתייחס למחקר סודי מקיץ 1966 שהמליץ על עיון-מחדש במדיניות ההפצצות וההפגזות הבלתי מוגבלות, אשר "עיירה" את האוכלוסייה.[38] הצעה זו, הוא כותב, נפסלה בדרגים הגבוהים ביותר של הרשות האמריקנית בסאיגון. במקום זאת הוחלט להמשיך להשתמש "בחיל-האוויר ובארטילריה כדי להטיל אימה על האיכרים ולהרוס עד היסוד את אזור-הכפר." אחת מן השיטות האמריקניות הבסיסיות הייתה "הפגזה והפצצה בלתי-מוגבלת של משכנות איכרים." "החרבה הייתה לגורם יסודי באסטרטגיה שנקטו (האמריקנים) כדי לנצח במלחמה." "האוכלוסייה האזרחית הכפרית הפכה למטרה למתקפה האמריקנית, מאחר ורווחה הדעה כי קיומה היה חשוב לאויב." הרעיון היה להביס את

הקומוניסטים הווייטנאמים "על-ידי הכחדת הבסיס האסטרטגי שלהם, האוכלוסייה הכפרית."[39]

יש מן האמת בטענתם של שלטונות ארצות-הברית כי מי-לאי אינה התקרית האופיינית למלחמת-ווייטנאם. אופייני יותר הוא סיפורו של הכפר פוקי בחצי-האי בטאנגאן, 130 מילין דרומית-מזרחית להואה, זוהי למעשה המלחמה כולה בזעיר-אנפין. בחודש ינואר 1969, אולצו 12,000 איכרים באזור זה לצאת מבתיהם במסגרת סריקת קרקע אמריקנית. הם הועמסו על מסוקים, והובלו למרכזי חקירה ולמחנה ללא מי-שתייה בקרבת קוואנג נגאי שמעליו התנוססה כרזה האומרת, "אנו מודים לכם על ששחררתם אותנו מן הטרור הקומוניסטי." לפי סטטיסטיקות צבאיות רשמיות, נהרגו 158 אנשי צבא צפון-ווייטנאם ואנשי וויטקונג, ו-268 נפצעו בפעולה, שארכה שישה חודשים וכללה את המעשה שתואר לעיל. פליטים אלה (אשר כללו, אגב, כנראה, את שרידי מי-לאי) חיו במערות ובבונקרים משך חודשים לפני הפינוי הכפוי, בשל ההפצצות האמריקניות הכבדות, והפגזות הארטילריה והצי. סוללת עפר "נופצה על-ידי מטוסי-סילון אמריקניים על-מנת לשלול מן הצפון-ווייטנאמים את אספקת המזון שלהם."[40]

החל מאפריל 1971, לא תוקנה עוד הסוללה: "כתוצאה מכך, ממשיכים המים המלוחים של הים הסיני הדרומי להציף את השדות שבהם גדל פעם אורז." כ-4000 פליטים, כולל 1500 בפוקי חזרו מאז. פוקי מוקפת עתה מכל עבריה בקני-באמבו שגבהם שלושה מטרים. היא נמצאת תחת משמר ואין יוצא ואין בא בין השעה שש בערב והשעה חמש בבוקר." הגבעות המשקיפות אל שדות האורז המוצפים, שעליהן היו פזורות בעבר בקתות "מבורזלות" – מילה שבה משתמשים האיכרים ומשמעותה: מלאות בשברי פצצות, מוקשים ופגזים שלא התפוצצו. מכתשי הגבעות בי-52 בעומק של יותר משישה מטרים מעטרים את הגבעות כפצעי אבעבועות." אחת הסיבות לכך שסוללת העפר לא נבנתה מחדש היא אולי – בלשונו של פקיד אמריקני – כי "לפני שנתיים ראינו אנשים אלה כאבודים לקומוניזם. לא יהיה זה מפתיע אם נטיות כאלה עדיין רוחשות בקרב הווייטנאמים כיום." לרוב האוכלוסייה אין מזון בסיסי. "פקידי המחוז אינם מאשרים ואינם מכחישים פעולות שיור להגבלת האורז של האיכרים... אולם מזה זמן רב קיים הנוהג לפקח על אספקת המזון הדרום-ווייטנאמית כדי להבטיח כי מזון איכרים עודף לא ייאכל על-ידי אנשי הוויטקונג." עובד מחוז אמריקני אמר: "ניתן לומר כי פוקי נשכחה."

אכן, היא נשכחה, ועמה מאות כפרים כמותה.

המלחמה האמריקנית בהודו-סין הינה שיא של פשעי-מלחמה ופשעים נגד האנושות, שיא של זוועה הולכת וגדלה.

בשל הסיבות שצוינו על-ידי ברנרד פול בשלביה הראשונים של המלחמה,[41] יתכן בהחלט שלא הייתה ברירה.[42] זוהי מלחמה נגד האוכלוסייה הכפרית ונגד האדמה המקיימת אותה. מאז 1961-1962 היו כוחות אמריקניים מעורבים ישירות בהפצצות, שטיפות-ירי ממטוסים, העברה כפויה של מיליוני איכרים, השמדה של יבולים, של עלוות-יער, של אדמות חקלאיות ושל מערכת ההשקייה. האדמה מנומרת במיליוני מכתשי פצצות. חטיבת עצים בלתי-אפשרית ביערות שבהם העצים עמוסים בחלקי פגזים. בערך שישה וחצי מיליון אקרים יערות עלוותם הושמדה על-ידי רעלים כימיים, שהומטרו בריכוזים עצומים. בכלל זה מצויים כחצי-מיליון אקרים של אדמה פוריה. דרום-ווייטנאם, שהייתה פעם יצואן אורז נכבד, מייבאת כיום כמויות אדירות של מזון, לפי מקורות ווייטנאמיים.[43] בערך אחד מכל שישה אקרים רוסס בחומרים כימיים משמידי-עלווה. באזורים רבים אין כל סימני שיקום. השמדת היבולים נעשית לרוב באמצעות תרכובת ארסנית העלולה להישאר באדמה משך שנים ואינה מותרת לשימוש בארצות-הברית. אחד המזהמים שבקוטלי העשבים, דיוקסין, ידוע כגורם רב-עוצמה של פגמי-לידה בקרב יונקים. במהלך שנת 1969 הושמדו חצי-מיליון אקרים יער באמצעות טרקטורים ענקיים בעלי להבי פילוס "רומא," ששימשו בהרחבה באזורים אחרים גם כן. אזורים אלה גורדו לקרחת-יער. מאום לא יוכל עוד לצמוח בהן. ארתור ווסטינג, ביולוג, לשעבר קצין נחתים, ומנהל "הרשות להערכת קוטלי עשבים" מטעם "האיגוד האמריקני לקידום המדע," כותב כי "יכול להיות בהחלט שאנו משנים באורח קיצוני ומזיק את האקולוגיה של שטחים נרחבים בדרום-ווייטנאם."[44] "שממות-צמחיה אלה יישארו כאחת מירושות נוכחותנו למשך עשרות שנים בעתיד"[45] – אולי לנצח.

לא קשה לשער את השפעותיה של מדיניות זו על האוכלוסייה. רעב ומוות מרעב בשל השמדת יבולים והעברה כפויה של אוכלוסייה, אובחנו מאז 1961.[46] מיליוני אנשים סולקו – תכופות בכוח – אל תוך אזורים המצויים בפיקוח, עוד בראשית שנות השישים. לאחר 1965 מוסבר מספרם העצום של הפליטים כתוצאה מהפצצות אוויר וארטילריה וסריקות קרקע.

אולי מחצית מאוכלוסיית דרום-ווייטנאם נהרגה, הפכה נכה, או גורשה מבתיה; בלאוס, אולי רבע מאוכלוסייה של

כשלושה מיליון הם פליטים. כשליש נוסף חי בצל הפצצות מן הקשות בהיסטוריה. פליטים מדווחים כי חיו במערות ובמנהרות, תחת הפצצה כה קשה עד כי אפילו כלב לא יכול היה לחצות מבלי שיותקף על-ידי מטוס סילון אמריקני. כפרים שלמים הועברו, פעם אחר פעם, אל תוך מנהרות יותר ויותר עמוק ביערות ככל שהלך והתרחב טווח ההפצצות. "מישור הכדים" בלאוס הצפונית פונה לבסוף והפך לאזור אש-חופשית. אותם פליטים מדווחים, אגב, כי רק לעיתים נדירות ראו יחידות צבא צפון-ווייטנאמיות וכי לעיתים נדירות בלבד ניתן למצוא חיילי פאטט-לאו בכפרים. האזורים שבהם מדובר רחוקים מדרום-ווייטנאם או מ"נתיב הו-צ'י-מין." לפי הערכתה של ועדת המשנה של קנדי בחודש ספטמבר 1970 – לאחר ארבעה חודשי הפצצה מתמדת – היו כמיליון פליטים מתוך אוכלוסייה של כשישה מיליון. על ההפצצות הקשות דיווחו גם כתבים שבויים. ריצ'רד דודמן מספר מניסיונו הישיר במהלך שביו כי "ההפצצות והיריות גרמו לרדיקליזציה של הכפריים הקמבודים, והפכו את אזור הכפר לבסיס מהפכני עצום, מסור ויעיל." [47] כמו בכל מקום בהודו-סין, זוהי גם תוצאה וגם סיבה של ההפצצות האמריקניות.

ב-21 באפריל 1971, העיד הצייר פאול מק-קלוסקי, עם שובו מהודו-סין, בפני ועדת-המשנה של קנדי כי סגן-אלוף של חיל-האוויר אמר בבסיס חיל-האוויר אודורן שבתאילנד כי "פשוט אין יותר כפרים בלאוס הצפונית, וגם לא בדרומה של צפון-ווייטנאם." דוחות ממשלתיים שהיו סודיים עד אשר נחשפו במאמץ רב על-ידי מק-קלוסקי, מאשרים את הכמות האדירה של עדויות מדיווחי פליטים על הפיכתם של אזורי כפר נרחבים בלאוס, שהיו בניהול הפאטט-לאו, לעיי חרבות. [48]

המצב דומה מאד בווייטנאם. מק-קלוסקי מצטט פקיד של יחידת "פעולות אזרחיות וסיוע לפיתוח מהפכני" (קורדס) אשר מסר לו לפני שנה בווייטנאם "כי במחוז אחד בלבד, קוואנג נאם, הושמדו ונמחו מעל פני האדמה 307 מ-555 היישובים המקוריים על-ידי כוחות אמריקניים ובעלי-בריתם," הוא מוסיף, "הוטסתי מעל מיל מרובע אחד אחר השני בהם כל כפר, בית ועץ נשרפו כליל; זה היה חלק מתוכנית מניעת-אורז וחפש-והשמד המבוססת במוצהר על הצורך למנוע מן הוויטקונג את היכולת להשיג מזון, אשפוז, מחסה ומסתור. בהעדר פעולות כאלה יגישו הכפריים את הסיוע לוויטקונג." [49]

הוראות השדה של צבא ארצות-הברית מתירות נקיטת צעדים ל"השמדת יבולים שנועדו לשימוש בלעדי של כוחות הצבא (אם ניתן לקבוע עובדה זו) בעזרת אמצעים כימיים ובקטריולוגיים שאינם מזיקים לאדם." [50] אולם, תיאורי השמדת היבולים שצוטטו לעיל וכן דיווחיה של "הרשות להערכת קוטלי-עשבים" מטעם "האיגוד האמריקני לקידום המדע", מצביעים על כך, שכמעט כל המזון שהושמד נצרך על-ידי אזרחים. יש לזכור כי גרינג הורשע בנירנברג בעוון פשעים נגד האנושות ובין יתר פשעים אלה היו פקודות שדרשו להעביר מזון משטחים כבושים לצרכים גרמניים. בטוקיו תמכה ארצות-הברית בהוצאתם להורג של קצינים יפניים בעוון השמדת יבולים בסין. [51]

מחוז קוואנג נאם, שאותו תאר מק-קלוסקי, משמש נושא לספר שנכתב בידי וויליאם נייסוונגר, מי שהיה פקיד-בכיר של "הסוכנות לפיתוח בינלאומי" (איי.אי.די.) במקום. [52] הוא מסביר כי "במערכה על קוואנג נאם נכנעה הממשלה לכוחות וויטקונג אשר גויסו ברובם מתוך המחוז." הסיבה העיקרית להצלחתם נעוצה ב"הישגים החברתיים והכלכליים המתקדמים," שהניבו תוכניותיהם. כמו ביתר חלקי הודו-סין, הצלחתם של כוחות בהנהגה קומוניסטית לרכוש תמיכה עממית באמצעות תוכניות מוצלחות [53] היא אשר הביאה למאמץ האמריקני להרוס את החברה הכפרית אשר ממנה צמחה המהפכה.

רוברט שאפלן מסיק כי "השפעתה הכוללת של המלחמה על הווייטנאמים הייתה הרסנית להחריד, לא רק במונחים חומריים אלא באופן פסיכולוגי וחברתי." [54] יתר-על-כן, את רובן המכריע של השפעות אלה ניתן לייחס לעוצמת האש ולשיטות האמריקניות. אם לא מייחסים טמטום חמור לפיקוד האמריקני ולהנהגה האזרחית בוואשינגטון, חייבים להניח שלפחות חלק מן התוצאות הללו נחזה כאשר עוצבו השיטות.יתר-על-כן, מתרבות הראיות, חלקן הובא לעיל, שההשפעות האפשריות הובנו מראש ואף כיוונו אליהן. לבסוף, חשוב לזכור ששיטות אלה, שהתעצמו אמנם באופן חריף בשנת 1965 ושוב בשנת 1968, תחילתן בראשית שנות השישים. לאמיתו של דבר, משטרו של דיים, שהוקם ונשמר על כנו על-ידי ארצות-הברית, פתח למעשה במלחמה נגד איכרים תומכי הוויט-מין במחצית שנות החמישים. [55]

נוכח ראיות כאלה, שנרשמו בפירוט רב במקורות רבים שהגישה אליהם קלה, דרושה אמונה לוהטת כדי לפקפק בכך שהפיקוד האמריקני והרשויות האזרחיות נושאים באחריות לפשעי-מלחמה ופשעים נגד האנושות במובן שניתן להם במשפטי-נירנברג. לאמיתו של דבר, קשה להבין את ההפתעה או הדאגה בעניין מי-לאי, כאשר לוקחים בחשבון את משמעותה הזעירה של תקרית זו ביחס למדיניות האמריקנית הכוללת בהודו-סין.

טיילור מעיר, כראוי ובצדק, כי "המלחמה, בממדים העצומים והקטלניים שאליהם הגיעה לאחר 1964, היא פועלם של אקדמאים ומנהלנים בעלי השכלה גבוהה" – יועצי קנדי: ראסק, מק-נאמארה, בונדי ורוסטאו, המשיכו בתפקידיהם כשנבחר הנשיא ג'ונסון והם "חייבים לשאת באחריות העיקרית למלחמה ולכיוון שאליו התפתחה" (עמ' 205). כך גם באשר למלחמה בשנים 1961-1964, על השפעותיה הקטלניות – שהן כמובן קטנות בהשוואה למה שעתיד היה להתחולל, ואף-על-פי-כן קשה לקבלן לפי אמות-מידה תרבותיות.

דיון בפשעי המלחמה האמריקניים בווייטנאם מותקף לעיתים תכופות בטענה שהוא בלתי-הוגן, או שאינו אלא סוג של שנאה-עצמית, אם הוא אינו "מאוזן" על-ידי דין-וחשבון על-אודות פשעיו של ה"אויב." ביקורת כזו היא שטחית ואולי אף צבועה. לא זו בלבד שהאלימות הפושעת של ארצות-הברית בווייטנאם (ובשאר חלקי הודו-סין) גדולה בהרבה מכל מה שניתן לייחס לכוחות הודו-סיניים כלשהם, אלא שמבחינה מוסרית וחוקית היא בקטגוריה שונה לחלוטין. בשל הסיבה הפשוטה שמפעיליה זרים באזור. כיצד היינו מגיבים לטענה כי הדיון על פעולותיהם של התוקפנים הפשיסטיים במלחמת העולם השנייה חייב "להתאזן" על-ידי תיאור הטרוריזם של תנועת-ההתנגדות בשטחים הכבושים?[56] יתר-על-כן, לרוב נמנעים מבקרים כאלה מלציין כי אם יש לדון בפשעיהם של כל הצדדים הנוטלים חלק במלחמה באופן מאוזן, אזי הכרחי גם לפרט את פשעיהם של הקוריאנים ושאר שכירי-חרב אסיאניים המועסקים על-ידי ארצות-הברית. זאת ועוד, יש לפרט גם את האלימות הפושעת של המשטר שהוקם על-ידי כוח אמריקני וקיבל את הגנתו מידיו. התקפתו הטרוריסטית של משטר זה על עמה של דרום-ווייטנאם קדמה בהרבה והייתה כבדה יותר במידה משמעותית מן הטרוריזם של מתנגדיו הווייטנאמיים.[57] לא פחות שטחית או צבועה היא הדעה המבוטאת בדרך-כלל בידי מבקריה של המעורבות האמריקנית, האומרים שהפיקוד האמריקני ירד לרמתם של הקומוניסטים. אין צל של ספק שלפראיות ולברבריות של ההתקפה האמריקנית נגד אוכלוסיית דרום-ווייטנאם אין כל הקבלה בסכסוך אומלל זה.[58]

הדוגמא האחת והיחידה שחוזרים ומעלים בניסיון להוכיח את ההיפך, היא הטבח שבוצע בהואה במהלך מתקפת הטט, בפברואר 1968. נתעלם מן העובדה שהדבר התרחש באזור שאותו הפך צבא ארצות-הברית לעיי-חרבות עוד בראשית 1965. נתייחס לטבח עצמו, אשר נודע לשמצה בארצות-הברית ובאנגליה כדוגמא ומופת למרחץ-דמים קומוניסטי. דון אוברדורפר מתאר זאת כ"שחיטה הפוליטית הנרחבת ביותר של המלחמה."[59] הערכות למספר הנרצחים בטבח הקומוניסטי, נעות בין 200 (מפקד משטרת הואה) ל-2,800 (אוברדורפר, המסתמך על נתוניו של דוגלס פייק, אשר בו הוא רואה, במפתיע, מקור מהימן). לן אקלנד, שהיה ב-1967 עובד אי.וי.אס. בהואה, חזר לחקור את הפרשה באפריל 1968. מקורות המידע שלו היו פקידים אמריקניים ופקידים ווייטנאמיים, שמסרו כי בערך 700 ווייטנאמים נהרגו בידי הוויטקונג. חקירותיו המפורטות מאשרות הערכה זו בדרך-כלל. אותן חקירות מעלות שההריגות בוצעו בידי כוחות נ.ל.פ. מקומיים, רובן במהלך הימים האחרונים של קרב הדמים, שנמשך כחודש, כאשר כוחות אלה נסוגו.[60] יהיו המספרים המדויקים אשר יהיו, אין כל ספק שהתרחש טבח אכזרי.

באותו זמן נערכה בהואה שחיטה נוספת שכמעט ואינה מוזכרת על-ידי אוברדורפר.[61] אחרים שכחו אותה או שהחליטו לעבור עליה בשתיקה. אותם פקידים, שדיווחו כי 700 נהרגו בידי הוויטקונג העריכו ש-3000 עד 4000 אזרחים נהרגו בהפצצות ובהפגזות צבא דרום-ווייטנאם וארצות-הברית. תת-השר של חיל-האוויר טאונסנד הופס דיווח כי 2000 אזרחים נקברו תחת עיי-החרבות שגרמו ההפצצות. הנ.ל.פ. דיווח כי 2000 מקורבנות ההפצצה נקברו בקברי אחים. (אוברדורפר מוסר כי "2800 מקורבנות הכיבוש" נתגלו בקברי-אחים – ניתן אולי, לפקפק בכך שכאשר נתגלו קברים אלה לאחר חודשים רבים קבעו ניתוחים זהירים שלאחר המוות כי אלה היו קורבנות "השחיטה הפוליטית" הקומוניסטית.) לפי אוברדורפר, מניינם של הנחתים נותן שהיו יותר מ-5,000 "אבדות לקומוניסטים," בעוד הופס קובע כי "חלק נכבד מהכוח הקומוניסטי, שמנה 1000 לוחמים, אשר תפס את העיר, נמלט. כומר צרפתי מהואה מעריך שכ-1,100 איש, רובם תלמידים, מורים וכמרים, נהרגו בידי צבא דרום-ווייטנאם לאחר שנחתי ארצות-הברית חזרו ותפסו את העיר.[62] ריצ'רד ווסט, שהיה בהואה זמן קצר לאחר הקרב, מעריך ש"כמה מאות ווייטנאמים וזרים אחדים נהרגו בידי קומוניסטים" ומעלה השערה, שקורבנות של מעשי טבח נוסח מי-לאי עלולים להימצא בין אלה הקבורים בקברי-האחים.[63] העיתונאי והצלם הבריטי, פיליפ ג'ונס גריפיתס, מסיק כי רוב הקורבנות "נהרגו כתוצאה מהיסטריה בעוצמת האש האמריקנית שכמותה לא נראתה מעולם," והוצגו כ"קורבנותיו של טבח קומוניסטי."[64]

גם אילו הייתה תעמולתה של ממשלת ארצות-הברית אמת, כפי שמקובל לחשוב בארצות דוברות אנגלית, ואפילו הייתה זו האמת כולה, נשאר הטבח הקומוניסטי בהואה אירוע קל-ערך בהקשר הכללי של השחיטה שביצעו האמריקנים בעמה של

דרום-ווייטנאם. ברם, כאשר מתייחסים למכלול העובדות, דומה שניתן לייחס את טבח הואה במידה רבה, ואולי בעיקר, לצבא האמריקני. הדבר אינו מפתיע, בהתחשב בהיקפם היחסי של אמצעי האלימות שהיו בהישג ידם של הכוחות היריבים.

נותר עוד לדון בשתי נקודות חשובות: ראשית, הטיעון כי "ההכרח הצבאי" הוא שהתיר את הפעולות האמריקניות. שנית, הטענה שהתערבותה של ארצות-הברית מוצאת צידוק בהגנה עצמית קולקטיבית נגד התקפה מזויינת, לפי סעיף 51 של אמנת האומות המאוחדות. טיילור דן בשתי סוגיות אלה בצורה בלתי מניחה את הדעת, לדעתי.

3. הכרח צבאי

במובן מסוים, נכון הדבר שהמדיניות האמריקנית של "אין כפרים, אין לוחמי גרילה" הייתה מבוססת על ההכרח הצבאי. המתכננים האמריקניים היו מודעים היטב לתמיכה העממית רבת-הממדים, הנתונה לכוחות ההתנגדות בהנהגה הקומוניסטית, הקרויים "וויטקונג", ולהיעדר בסיס עממי משמעותי לממשלה (ראה לעיל עמ' 146). יתר-על-כן סיבת הצלחתו של הוויטקונג ברכישת תמיכה עממית אינה סוד.[65]

מתאם פעולות השדה של משלחת הפעולות של ארצות-הברית, ג'ון פאול ואן, הפיץ ב-1965 דוח[66] העוסק בשאלה כיצד יש לנהל את המלחמה. הנחות היסוד שלו היו כי דרום-ווייטנאם נמצאת בתהליך של מהפכה חברתית, "המזוהה בעיקרה עם חזית השחרור-הלאומית" וכי "לממשלת דרום ווייטנאם אין כיום בסיס פוליטי עממי." לדבריו, "התמרמרותה של האוכלוסייה החקלאית... מבוטאת כיום בעיקר באמצעות הברית עם הנ.ל.פ.". "הממשלה הקיימת מכוונת לניצול אוכלוסיית הכפר והמעמד העירוני הנמוך." מאחר ו"תמים" לצפות, מסביר ואן, ש"אוכלוסיית הכפר הבלתי-מתוחכמת, ועם דרגת אנאלפביתיות גבוהה יחסית, תכיר ברע שבקומוניזם ותתנגד לו," חייבת ארצות-הברית "אינדוקטרינציה פוליטית יעילה של אוכלוסייה," תחת שלטונה של "ממשלה אוטוקרטית" המוחזקת על-ידי האמריקנים. המסמך מתנגד להסתמכות פשוטה של אביזרים, עוצמה אווירית וארטילריה, ודוחה את ההשקפה המוצהרת של קצין בצבא ארצות-הברית שקבע כי "אם אנשים אלה רוצים להמשיך לתמוך בקומוניסטים, יכולים הם לצפות שיפציצו אותם." הדוח מבוסס על הנחה נוספת כי המהפכה החברתית "אינה סותרת" את מטרותיה של ארצות-הברית, אך את "שאיפות הרוב" ניתן להגשים רק "באמצעות ממשלה לא-קומוניסטית." לדברי ואן, על ארצות-הברית לשפוט מה "טוב-ביותר" לאיכרים הבלתי-מתוחכמים של ווייטנאם. ארצות-הברית, הוא טען, חייבת לכפות "אוטוקרטיה או דיקטטורה בעלת נטיות נדיבות, בעוד היא מניחה יסודות ל(ממשלה) בעלת כיוון דמוקרטי." הדין-וחשבון של ואן מבטא את פן הרצון-הטוב של האימפריאליזם. הוא מובע בצורה גלויה בהנחותיו הקולוניאליסטיות. מתוך הערותיו המעטות של טיילור על הנושא, יכולים אנו לנחש כי הוא עשוי להסכים עם הצעותיו והנחותיו של ואן.

כפי שכבר צוין, מקבל טיילור את חוקיותו של הניסיון "לזכות בנאמנותם הפוליטית של הדרום-ווייטנאמים לממשלה לא-קומוניסטית, ולהחזיק בה" (עמ' 189), בעוד שהוא מפקפק באפשרות הדבר. הוא רואה בשיפוט מוטעה ובהישענות-יתר על אמצעים צבאיים את הפגמים העיקריים של המדיניות האמריקנית (עמ' 189-188). הוא מאשים את רשויות ארצות-הברית ב"תת-אחזקה": יותר מדי הפצצות ופחות מדי התרכזות ב"מחצית האזרחית" (עמ' 202-196). אין הוא מעלה כל התנגדות לשימוש הישיר בכוח בראשית שנות השישים ואין הוא מתנגד לטרור בקנה-מידה גדול שהופעל בסוף שנות החמישים כדי לשמור על המשטר שהעמידה ארצות-הברית.[67] הוא אינו מעלה כלל את השאלה היסודית: האם יש לארצות-הברית זכות חוקית להשתמש בעוצמתה כדי לכפות סדר חברתי ופוליטי מסוים על ארץ זרה כלשהי, בהנחה שהיא יכולה לעשות זאת במסגרת "פרופורציות" מסוימות של הכוחות הפועלים?

העובדה שטיילור נמנע מלהעלות שאלה זו עושה את דיונו ב"סיבתיות" לבלתי-מניח-את-הדעת. הוא דוחה את ההשקפה, המיוחסת למבקרים אלמונים, כי הדברים (התפתחו) בצורה מוטעית כל-כך... מכיוון שמנהיגינו היו פושעי מלחמה." זוהי "תשובה בלתי-מספקת במונחים של סיבתיות, מאחר והיא מניחה כי המנהיגים רצו שהדברים יתפתחו כפי שהתפתחו, בעוד שלמעשה האחראים מאוכזבים ביותר מהתוצאות הנוכחיות של מדיניותם. "את הביקורת הנמתחת על טיילור ואת הצורה שבה הוא דוחה אותה, ניתן להבין רק אם מניחים שהשאלות הקשורות בחוקיות הכוונה אינן עולות כשמדובר במנהיגות האמריקנית. אם נראה את כוונותיה של המנהיגות האמריקנית כפושעת, אזי נכון יהיה לומר – בעצם, זו תהיה טאוטולוגיה – שהעניינים התפתחו שלא כשורה (דהיינו, בוצעו פעולות פושעות) מאחר ומנהיגינו היו פושעי מלחמה. בהנחה זו יהיה זה בלתי-רלוונטי להעיר כי הדברים לא התרחשו כפי שהם קיוו. כשם שאיש לא יטען שצריך היה לזכות את הנאשמים

בנירנברג רק מכיוון שהם היו "מאוכזבים מתוצאות מדיניותם."

בהתייחסו לכך ש"הדברים התפתחו שלא כשורה" דומה שטיילור מתכוון ל"מפולת-השלג של מוות והרס" שהרסה את אמינותן של "כל כוונות שמירת-שלום והגנה שאמורות היו להנהיג את מעורבותנו ההתחלתית בווייטנאם." לדעתו של טיילור, הראיות "מציינות בבירור שהיה חוסר-התאמה בין מטרות ואמצעים, שהמנהיגים הצבאיים מעולם לא תפסו את המטרות, המדיניות בעיקרן, של התערבות, והמנהיגים הפוליטיים לא דאגו, או שלא יכלו להשגיח על האמצעים שבהם השתמש הצבא כדי למלא את מה שהוא תפס כמשימתו." במקום לנסות ולהגשים את "מדיניותו המוצהרת," דהיינו "לרכוש ולשמור את נאמנותם הפוליטית של הדרום-ווייטנאמים לממשלה לא-קומוניסטית, תוך מתן סיוע הגנתי נגד כל אמצעי צבאי שבו ישתמש הצפון," העדיפו מנהיגינו להתעלם מן העם הדרום-ווייטנאמי, להתייחס לדרום-ווייטנאם כאל שדה-קרב, ולהרוג את כל הצפון-ווייטנאמים או אנשי הוויטקונג אשר נמצאו בשדה-קרב זה או בדרך אליו." הטיפול באוכלוסייה הכפרית של דרום-ווייטנאם היה דומה מאד. "הסיפור העצוב של ההרפתקה האמריקנית בווייטנאם הוא כי האמצעים הצבאיים הכריעו במהירות את המטרות המדיניות... היינו מועדים לנפץ את מה שניסינו להציל" (עמ' 188-189, 207).

האם ניתן היה לבצע בהצלחה את "מדיניותנו המוצהרת," "היא שאלה חסרת מענה ותישאר כזו," מעיר טיילור. האם "מדיניותנו המוצהרת" הייתה לגיטימית מלכתחילה והאם צריך היה לנקוט בה בכלל, היא שאלה לא רק חסרת מענה אלא שאלה שאינה נשאלת. אך וודאי שזו השאלה היסודית.

טיילור מבטא השקפה נפוצה מאוד כאשר הוא מבקר את המדיניות האמריקנית בלשונו של רב-סרן מדוכדך בחיל-האוויר האמריקני, שהיה אחראי להריסתה של בן טרה במהלך מתקפת הטט, מכיוון שהרסנו את הארץ במטרה להצילה. "הטרגדיה האמריקנית" האמיתית – טרגדיה פוטנציאלית לרבים אחרים, במובן ממשי הרבה יותר – היא לדעתי, חוסר יכולתנו הקבוע למוד את עצמנו באמות-המידה שבהן אנו משתמשים בצדק בהעריכנו את התנהגותן של מעצמות אחרות. אם היה לאמריקנים האומץ המוסרי לעשות זאת, היו שואלים את עצמם לטובת מי הם "הצילו" את ווייטנאם, והאם הייתה להם הזכות להתערב על מנת "להציל" אותה. הם היו מבינים שיש לתאר את המעורבות האמריקנית כמלחמה נגד החברה הכפרית של דרום-ווייטנאם, לא כמאמץ להציל אותה עבור מישהו, מלבד מנהיגים משתפי-פעולה וכוחות פוליטיים שוליים שעלה בידם לגייס. בסופו-של-דבר המנהיגות האמריקנית הצילה את ווייטנאם למען האינטרסים הגלובליים שלה היא. האינטרסים של העם הווייטנאמי נחשבו לעשרה אחוזים מן התכלית האמריקנית, בחישוביו של עוזר שר-ההגנה ג'ון מקנאוטון, כפי שנתגלה במסמכי הפנטגון (תשעים האחוזים הנותרים מתגלים כתרכובת של דמיון והשליה-עצמית, בצורה שהוא מציג את המטרות האמריקניות.)[68] מה באמת היו המטרות האמריקניות הוא נושא לדיון לגיטימי.[69] קשה לומר שיש עוד צורך בדיון בעובדה שהצרכים והאינטרסים של העם הווייטנאמי משקלם היה מועט כמו זה של האיסור החוקי המוטל על איום או שימוש בכוח ביחסים בינלאומיים.

אילו באמת דאגה המנהיגות הפוליטית האמריקנית לצרכים ולאינטרסים של העם הדרום-וויטנאמי או להתחייבויות הנובעות מאמנות חגיגיות של ארצות-הברית, היא לא הייתה מאמצת את "המדיניות המוצהרת" של אכיפת ממשלה לא-קומוניסטית והגנה עליה מפני אוכלוסייתה שלה עד לסוף 1964; כמו-כן לא הייתה מבצעת את הפלישה לדרום-ווייטנאם שנועדה להשמיד את ההתנגדות המקומית בשנים שלאחר מכן. מסמכי הפנטאגון מראים בבירור שההנהגה הפוליטית האמריקנית לקחה על עצמה את ההתקפה על החברה הכפרית של דרום-ווייטנאם בעיניים פקוחות. תזכיר ואן שצוטט לעיל, וראיות נוספות רבות, מגלים שכך היה גם לגבי אלה שביצעו את המדיניות שהותוותה בוושינגטון.

לדעתו של טיילור כמה מן הכישלונות האמריקניים בווייטנאם נובעים מן העובדה ש"לשירותים הצבאיים אין עוד מנהיגות בעלת שיעור-קומה והשפעה הניתנות להשוואה עם גיבורי מלחמת-העולם השנייה" (עמ' 201). זוהי ביקורת בלתי-הוגנת. ההבדל בין מלחמת-העולם השנייה לווייטנאם נעוץ באופיין של המלחמות, לא באופיים של המפקדים הצבאיים. בשתי המלחמות הצבא הופקד על ביצוע המדיניות שהותוותה בידי המנהיגות האזרחית. במקרה של ווייטנאם הייתה זו המדיניות של "לרכוש ולשמור את הנאמנות הפוליטית של הדרום-ווייטנאמים לממשלה לא-קומוניסטית." על מנת להגשים מדיניות זו נאלץ הפיקוד הצבאי לנטוש את העמדה האימפריאליסטית הנדיבה ולהרוס את החברה הכפרית, בסיסה החברתי של המהפכה. המנהיגות האזרחית הייתה מודעת יפה לאשר התרחש ולא עשתה כל מאמץ לשינוי המדיניות.

השגריר רוברט וו. קומר, היועץ הראשי לענייני הרגעה (פאסיפיקציה) של ממשלת דרום-ווייטנאם בשנים 1967-1968,

מסביר כי "ההתערבות הצבאית של ארצות-הברית מנעה התמוטטות סופית של ממשלת דרום-ווייטנאם רדופת ההפיכות, ויצרה נסיבות צבאיות נוחות, שבהן ניתן להתחיל שוב בתחרות, המדינית בעיקרה, על שליטה באוכלוסיית המפתח הכפרית ועל תמיכתה."[70] ההסלמה של ארצות-הברית התגברה על הקושי, שמקורו בכך ש"המנהל הדרום-וייטנאמי כמעט ולא היה קיים... מחוץ לסאיגון." בסופו של דבר היא אפשרה לפתוח בתוכנית ההרגעה 1967-1970, ה"מקיפה" וה"עצומה" בניסיון להתמודד עם סכסוך שהיה באופן ברור "מהפכני, ופוליטי בעיקרו."[71] למרות מוסר-הכליות ההססני של אימפריאליסטים נדיבים כגון ואן, קשה להבין כיצד ניתן היה להשיג מטרה זאת שלא באמצעים שהופעלו, דהיינו מה שקומר מתאר כ"התערבות צבאית מאסיבית של ארצות-הברית, שמחירה נורא."[72]

במובן זה, אפשר לטעון שהמחיר הנורא של ההתערבות הצבאית האמריקנית – בכלל זה: השמדת-עלווה ביערות; הזזה כפויה של אוכלוסייה; הפצצות; הטרדה וחסימה; אזורי אש חופשית; כלי-נשק נגד-אדם; תוכנית "פניקס" להתנקשויות וטרור;[73] עינוי שבויים להשגת מידע – כל אלה נבעו מהכרח צבאי. לכן, אם הכרח צבאי דוחה הסכמים בינלאומיים, לא היה בכך כל פשע. הנאמר לעיל מהווה טיעון סביר אם מקבלים את הנחת היסוד החיונית שלארצות-הברית הייתה הצדקה להתערב בכוח כ"סכסוך מהפכני, פוליטי בעיקרו" כדי להבטיח את השלטון למשטר שהיא אכפה מלכתחילה ב-1954 ולשמור על כנם את ממשיכיו של משטר זה – שלטון בעלי-אחוזות ועילית עירונית, קציני-צבא, והקתולים הצפוניים, שהיוו את הבסיס החברתי למשטר שלא היה מסוגל להתקיים נוכח התקוממות מקומית.

השאלה, האם הנחת-יסוד זו תקפה, עולה בצורה חריפה ביותר בתקופה שלפני 1965, אשר בה טיילור אינו עוסק. בשנת 1965, ציין ואן,[74] היו שאלות עקרוניות אלה בלתי-רלוונטיות ברובן. לאחר "ההשתתפות רחבת הממדים של כוחות הקרקע של ארצות-הברית," כתב, "כמעט ואין זה מתקבל על הדעת שארצות-הברית תיסוג מווייטנאם ללא ניצחון צבאי או הסדר, פרי משא-ומתן, שיבטיח את עצמאותה של דרום-ווייטנאם."[75] השקפתם של מקורבי הממשל ובכללם אחדים שעתידים היו להפוך מאוחר יותר ליונים מוצהרות, הייתה דומה. כך כתב ריצ'רד גודווין ב-1966 כי ההצדקה להמשך הלחימה האמריקנית מקורה "באינטרס החיוני המוצק של ארצות-הברית" אשר חייב לשמש כ"אמת-מידה יחידה" לעיצוב מדיניות, דהיינו, "לקבוע כי משנשלח כוח צבאי אמריקני להגן על אומה אחרת,[76] לא ניתן להוציאו משדה-הקרב."[77]

אפילו כיום, מבין הפיקוד האמריקני היטב כי יש להשתמש בכוח צבאי כדי להרוס את התנועה הפוליטית אשר משטר סאיגון לא יכול היה מעולם להביס בדרכים פוליטיות. סקירת מודיעין מיוחדת שהוזמנה על-ידי גנרל ג'ון ה. קושמן, בעל התפקיד האמריקני הבכיר ביותר בדלתה של המקונג, מתריעה כי האויב מרחיב את הרשת הפוליטית שלו ו"חוזר לשלב של מאבק מדיני."[78] וויליאם קולבי מוסיף כי "אנו חייבים למנוע מן האויב להפעיל רשת זו, מאחר והיא תאפשר לקומוניסטים לשוב לתחייה מאוחר יותר."[79] שוב, אם מקובלת ההנחה שלארצות-הברית הזכות להתערב כדי לאכוף משטר כרצונה, "ההכרח הצבאי" יוכל להצדיק את השימוש המתמשך בכוח צבאי עצום נגד הוויטנאמים, הלאוסים והקמבודים הכפריים.

יש להוסיף כי להנחת-היסוד, שמעורבות צבאית אמריקנית בענייניהן של מדינות אחרות מוצדקת, מקום נכבד בהיסטוריה האמריקנית. טיילור מתייחס לכיבוש הפיליפינים על-ידי האמריקנים בראשית המאה. יהיו אשר יהיו המניעים ה"אידיאליסטיים" אשר בהם התגדר מק-קינלי, עובדה היא שארצות-הברית התגברה על תנועה עממית מקומית באמצעות כוח וטרור, ובמחיר כביר לאוכלוסייה המקומית. שבעים שנה לאחר מכן, עדין חיה האיכרות – שלושה-רבעים מן האוכלוסייה – בתנאים חומריים שאינם שונים בהרבה מאלו ששררו בעת הכיבוש הספרדי.[80] בתאילנד, הניסיון שנעשה לאחר המלחמה לגבש דמוקרטיה פרלמנטרית בהנהגת הדמוקרט הליברלי פרידי פאנומיונג הופל בהפיכה צבאית שהחזירה לשלטון את משתף-הפעולה עם היפנים, שהכריז בשעתו מלחמה על ארצות-הברית. סיוע אמריקני ניכר בלתי-פוסק תמך במשטר טרוריסטי שהשתלב מרצון במערכת האמריקנית-יפנית שבאוקיאנוס השקט. פרידי, שלחם לצד חיל-המשלוח האמריקני נגד היפנים במהלך מלחמת-העולם השנייה, מצא את דרכו לסין. בקוריאה, ב-1945, הפילה ארצות-הברית משטר עממי שכבר עמד על רגליו, באמצעות כוחות יפניים ומשתפי-פעולה. בשנת 1949 הצליח הפיקוד האמריקני להרוס את האיגודים-המקצועיים הקיימים, את המועצות-המקומיות העממיות, ואת כל הקבוצות העממיות המקומיות, והקים דיקטטורה ימנית של העילית העשירה וכוחות המשטרה-הצבאית, תוך שימוש בטרור נרחב.

ווייטנאם יוצאת-דופן אך ורק משום שכה קשה היה להשיג בה יעדים מוכרים אלה. המטרה בווייטנאם נשארת: לרכז את האוכלוסייה ולשלוט בה, תוך הפרדתה מעיקר הכוח של יחידות הגרילה, וליצור כלכלה תלויה המתאימה את עצמה לצרכיהן ולהיקפן של החברות המתועשות של המערב (ושל יפן), תחת שלטונם של משתפי-פעולה עשירים, עם שמץ של

יומרה לדמוקרטיה. אשר לאיכרים, כדאי להזכיר את דבריו של סופר דרום-ווייטנאמי על תקופת השלטון הצרפתי: "האיכרים [יכולים] לחרוק בשיניהם ולטפח את איבתם בינות שדות האורז."[81] ותושבי משכנות-העוני העירוניים המרודים יכולים לעשות זאת אף הם.

זה למעשה המודל של פיתוח לאומי וחברתי אשר מציעים אימפריאליסטים נדיבים כגון ואן לחברות התת-מפותחות, בין אם הם מודעים לכך ובין אם לא. כדי להשיג תוצאות נפלאות כאלה הם מוכנים לכבול את אוכלוסיית הודו-סין, כביכול לטובתה היא, לחסדי הטכנולוגיה האמריקנית, כפי שנעשה בווייטנאם בעשור האחרון.

4. תוקפנות והגנה-עצמית קולקטיבית

הנושא האחרון שיידון הוא מה שטיילור מתאר כ"סימן ההיכר הבולט" של נירנברג, דהיינו, נושא הפשעים נגד השלום. כפי שמעיר טיילור, ההצדקה היחידה שתיתכן למעורבות האמריקנית בווייטנאם היא סעיף 51 באמנת האומות-המאוחדות. הפנייה לסעיף זה מניחה שארצות-הברית נתונה במצב של הגנה-עצמית קולקטיבית נגד התקפה מזוינת מצד צפון-ווייטנאם. נושא זה נידון בהרחבה. מוזר שטיילור כמעט ואינו מזכיר אותו ואינו עושה כל מאמץ לטפל בטיעונים שהוצגו, חזור והצג, בספרות החוק וההיסטוריה.[82] הבעיה היסודית בביסוס טיעונה של ארצות-הברית היא, שההתערבות הצבאית האמריקנית הקדימה את המעורבות הצפון-ווייטנאמית והייתה תמיד בעלת היקף רב הרבה יותר מזו האחרונה. (ישנה, בנוסף, שאלה באשר לזכותם היחסית של צפון-ווייטנאמים ואמריקנים להילחם בדרום-ווייטנאם, לאחר שעורערו תנאי האיחוד של הסכמי ז'נבה). כדי להדגים נתייחס לרגע מכריע אחד בראשית שנת 1965, שעה שנולדים ספקות אצל טיילור באשר לחוקיות של המעורבות האמריקנית. צ'סטר קופר, אשר היה מעורב ישירות בענייני דרום-מזרח אסיה מאז 1954 והיה ממונה על ענייני אסיה בבית-הלבן בעת ממשל ג'ונסון כתב:

> העוצמה הקומוניסטית גדלה באורח ניכר במהלך החודשים המעטים הראשונים של 1965. בסוף אפריל חישבו כי 100,000 אנשי וויטקונג בלתי-סדירים ובין 38,000 ל-46,000 חיילי אויב מן הכוח העיקרי, כולל גדוד מלא של כוחות צפון-ווייטנאמיים סדירים, נמצאו בדרום-ווייטנאם. בינתיים נעו יחידות קרב אמריקניות אל תוך דרום-ווייטנאם בקצב מהיר; בסוף אפריל כבר נפרשו יותר מ-35,000 חיילים אמריקניים ובתחילת מאי גדל מספרם ל-45,000.[83]

הגדוד הצפון-ווייטנאמי היחיד, בן 400 עד 500 איש, זוהה באורח ארעי בסוף אפריל.[84]

בפברואר 1965, ניסה ממשל ג'ונסון להצדיק את ההסלמה החדשה באמצעות ספר-לבן, אשר, מציין קופר, "התגלה כאכזבה מעציבה." הבעיה הייתה ש"ממצאים של ממש (ביחס למעורבות צפון-ווייטנאמית) נראו רופפים מאד." לא ניתן לזהות כל גייסות סדירים. אשר למסתננים, אפילו אם מצרפים את כל המסתננים ה"ידועים" כביכול או ה"סבירים," הייתה התנועה הממוצעת דרומה, שהחלה ב-1959 כאשר ההתקוממות הייתה בהתפתחות נמרצת. "מעט יותר מ-9,000 לשנה" וזו לא "יצרה רושם רב" כשהשוותה עם צבא סאיגון בן מחצית המיליון אנשים ו-23,000 החיילים האמריקניים הסדירים שהתפרסו בשטח. "המידע על-אודות כלי הנשק של האויב," העיר, "היה עוד פחות מרעיש." שלושה תותחים ללא-רתע בקוטר 75 מילימטר ממקור סיני-קומוניסטי, ארבעים וששה רובים מתוצרת סובייטית, ארבעים תת-מקלעים, ואקדח אוטומטי אחד ממוצא צ'כי אשר נתפסו (ואשר ניתן היה לרכשם בשוק-החופשי) לא נראו מרשימים מדי כשהושוו לסיוע צבאי בשווי של יותר מ-860 מיליון דולרים שניתן על-ידי ארצות-הברית לממשלת סאיגון מאז 1961.[85] למעשה, היוו כלי-הנשק ממקורות קומוניסטיים פחות מ-2.5 אחוז של הנשק שנתפס, כפי שציין אז אי. פ. סטון.[86]

אשר למסתננים, מספריהם נראים עוד פחות מרשימים כאשר נזכרים שככל הידוע, היו אלה ברובם המכריע דרום-ווייטנאמים החוזרים לבתיהם. קשה להבין מניין בא האיסור לכך, אחרי ערעורם של הסכמי ז'נבה וההפרות האמריקניות והסאיגוניות של אמנות-ז'נבה,[87] הדיכוי של דיאם וחידושה של מלחמת הגרילה בדרום ב-1957. יתר-על-כן, קופר אינו מזכיר את "הסתננותם," של דרום וויטנאמים שאומנו בבסיסים צבאיים אמריקניים, לתוך דרום-ווייטנאם; ובאותו עניין הוא אינו מזכיר גם את יחידות-החבלה וצוותי הגרילה הדרום-ווייטנאמיים שהסתננו לצפון מאז 1965, לדברי ברנרד פול.[88] לבסוף, קופר אינו מזכיר שחיילים אמריקניים היו מעורבים ישירות במבצעים צבאיים מאז 1961-1962.

בסיכום, הטיעון שארצות-הברית מימשה פשוט את זכותה הטבעית להגנה עצמית, קולקטיבית נגד מתקפה מזוינת מצד צפון-ווייטנאם רופף בהחלט. ואולם מי שמגן על חוקיותה של המעורבות האמריקנית חייב להרחיק מעבר לטיעון זה ולטעון שהייתה לארצות-הברית הזכות לקבוע באורח חד צדדי שאכן ארעה "תוקפנות מצד הצפון." כמו-כן,

שלארצות-הברית הזכות להסלים את מעורבותה הצבאית בדרום-ווייטנאם, שכבר הייתה ניכרת, תוך עקיפת התנאים שנקבעו באמנת האומות-המאוחדות ביחס לתפקידה של מועצת-הביטחון בקביעת קיומו של איום על השלום. אם אין מקבלים את המכלול הזה, מתחייבת המסקנה כי הפעולות הצבאיות האמריקניות היו בלתי-חוקיות והן עצמן מהוות תוקפנות – אכן הייתה תוקפנות, אך לא מן הצפון אלא מן המזרח.

לרוע המזל, לטיילור אין כמעט דבר לומר על-אודות שאלות אלה המרבות לעלות בדיונים. טיפולו בנושא התוקפנות לקוי בדרך-כלל. בבואו לדון בטענה שצפון-ווייטנאם אשמה בתוקפנות בדרום-ווייטנאם, מצביע טיילור על "ראיות חזקות." "אין ספק, שכל הלחימה על פני הקרקע התבצעה בדרום-ווייטנאם," לא בצפון-ווייטנאם. אבל, הוא טוען, אין זה מקרה ברור, מאחר והסכמי-ג'נבה קבעו שני "אזורים" ותו-לא. והכריזו בבירור על קו התיחום הצבאי כ"זמני" ולא כ"גבול פוליטי או טריטוריאלי" (עמודים 2-101). יתר-על-כן, דרום-ווייטנאם נמנעה, בתמיכתה של ארצות-הברית, מלגשת לביצוע הבחירות שנקבעו. מובן שאם אין זה ברור שצפון-ווייטנאם אשמה בתוקפנות, הרי במקביל אין זה ברור האם הפעולה הצבאית האמריקנית מוצדקת על-ידי סעיף 51, שאינו עוסק ב"תוקפנות" אלא ב"התקפה מזוינת," שהיא קטגוריה צרה יותר.[89]

יתר-על-כן, ל"ראיות החזקות" שטיילור מביא ושעליהן הוא מקשה יש השלכות בכיוונים אחרים גם כן. כך, למשל, התבצעה הלחימה על הקרקע בדרום-ווייטנאם, לא בארצות-הברית. לפי אמות-המידה של טיילור, יש לכן "ראיות חזקות" לכך שארצות-הברית אשמה בתוקפנות בדרום-ווייטנאם, במיוחד מאחר ושלטונות ארצות-הברית הודו שבפרוס 1965 כמעט ולא הייתה סמכות מנהלית של ממשלת דרום-ווייטנאם מחוץ לסאיגון (ראה לעיל עמודים 169, 173). טיילור אינו נוגע כלל בשאלה זו בדיונו על מלחמה תוקפנית.[90] אדרבא, הוא מנסח מקרה אפשרי של תוקפנות אמריקנית כדלקמן:

> ... המקרה... מבוסס על המסקנות שדרום-ווייטנאם וארצות-הברית כאחת הפרו את הצהרת ז'נבה מ-1954 בבצען פעולות עוינות נגד הצפון, חימוש-מחדש שלא כדין, וסירוב לבצע את הבחירות הכלליות של 1956 אשר נקבעו בהצהרה, וכי ארצות-הברית הפרה כמו-כן את אמנת האומות-המאוחדות בכך שהפציצה את צפון-ווייטנאם (עמודים 97-96).

אך האשמות אלה הן רק חלק מן המקרה. האשמה הרבה יותר רצינית היא שארצות-הברית נכנסה ללחימה תוקפנית בדרום-ווייטנאם תוך הפרת התנאים שנקבעו באמנת האומות-המאוחדות ביחס לשימוש בכוח. האשמות אלה מתבססות על פעולות-צבאיות שבוצעו נגד התקוממות, שארצות-הברית הכירה בכך שהיא עממית ומצליחה – מקובלת בעם הרבה יותר מאשר הממשלה, שהיא הציבה וקיימה, ואשר בהגיע 1965 נוצחה במלחמה למרות היעדרם של גייסות צפון-ווייטנאמיים סדירים כלשהם. הסיבה שטיילור אינו מזכיר נושאים אלה, אני מניח, היא ההנחה הסמויה שלארצות-הברית הייתה זכות להתערב, על כוחות הרגלים, המסוקים והאוויר שלה, בסכסוך שהוכר על-ידי כמה רשויות אמריקניות כ"סכסוך מהפכני, פוליטי בעיקרו" (ראה לעיל, עמ' 173).

אפשר לטעון כי התנאים שנקבעו באמנת האומות-המאוחדות ביחס לאיום או לשימוש בכוח (במיוחד סעיף 2[4]) התיישנו כל-כך עד שחדלו למעשה לתפוס. הנושא נידון על-ידי תומאס מ. פרנק במחקר שנתפרסם לאחרונה.[91] הוא דן ב"תנאים החדשים שנוצרו ברבע-המאה שלאחר המלחמה," שערערו כל-כך את המושגים בסעיף 2(4), עד כי "נותרו בו רק המילים." ודאי שפרנק צודק בטענתו כי "שתי מעצמות-העל הצליחו לקבוע מוסכמות התנהגות בארגוניהן האזוריים, אשר ערערו למעשה את סעיף 2(4)." החל בארצות-הברית שעמדה על-כך ש"ריבונותה של מדינה כפופה לזכות השלטת שיש לאזור לתבוע הסתגלות והתאמה לאמות-מידה אזוריות." דוגמא לכך היא הגינוי שארצות-הברית גינתה "לא את התערבותם של כוחות צבא, אלא של אידיאולוגיה 'זרה'," כפי שהיה בפרשת גואטמלה של 1954. זה היה מבשרה הישיר של דוקטרינת ברז'נייב. פרנק צודק גם בהערתו ש"אינטרס-עצמי לאומי, במיוחד האינטרס-העצמי הלאומי של מעצמות-העל, הכריע בדרך כלל התחייבויות חוזיות." כדאי להוסיף שארצות-הברית פיתחה מושג של "ארגון אזורי" המשלב חלקים נרחבים של דרום-מזרח אסיה ב"ארגון אזורי," שבו היא נוטלת לעצמה את הזכות לפעול בחופשיות. כך שאפשר לטעון כי ההתחקות אחר סיבותיהן של הפרות סעיף 2(4) מוליכה לפעולות שביצעו המעצמות הגדולות להבטחת אזורי השפעתן מיד לאחר המלחמה. התערבותן של בריטניה ואחר-כך של אמריקה ביוון החל מ-1944, עשויה לספק דוגמות משמעותיות.

על-אף אבחנותיו החשובות על התנהגותן של המעצמות הגדולות, נדמה לי שדיונו של פרנק הינו פגום, במקרים אחדים, בשל נטייתו המשתמעת לטובת מעצמות אלה. בבואו לדון ב"טבעה המשתנה של המלחמה" הוא מציין שתי קטגוריות: "מלחמות של התססה, הסתננות וחתירה, המבוצעות בידי באי-כוח מורשים באמצעות תנועות לשחרור לאומי" ומלחמות

גרעיניות. ביחס להפרות ישירות של סעיף 2(4), העניין העיקרי הוא בקטגוריה הראשונה, על-אף ניסיונותיהן של מעצמות-העל להסוות את התערבותן בנימוקים של קשר לסכסוך הבין-מעצמתי. אך הדיון של פרנק בקטגוריה זו מחטיא את שאלת היסוד. כפי שהוא מציין בהמשך המאמר, "מלחמת השחרור הלאומי של צד אחד הינה מלחמת התוקפנות או החתירה של השני, ולהיפך." הדעה-הקדומה מתגלית כשמתברר שעמדתן היא, בדרך-כלל, זו של הצד השני: הסוגים החדשים של מלחמה, אשר, לטענתו, הביאו לסחף בסעיף 2(4), מאופיינים כמלחמות של הסתננות וחתירה המבוצעות בידי באי-כוח. מנקודת-ההשקפה הנגדית, יש לאפיין את אותן פעולות כהתערבויות אימפריאליות שנועדו לדכא תנועות שחרור לאומי. במקרה כזה נובע שהסחף בסעיף 2(4) לא נגרם על-ידי "התנאים החדשים שנוצרו ברבע-המאה שלאחר המלחמה," אלא בעיקר על-ידי הצורות הבתר-מלחמתיות של התנהגותן המסורתית של מעצמות גדולות. באופן המיוחד שבו מחטיא פרנק את השאלה, דומה שהוא קובע את עמדתו לצד המעצמות הגדולות, ללא הנמקה ואפילו ללא הצהרה ברורה. דעה-קדומה זו מותנית רק בחלקה על-ידי התייחסויותיו המאוחרות יותר לגורם שלישי נסחף שנגרם לסעיף 2(4), דהיינו "סמכותן המוגברת של מערכות אזוריות הנמצאות בשליטתה של מעצמת-על" וכן על-ידי הדיון הנרחב בחלקן של המעצמות הגדולות בערעור סעיף 2(4) על-ידי התערבות בלתי-פוסקת בתוך ה"ארגונים האזוריים" שלהן.

נטייה דומה מופיעה כאשר פרנק מתייחס ל"תמיכה המשמעותית שנותנת סין למתקוממים הקומוניסטיים המקומיים בלאוס ובדרום-וייטנאם, למשל. כפי שמציינות הערותיו בהמשך, נובע מן הראיות המצויות בידנו כי הסיוע הסיני היה תמיד קטן בהשוואה לזה הניתן על-ידי ארצות-הברית ובעלות בריתה לכוחות הימין. האזכור שעושה פרנק לתעמולה כצורה של התערבות אינו תופס במקרה זה. בדרך כלל הייתה עמדתה של סין כי מלחמות של שחרור לאומי חייבות להיות מקומיות ואינן יכולות להסתמך על סין לצורך תמיכה חומרית ממשית. אגב, ככל הידוע הרי החיילים הסיניים היחידים הנלחמים במלחמת הודו-סין הינם חיילים סיניים לאומניים שבהם משתמשת ארצות-הברית, במיוחד במבצעים חשאיים בלאוס.

אותן שאלות מוחטאות כאשר פרנק קובע כי "מלחמות ההתקוממות החדשות, הקטנות והמטושטשות אך משמעותיות ותכופות, יצרו מעצם טבען מצב שבו הבחנה ברורה וחדה בין תוקפנות לבין הגנה עצמית... נעשית יותר ויותר קשה." כך הוא מציין שטיפשות לא תספיק כדי "שיסופר שפולין תקפה את גרמניה, או דרום-קוריאה את הצפון." אך כשמדובר במלחמות לשחרור לאומי "קשה לעיתים תכופות אפילו לקבוע בצורה משכנעת" מיהו התוקפן. הוא יכול היה להשתמש באנלוגיה שונה. יש צורך ביותר מטיפשות כדי להאמין לסיפור שהונגריה תקפה את ברית-המועצות ב-1956, או שהפיליפינים תקפו את ארצות-הברית בראשית המאה, או שהמושבות באמריקה תקפו את אנגליה ב-1776. אם רואים במלחמות לשחרור לאומי ובהתערבויות גדל-מעצמתיות המשך של הדגם הקלאסי, בשינויים מסוימים, כמובן, אזי אנלוגיות אלה הולמות יותר, ואין כל חידוש מדהים בעידן הבתר-מלחמתי.

אשר לתמיכה חיצונית הניתנת למלחמות של שחרור לאומי, כדאי להיזכר בתמיכה העצומה שנתנו הצרפתים למושבות האמריקניות בעת המלחמה המהפכנית

אין כל ספק שכאשר מתייחסים אל המלחמה המהפכנית האמריקנית כאל התקוממות "רגילה," היא מתאימה בהחלט לרשימת המהפכניות הרבות המייסרות את אמצע המאה העשרים. משגוזזים ממנה כמאתיים שנה של נאומי 4 ביולי, נשארת פעולה צבאית שבה נלחם מיעוט מזוין קטן ביותר – כוחותיו של וושינגטון כמעט אף פעם לא מנו יותר מ-8,000 איש בארץ שבה היו לפחות 300,000 זכרים כשירים – שנתמכה על ידי כוח של 31,897 חיילים רגלים צרפתיים, ו-12,660 מלחים ונחתים המאיישים שישים ואחד כלי שיט גדולים.[92]

אפילו לאחר קיזוז השפעתם של נאומי 4 ביולי, לא יהיה לנו כל קושי להעריך את נטייתו של סופר בריטי בן התקופה שהתייחס למהפכה האמריקנית, במונחיו של פרנק, כאל מלחמה של הסתה, הסתננות וחתירה שבוצעה בידי באי-כוח באמצעות תנועת שחרור לאומי. מנקודת השקפתו של פול, שהיא לדעתי קרובה הרבה יותר לדיוק מאשר העמדה המשתמעת מן החלקים של דיונו של פרנק שהובאו כאן, חייבים אנו לסכם שאין כל גורם חדש במיוחד בעידן הבתר-מלחמתי אשר גרם לסחף בסעיף 2(4). אדרבא, לדעתי אין מנוס מלהסכים עם אן-טאנט בדברים שפרנק מצטט: "בחשבון אחרון לא יתכן בסיס יציב לשלום בעולם כל עוד מעצמות-העל עומדות על זכותן לנקוט בפעולה צבאית חד-צדדית בכל עת שהן חשות, לטענתן, איום על ביטחונן"[93] – או, אפשר להוסיף, איום על האינטרס-העצמי שמזהות קבוצות חברתיות שליטות.

בעוד שאין ספק כי מה שנותר מסעיף 2(4) הן "המילים" בלבד, דומה שאין סיבה להניח כי התרחש שינוי כלשהו מנורמות

קודמות, או שזו תוצאה של שינויים ביחסים הבינלאומיים אשר אותם לא יכלו מעצבי אמנת האומות-המאוחדות לחזות מראש. יתר-על-כן, אין כל סיבה להסיק כי ההוראות שבסעיף 2(4) אינן תופסות יותר. מושגים אלה סובלים, כמובן, מהיעדר סמכות אכיפה, ליקוי שהוא פגום כללי של החוק-הבינלאומי.

שאלת זכות ההתערבות והאיום או השימוש בכוח מצד המעצמות הגדולות לכפייתם של הסדרים חברתיים ופוליטיים בארצות מתפתחות, חייבת לעמוד בראש כל מחקר על-אודות ווייטנאם, בין לאורה של נירנברג או בהקשר היסטורי רחב יותר. העובדה שטיילור נמנע אפילו מלהעלות שאלות אלה מפחיתה במידה ניכרת את חשיבות דיונו, לדעתי. אלה הם לבטח הנושאים העיקריים בשעת הכרעות מדיניות עתידיות. בתריסר מקומות בעולם מעניקה ארצות-הברית תמיכה צבאית למשטרים המנסים לדכא התקוממות פנימית, בדרכים העשויות להוליך למעורבות צבאית ישירה.[94] סביר לטעון כי ביוון התמיכה הצבאית האמריקנית בקולונלים היא המונעת התקוממות עממית. ברוב אמריקה הלטינית, המצב דומה.

כמעט כל משטרי אמריקה הלטינית יכולים עתה לדכא התקוממויות כפריות של מתנגדים זדוניים. בשל מספר גורמים, אף אחד מהם אינו כה חלש כמו ממשלתו של פולגנציו בטיסטה בשנות החמישים. המחלקה לביטחון-ציבורי של "הסוכנות לפיתוח בינלאומי" האמריקנית אימנה את המשטרה כקו-הגנה ראשון נגד טרור לפחות בארבע-עשרה רפובליקות; הצבאות מצוידים טוב יותר לאחר שסיוע צבאי של 1.75 מיליארד דולרים הוזרם לתוך האמריקות; למעלה מ- 20,000 קצינים וחוגרים לטיניים התאמנו בפורט גוליק בשטח תעלת פנמה, וכעת מצויים בהישג-יד כלי-נשק חדשים ללוחמה בגרילה אשר פותחו בווייטנאם, החל במסוקים שפותחו במיוחד וכלה במריחי גוף-אדם.[95]

הערות אלה מזכירות את דבריו של גנרל מקסוול טיילור ב-1963, שאמר כי בווייטנאם "יש לנו מעבדה משגשגת שבה אנו רואים התקוממות מהפכנית... המיושמת על כל צורותיה." הפנטגון, שהכיר "בחשיבות האזור כמעבדה, כבר שלח לשם צוותים לראות את דרישות הציוד של סוג זה של מלחמת גרילה."[96] לאמיתו של דבר קיימות ראיות למכביר שארצות-הברית ניצלה את ווייטנאם כמעבדה לפעולה נגד התקוממויות, לבחינת כלי-נשק ושיטות למלחמות שהיא צופה כי תפרוצנה בעתיד הדומה לאופן שבו מעצמות אחרות השתמשו בספרד ב-1936-1939.[97]

בין משטרי אמריקה הלטינית המשתמשים בטכנולוגיה שתוכננה במעבדת ווייטנאם, ישנם כמה החבים את עצם קיומם להתערבותה של ארצות-הברית. בגואטמלה הופל משטר מבטיח בעל נטייה לתיקונים בהפיכה שביצעה ארצות-הברית ב-1954. זה שנים אחדות שבמסגרת מסע השמדה אנטי-קומוניסטי מתבצע מרחץ דמים אמיתי, שבו נהרגו כ-4000 איכרים ללא אבחנה, בכלי-נשק שסופקו באמצעות תוכנית הסיוע הצבאי האמריקנית.[98] דונלד רובינסון מדווח שהבחין בצוות של היחידה למבצעים מיוחדים המאמנים אנשי חיל-אוויר גואטמלים להשתמש במסוקים מתוצרת בל שהותאמו זה מקרוב למרדף אחר אנשי גרילה.[99] יתכן אפילו שהייתה מעורבות צבאית יותר ישירה מצד ארצות-הברית. סגן הנשיא, מרוקין רוהאס, טען לפני שנים אחדות שמטוסים אמריקניים שבסיסם בפנמה ערכו הפצצות בגואטמלה. המפציצים השתמשו בנפאלם באזורים החשודים במתן מחסה ללוחמי-גרילה,[100] ושבו לבסיסיהם שבפנמה. מיסיונרים העובדים בגואטמלה מדווחים שראו את תוצאותיהן של הפצצות הנפאלם.

לא ניתן להעריך באופן מציאותי את היקף המעורבות האמריקנית בלחימה נגד-מהפכנית בעידן הבתר-מלחמתי. אולם מצוי מידע מספיק המצביע על כך שמעורבות זו הינה גדולה ביותר. בעוד שארצות-הברית אינה, כמובן, היחידה הנוקטת התערבות בכוח בענייניהן הפנימיים של אומות אחרות, אין אף מעצמה אחרת שהפעילה בעידן הבתר-מלחמתי אפילו חלקיק של הכוח הצבאי שבו השתמשה ארצות-הברית במאמציה להשמיד כוחות מקומיים אשר להם התנגדה בארצות אחרות.

מדיניות זו של התערבות נגד-מהפכנית, שהועלתה לדרגת אידיאולוגיה לאומית כמעט בזמן ממשל קנדי והיא טבועה ביסוד תורת "המלחמות המוגבלות" של הנרי קיסינג'ר,[101] אותה יש לבחון מחדש, אם הכוונה היא למחקר רציני של המדיניות הלאומית או של הנושאים הכללים של חוקיות וצדק. נושאים שהועלו בנירנברג לעיתים רק ברפרוף; נושאים הנזכרים באמנות והסכמים בינלאומיים, אך ורק לעתים נדירות מתמודדים איתם ישירות, נושאים שהטרגדיה של ווייטנאם כופה על תודעתו של כל בן-תרבות.

תפקיד האוניברסיטה בעת משבר

לפני למעלה ממאה וחמישים שנה הגדיר המתקן הליברלי וההומניסט הגדול ווילהלם פון-הומבולדט את האוניברסיטה כ"מקום חייהם הרוחניים של יצורי-אנוש, אשר זמנם הפנוי או לחצים פנימיים דוחפים אותם לכיוון אחד בלבד – לימוד ומחקר. בכל שלב בחייו מונע האדם החופשי, במידה-זו-או-אחרת, על-ידי לחצים פנימיים אלה." החברה שבה חי אדם זה יכולה לתת לו את "הזמן הפנוי מלחצים חיצוניים" ואת ההסדרים המוסדיים שבעזרתם הוא יכול לממש את הצורך האנושי הזה לגלות וליצור, לחקור ולהגיע לכלל הבנה, לעדן את כישוריו ולתרגלם, להגות, לתרום את תרומתו האישית לתרבות בת-זמנו, לנתח, לבקר ולשנות תרבות זו ואת המבנה החברתי שבו היא מושרשת; החברה יכולה, עם זאת, גם למנוע פנאי זה ממנו. אפילו לא הייתה האוניברסיטה קיימת באופן רשמי, מעיר הומבולדט, "היה אדם אחד הוגה ומקבץ בעצמו, אחר היה מצטרף לאנשים בני גילו, שלישי היה מוצא חוג חסידים. כזו היא התמונה, שלה חייבת המדינה להישאר נאמנה, אם ברצונה למסד פעילויות אנושיות מסוג זה, שהן במידה רבה בלתי מוגדרות ומקריות."[1]

הסיפוק, שמתירים מבנים מוסדיים קיימים לצרכים אנושיים אלה, מהווה קנה-מידה לרמת הציוויליזציה שאותה חברה הגיעה אליה. אחד המרכיבים במאבק הנצחי להשגת סדר חברתי צודק והומני יותר הוא המאמץ להסיר את המכשולים – כלכליים, אידיאולוגיים או פוליטיים – העומדים בדרכן של הצורות המיוחדות של הגשמה-עצמית אישית ושל פעולה קולקטיבית, שאותן חייבת האוניברסיטה לאפשר.

סגולתה הגדולה של תנועת הסטודנטים בשנות השישים, היא בכך שעזרה לנפץ את שביעות-הרצון-העצמית, ששרתה בחלק גדול מן החיים האינטלקטואליים האמריקניים ביחס לחברה האמריקנית ולתפקיד האוניברסיטאות בתוכה. ההתעניינות המחודשת בתיקון האוניברסיטה היא, במידה רבה, תוצאה של הפעילות הסטודנטיאלית. מרץ רב הושקע בבעיות "שיקומה" של האוניברסיטה, החדרת יתר דמוקרטיה לתוכה, חלוקה מחדש של "מוקדי הכוח" שבתוכה, הפחתת ההגבלות על החופש הסטודנטיאלי, וכן הפחתת תלותה של האוניברסיטה במוסדות-חוץ. חוששני, שבדרך זו ניתן להשיג מעט מאד הישגים בעלי ערך ממשי. שינויים פורמליים במבנה האוניברסיטה יכולים להשפיע אך מעט על מה שעושה סטודנט עם חייו שלו, או על יחסה של האוניברסיטה לחברה. כל עוד הרפורמה אינה חודרת לעניינים שבליבה של האוניברסיטה – תוכנן של תוכניות הלימודים, יחסי הגומלין בין סטודנט ומורה, אופי המחקר ובתחומים מסוימים הקשר שבין המעשה והתיאוריה – היא תישאר שטחית. אך ספק אם עניינים אלה יושפעו באורח משמעותי מסוגי התיקונים במבנה, הנדונים כיום באורח פעיל בקמפוסים רבים.

דיון ב"תפקידה של האוניברסיטה," שהינו מופשט ומנותק מתנאים היסטוריים קונקרטיים, הינו חסר טעם. כפי שיהיה זה בזבוז לחקור כל מוסד חברתי אחר באופן זה. בחברה אחרת עשויות לעלות שאלות שונות לחלוטין באשר לתפקיד האוניברסיטה ולבעיות הדוחקות. למי שמאמין כמוני, שחברתנו חייבת לעבור שינויים נחרצים, אם ברצוננו לקדם את הציוויליזציה – אולי אף לעזור לה להתקיים – תראה רפורמה באוניברסיטה חסרת-חשיבות, אלא במידה שהיא תורמת לשינוי חברתי. מעבר לשאלה זו, יכולים, ללא-כל-ספק, לחול שינויים בתוך מסגרת "המבנים המוסדיים" הקיימים, אך תיקון נחרץ של צורות אלה יתרום לכך מעט מאד.

אין זה קל לקבוע מראש עד כמה ניתן להתגבר בפועל על ליקוייו של מוסד מסוים על-ידי תיקונים פנימיים, ובאיזו מידה הם משקפים תכונות של החברה כולה, או עניינים של פסיכולוגיה אישית, שאינם תלויים במבנים חברתיים. נתייחס, למשל, לתחרותיות המטופחת באוניברסיטה, ולמעשה במערכת החינוך כולה. קשה להשתכנע, שהדבר משרת מטרה חינוכית. ברור, שאין התחרותיות מכינה את הסטודנט לחיי מלומד או מדען. זה יהיה אבסורד לתבוע ממדען פעיל לשמור על עבודתו בסוד, כדי שחבריו לעבודה לא ידעו על הישגיו, לא ייעזרו בתגליותיו, שעה שהם מתמידים בלימודיהם ובמחקריהם הם. ועם זאת, זה הדבר שאנו דורשים לעיתים תכופות מן הסטודנט בחדר-ההרצאות.

בחיים שלאחר מכן, האידיאל הינו מאמץ משותף, הכולל התחלקות בתגליות והסתייעות הדדית. ואם זו אינה הנורמה, אנו מפרשים זאת, ובצדק, כאי-יכולת להתעלות מעל האדרה-עצמית, וטוענים שאלו הנגועים בה הינם פסולים כמלומדים, כמדענים וכמורים. והנה אפילו ברמה הגבוהה ביותר של חינוך אוניברסיטאי מניאות תקנות האוניברסיטה את הסטודנט מלעבוד, כפי שכל אדם סביר והגיוני היה וודאי נוהג: ביחידות, בכיוון שהתעניינויותיו מוליכות אותו; ובצוותא, כאשר הוא יכול ללמוד מרעיו ולעזור להם. עבודות סיכום הקורסים והבחינות הינן אישיות ותחרותיות. לא רק שעבודת הדוקטורט

נדרשת להיות תרומה אישית טהורה; מעבר לדרישה מפוקפקת זו, קיימת בגוף המערכת העדפה של סתמיות, בדרישה שעבודה מוגמרת תסתיים בפרק זמן קבוע מראש. הסטודנט מוכרח לקבוע לעצמו מטרה מוגבלת ולהימנע מהעזה וממחקר עיוני, העשוי להציב אתגר בפני המוסכמות של מסגרת-הלימוד, והאוצר בתוכו סיכוי רב לכישלון. מבחינה זו, מעודדות הצורות המוסדיות של האוניברסיטה את הבינוניות. זוהי אולי הסיבה מדוע כה רבים המלומדים המקדישים את כל ימיהם לשיפורים של מה-בכך, במה שכבר הושג. קווי המחשבה שנכפו עליהם בראשית עבודתם, דלות המושגים המטופחת בידי מבנים מוסדיים קשוחים מדי, עלולים להגביל את דמיונם ולעוות את כושר-ראייתם. רבים מתחמקים מהגבלות אלה, תודות ליכולת האנושית לעמוד בפני לחצים, הנוטים להגביל את ההיגיון והיצירתיות של החיים והמחשבה. הדבר נכון אפילו ברמות המתקדמות ביותר של החינוך והוא חשוב עוד יותר ברמות הנמוכות, כפי שמבקרים רבים הוכיחו בצורה משכנעת. בכל זאת אין זה ברור מאליו, אפילו במקרה זה, באיזו מידה הפגם מצוי באוניברסיטאות, ובאיזו מידה הוא חלק מן התפקיד שיועד להן בחברה תחרותית, שבה הדאגה לאינטרס האישי מועלית לדרגת מטרה עליונה.

כמה מן הלחצים, המדלדלים את החוויה החינוכית ומשבשים את היחס הטבעי שבין סטודנט ומורה, מקורם בבירור בדרישות הנכפות על בית-הספר. הנה, לדוגמא, הבעיה שדניאל בל הגדיר: "על החינוך הגבוה הוטל להפוך לשומר-סף, אולי שומר-הסף היחיד, במקום חשוב ומיוחס בחברה... מכאן משתמע, כי מערכת-החינוך אינה מכוונת עוד ללמד אלא לשפוט."[2] ג'נקס ורייזמן מצביעים על נקודה דומה: "קולג' הינו סוג של מבחן ממושך של התאמה מקצועית למדידת היבטים מסוימים של אינטליגנציה ואופי." מכאן: "ההסתמכות על הקולג'ים כמכשיר לקיום סלקציה מוקדמת של המעמד הבינוני-הגבוה, משמיטה 'באורח ברור מאליו' את רוב הצעירים, שנולדו במשפחות משכבות נמוכות יותר, משום שיש להם 'גישות לא נכונות להצלחה אקדמית."[3] התוצאה היא, שהאוניברסיטה משמשת כמכשיר להבטחת הנצחתן של זכויות-היתר החברתיות.

דבר דומה תופס, אגב, לגבי המשך החיים. על-מנת להשיג את האידיאל ההומבולדטיאני, חייבת האוניברסיטה להיות פתוחה לכל אדם, הרוצה לנצל צורה מוסדית זו לשם קידום "חייו הרוחניים" בכל שלב בחייו. למעשה, ישנן תוכניות להבאת מנהלי חברות או מהנדסים מן התעשייה אל האוניברסיטה לצורך התמחות, או סתם לצורך הרחבת הרקע התרבותי שלהם. אבל, למיטב ידיעתי, אין תוכניות כאלה עבור סנדלרים או פועלי תעשייה, אשר, עקרונית, יכלו ליהנות מהזדמנויות אלה לא פחות. ברור שתיאור חוסר-צדק זה כסתם פגם באוניברסיטה, מטעה.

לדרישה כי האוניברסיטה תעסוק באותה עת בהסמכה, בחינוך ובמחקר, יש פונקציה חינוכית זעומה, אם בכלל, להיפך, הדרישה פוגעת בפונקציה הנאותה שלה. תביעה זו, שהחברה כופה, מבטיחה באופנים רבים את שימורן של זכויות-היתר בצורותיהן השונות.

או שמא נתייחס לתביעה, המועלית לעיתים קרובות, שעל האוניברסיטה לשרת את צרכיה של החברה החיצונית – שפעולותיה תהיינה "רלוונטיות" לבעיות חברתיות כלליות. כשתביעה זו מנוסחת באופן כללי ביותר, היא מוצדקת. אך ביטויה המעשי, משמעותו שהאוניברסיטאות יספקו שרות למוסדות חברתיים קיימים, לאותם מוסדות המסוגלים לבטא בבירור את צרכיהם ולממן את המאמץ למלאם. חברי "הקהילייה האוניברסיטאית" מוכנים בקלות להשלות את עצמם ולהאמין, שהם שומרים על עמדה "ניטרלית, משוחררת מערכים," כאשר הם פשוט מגיבים לדרישות, שנקבעו במקום אחר. למעשה, יש בכך משום הכרעה פוליטית, דהיינו, קיום החלוקה הקיימת של עוצמה, סמכות וזכויות-יתר בחברה ומחויבות לחיזוקה. הפנטגון והחברות הגדולות יכולים להגדיר את צרכיהם ולממן את סוג העבודה שנענה עליהם. האיכרים בגואטמלה והמובטלים אינם מסוגלים לעשות זאת, כמובן. חברה חופשית חייבת לעודד את פיתוחה של אוניברסיטה הנחלצת מכפייה לא-כל-כך מעודנת ל"רלוונטיות" במובן זה. האוניברסיטה תוכל להרים את תרומתה לחברה חופשית רק במידה שהיא תתגבר על הפיתוי להסתגל בלי מחשבה לאידיאולוגיה הנפוצה ולדגמים הקיימים של עוצמה וזכויות-יתר.

ביחסה לחברה, יש לצפות מהאוניברסיטה החופשית שתהיה "חתרנית," במובן מסוים. אנו מניחים כדבר מובן מאליו, שעבודה יוצרת בכל תחום תציב אתגר בפני המסורתיות השלטת. פיסיקאי המשכלל את הניסוי של יום האתמול, מהנדס, המחפש אחר דרך לשפר את ההמצאות הקיימות, אמן המגביל את עצמו לסגנונות ולטכניקות שכבר נחקרו ופותחו עד תום – על אלה אנו טוענים, ובצדק, שדמיונם היוצר לוקה בחסר. עבודה מלהיבה במדע, בטכנולוגיה, בלמדנות או באמנויות תיבחן ותחקור את גבולות ההבנה ותנסה ליצור אלטרנטיבות להנחות המקובלות. אם בתחום מחקר מסוים אין זה כך עוד, יטשו אותו אלה, המחפשים אחר ההרפתקה האינטלקטואלית.

הערות אלה הן קלישאות שרק מעטים יערערו עליהן – מלבד בחוגים העוסקים בחקר האדם והחברה. המבקר החברתי, המנסה לנסח חזון של סדר חברתי צודק והומני יותר, ועוסק בפער, בסתירה – שלעיתים תכופות הינה תהום – המפרידה בין חזון זה ובין המציאות העומדת בפניו, מבקר זה הינו יצור מפוחד, החייב "להתגבר על ניכורו" ולהפוך "אחראי," "מציאותי" ו"תכליתי." משמעותם של ביטויים אלה: הוא חייב להפסיק להטיל ספק בערכינו ולאיים על זכויות-היתר שלנו. מותר לו לעסוק בשיפוצים טכניים, המשפרים את יעילותה של החברה הקיימת ומטשטשים את חוסר-הצדק שבה, אך אל לו לנסות ולתכנן אלטרנטיבה שונה מיסודה ולערב את עצמו בניסיון להביא לשינוי חברתי. על כן, עליו ליטוש את דרך המחקר היוצר, כפי שהוא נתפס בתחומים אחרים. למותר להדגיש, כי דעה-קדומה זו ממוסדת אף ביתר-קשיחות בחברות הסוציאליזם הממלכתי.

מובן, שאף מחשבה בת-חורין עלולה לטעות. המבקר החברתי אינו מחוסן בפני אפשרות זו יותר מן המדען או האמן, בעלי כושר-ההמצאה. יתכן, שבשלב טכנולוגי מסוים, הפעילות החשובה ביותר הינה שיפורו של מנוע הבעירה-הפנימית, וכי בשלב מסוים של התפתחות חברתית, תשומת-הלב חייבת להתרכז בחקר תהליכים פיסקליים, אשר ישפרו את ניהולו של הקפיטליזם הממלכתי בדמוקרטיות המערביות. בשני המקרים הדבר אפשרי, אך אינו מובן מאליו. האוניברסיטאות מציעות חופש ועידוד לאלה המקשים על הראשונה מבין שתי הנחות אלה, אך לעיתים נדירות יותר, לאלה המקשים על השנייה. הסיבות ברורות למדי. מאחר והקול השולט בכל חברה הינו קולם של הנהנים מן הסטטוס-קוו, הרי "האינטלקטואל המנוכר," זה המנסה להתמיד בדרך המקובלת של מחקר הוגן – לעיתים בדרך מוטעית – מוצא את עצמו לעיתים תכופות קורא תיגר על התורה המקובלת. על כן הוא יהיה, בדרך כלל, מבודד. ושוב, מידת ההגנה והתמיכה המוענקות לו בידי האוניברסיטה הינה אמת-מידה להצלחתה במילוי תפקיד נאות בחברה חופשית. יתר-על-כן, זוהי אמת-מידה לנכונותה של החברה להעמיד את האידיאולוגיה שלה ואת מיבנהה בפני ניתוח ביקורתי והערכה, ולנכונותה להתגבר על חוסר-צדק ופגמים, אשר ביקורת מעין זו עשויה לחשוף.

בעיות מסוג זה – אשר תתקיימנה כל עוד ממשיכה החברה האנושית להתקיים – הפכו בשנים האחרונות גורליות יותר מסיבות אחדות. בחברה התעשייתית המפותחת נוטה הקשר בין האוניברסיטה ומוסדות חברתיים שמחוצה לה להיות הדוק יותר ומורכב יותר, בשל שימושיותו של "הידע המיוצר" (אם להשתמש בביטוי גס) וההכשרה הניתנת באוניברסיטה. דבר זה מוכר היטב. לפני כמחצית המאה ציין רנדולף בורנה, שמלחמת-העולם הביאה לעמדת מנהיגות אינטליגנציה ליברלית, טכנית, "עם נכונות רבה להסדרה מנהלית של מאורעות, וחוסר נכונות מעורר רחמים לפירוש אינטלקטואלי או למיקוד אידיאליסטי של מטרות." אינטלקטואלים פרגמטיים, אשר יקלטו את סוד השיטה המדעית, כפי שהיא מיושמת במנהל פוליטי"; ובנכונות רבה "עמדו בתור לשרת את הטכניקה של המלחמה." בורנה ראה באוניברסיטת "קולומביה" אב-טיפוס לכל האוניברסיטאות, ותאר אותה כ"חברה פיננסית, דומה לחלוטין, במניעיה ובתגובותיה, לחברה העוסקת בייצורם של מצרכים תעשייתיים שימושיים... האוניברסיטה מייצרת לימוד במקום מתכת או גומי, אך כוחו של המצרך האקדמי בהבטחת סטטוס לעובד השכיר האקדמי, השונה חומרית מן הסטטוס של כל סוג אחר של שכיר, כוח זה הולך ופוחת." חבר-הנאמנים, טען, מגדיר את מחוייבותו כך: "להשגיח שאיכות-המצרך אשר האוניברסיטה מייצרת תהיה כזו, שתיראה מכובדת בעיני המעמד שהם מייצגים." "תחת פיקוח חבר-הנאמנים," המשיך בורנה, "התנוונה האוניברסיטה האמריקנית והידרדרה מן האידיאל העתיק, האצילי, של קהיליית מלומדים, לכדי חברה מסחרית פרטית."[4]

את תיאורו של בורנה את האוניברסיטה ניתן לחקור מהיבטים רבים. אך, מכל מקום, יש לו צליל אותנטיות, כיום אף יותר מאשר בזמן שבו נכתב. מעינו של הקורא לא ייעלם כי תנועת הסטודנטים של השנים האחרונות פיתחה – באופן בלתי-תלוי למדי – ביקורת דומה מאוד, לעיתים תכופות בנוסח זהה. גם כאן ניתן להצביע על הגזמות המראות על כנפי-הדמיון, אך זו תהיה שגיאה להתעלם מגרעין האמת שבביקורת הזאת.

נימוק נוסף להפיכת הבעיות של האוניברסיטאות למקור דאגה דוחקת יותר מאשר עד כה הוא, שהאוניברסיטאות הפכו להיות, באופן חסר-תקדים, המרכז (בהא הידיעה) של החיים האינטלקטואליים. לא רק מדענים ומלומדים נמשכים אל הקהילייה האקדמית, אלא גם סופרים ואמנים. ככל שמתאמתת טענה זו, ככל שקהיליות אינטלקטואליות עצמאיות אחרות נעלמות, גדלות התביעות מן האוניברסיטה. קרוב לוודאי, שבזה מצוי אחד הגורמים למשברים הפוקדים את האוניברסיטאות בשנים האחרונות. עם תהליך הדה-פוליטיזציה של החברה האמריקנית בשנות-החמישים והצרת טווח ההגות החברתית, נראית האוניברסיטה בעיני סטודנטים רבים כמרכז הכמעט-בלעדי של גירוי אינטלקטואלי. ליונל טרילינג ציין בראיון שנערך עמו לאחרונה, כי אינו יכול להבין, מתוך ניסיונו הוא כסטודנט, את המניע של "הסטודנטים

המיליטנטיים בקולומביה: "כמו כל חברי בקולג', לא היה לי עניין, ולו קל שבקלים, באוניברסיטה כמוסד: אם בכלל התייחסתי אליה, היה זה כאל תנאי צר-אופק, שיאפשר לנו פנאי, אי-אילו מורים מעניינים וספריה. קשה לי להאמין, שאין זו הגישה הטבעית..."[5] אכן, פרשנות הולמת. בעבר היו אלה בדרך-כלל קהל אוהדי הכדורגל ואגודות הסטודנטים, אשר היו בעלי עניין באוניברסיטה ככזו. אך חלו שינויים יסודיים בהקשר זה. כיום הסטודנטים הרציניים והחושבים ביותר הם, בדרך כלל, אלה, המתלבטים בשאלת אופי האוניברסיטאות, והמרגישים פגועים ומקופחים בשל מגרעותיה. לפני עשרים שנה היו אותם סטודנטים – לפחות באוניברסיטה עירונית – מחפשים את החיים האינטלקטואליים והחברתיים, שהם מצפים עתה לקבל מן האוניברסיטאות, במקום אחר.

אישית, נראה לי, שהספקות החריפים שהעלתה תנועת הסטודנטים הם בין ההתפתחויות המעודדות ביותר בשנים סוערות אלה. זה יהיה שטחי וילדותי למדי להיתפס לטעויות ניסוח מקריות או למעשים מעוררי-דחיה. שטחיות כזו עלולה להסתיר את החשיבות הרבה של הנושאים שהועלו, והמצויים ביסודה של כל המהומה. רק אדם חסר כל כוח-שיפוט, ימצא עצמו נפגע מ"קיצוניותם של הסטודנטים," ולא מן האירועים והמצבים החמורים הרבה יותר, שהביאו לקיצוניות זו. אדם המסוגל לכתוב דברים כגון אלה שלהלן, איבד, אם נתבטא בעדינות רבה, את אחיזתו במציאות. "מספר ניכר של אוניברסיטאותינו כבר החליטו, שהדרך היחידה למנוע מהומות בתוך הקמפוס, הינה לתת לסטודנטים נקודות-זכות אקדמיות עבור התפרעות מחוץ לקמפוס ('עבודת-שדה' בגיטאות, בקרב פועלים מהגרים וכדומה)."[6] הבה נתייחס להנחות, העשויות להביא לתיאור עבודה בשכונות-עוני או בקרב פועלים מהגרים כצורה של התפרעות, או, באותו עניין, לראות עבודה ממין זה כבלתי הולמת, בהכרח, את תוכניות הלימודים בקולג' – להבדיל, כאמור, מעבודה על לוחמה ביולוגית או על דיכוי התקוממויות, אשר אינן מתוארות במונחים אלה.

קיצונית פחות, אך עדיין מעוותת במידה רבה, היא השגתו של ג'ורג' קנאן על תנועת הסטודנטים. ג'ורג' קנאן מודאג ממה שהוא רואה כ"מצבו הנפשי, המופרע והמשולהב באורח קיצוני של חלק ניכר מן הנוער הסטודנטיאלי, הנודד בישימון המפחיד של סמים, פורנוגרפיה והיסטריה פוליטית."[7] שוב, מדהים עד כמה הוא מודאג פחות מ"ממצבם הנפשי, המופרע והמשולהב באורח קיצוני," של האחראים לעובדה, שכמות הפצצות שהוטלה על דרום-ווייטנאם עברה את זו שהטיל חיל-האוויר של ארצות-הברית בכל חזיתות מלחמת-העולם-השנייה. או של אלה האחראים ל"היסטריה-הפוליטית" האנטי-קומוניסטית של שנות-החמישים או, באותו עניין, לכך שסטודנטים רבים עדיין "נודדים" באווירה המסורתית של קונפורמיזם ופסיביות בקולג'ים, ואשר מתפרעים אך-ורק בעקבות ניצחונות כדורגל.

חוסר-הרציונליות, שהיה אופייני כל-כך לתגובה לתנועת הסטודנטים, הינו כשלעצמו תופעה ראויה לציון, וכדאי לנתחה. חשוב יותר, מכל-מקום, המאמץ להתייחס לאתגר, שתנועת הסטודנטים הציבה כגירוי לחשיבה ביקורתית ופעולה חברתית, בעלות אופי רדיקלי למדי – שהיא צורך חיוני בחברה סוערת ומסוכנת כשלנו. מאז מלחמת-העולם-השנייה בזבזנו יותר מטריליון (1,000,000,000,000) דולרים על "הגנה," ועוד מיליארדים על תחרות ילדותית להציב אדם על הירח. מדענים וטכנולוגים מתכוונים להקים מערכת טילים אנטי-בליסטיים, שמחירה הסופי יהיה מיליארדים רבים של דולרים, אף שהם יודעים, שמערכת זו לא תתרום מאומה לביטחון, וכי למעשה, תעלה לגבהים חדשים את מרוץ-החימוש, העלול לגרום להתאבדות. בו בזמן מתפוררות כל ערינו, ומיליונים סובלים מרעב ומחסור, בעוד אלה, המנסים לתת פומבי לתנאים אלה, נחקרים על-ידי האפ.בי.אי. אין לסבול, שחברתנו תמשיך לתפוס לעצמה – בין לצרכיה, ובין לבזבוז חסר-מצפון – כמעט מחצית מן המשאבים החומריים של כדור-הארץ, משאבים הרחוקים מלהיות אינסופיים. אין פשוט מלים לתאר את נכונותנו להחריב, במידה שאין לה תקדים בעולם בן-זמננו. די שמנהיגינו יגלו איום על "המטרות הלאומיות," אשר אותן הם מנסחים, והאזרחים הפסיביים והצייתנים מקבלים. כאשר איש מדעי-החברה מפקיסטן מצהיר, ש"אמריקה מיסדה אפילו את רצח-העם שלה," בהתייחסו לעובדה, שהשמדת האינדיאנים וכיליונם "הפכו למושא לבידור ציבורי ולמשחקי ילדים,"[8] עלול הדבר להראות כשיפוט קיצוני, אך מבט חטוף על ספרי לימוד בבתי-ספר מאשר, מכל מקום, הצהרה זו. נתייחס לתיאור הבא, במקראה לכיתה ד' (של בית-הספר היסודי), על השמדת שבט ה"פקוט" בידי קפטן ג'והן מייסון:

צבאו הקטן התקיף בבוקר, בטרם אור, והפתיע את הפקוטים. החיילים שברו את הגדר בגרזניהם, מיהרו פנימה, והציתו את הוויגוואמים. הם הרגו כמעט את כל הלוחמים, הנשים והילדים, ושרפו את החיטה שלהם ואת שאר מזונם. לא נותרו עוד פקוטים לגרום צרות נוספות. כאשר ראו שאר השבטים האינדיאנים, איזה לוחמים טובים האנשים הלבנים, שמרו על השלום שנים רבות. הייתי רוצה להיות גבר ולהיות שם, הרהר רוברט.[9]

ילד הרוכש גישות כאלה בבתי-הספר, יהפוך לאדם היכול להתנהג באופן שתואר על-ידי עד-ראייה בריטי:

שאלתי את האמריקני, שפקד להפציץ כמה צריפים וכמה סירות (סמפאן) זעירות (בהפריחו את האחרונות לשבבים 'כאשר חלקי-הסירה והגופות מתעופפים בכל הכיוונים'), אם בהתקפות-אוויר כמו זו לא נהרגו יותר מדי אזרחים חפים מפשע. 'אבל אסור שאנשים ימשיכו לחיות כאן' השיב.[10]

למותר לציין, שאמצעי-התקשורת ההמונית תומכים בגישות אלה, שנוצרו בבית-הספר, תמיכה ישירה ועקיפה, בכך שהם מעודדים פסיביות בכל. יש הרבה מן האמת בהערתם של פאול לזרספלד ורוברט מרטון כי:

אמצעי-התקשורת האלה לא רק ממשיכים ומאשרים את הסטטוס-קוו, אלא שבאותה מידה הם נכשלים בהעלאת שאלות יסודיות על אודות מיבנה החברה. כך, על-ידי הכוונה לקונפורמיזם ועל-ידי מניעת הבסיס להערכה ביקורתית של החברה, אמצעי-התקשורת הנתמכים מסחרית, בעקיפין אך ביעילות, מגבילים את התפתחותה העקבית של השקפה ביקורתית באמת. [11]

אין זה המקום לדיון נרחב; די לציין, כי הערות מעטות אלה הן הסיבה לדחיפות המרובה, לנו ולחברה העולמית, שמוסדותינו והאידיאולוגיה שלנו ייחשפו לניתוח ביקורתי רציני. האוניברסיטאות חייבות להיות אובייקט מרכזי לניתוח כזה, ובו בזמן הן עשויות לספק את "הצורה המוסדית," שבתוכה ניתן לבצע ניתוח כזה באורח חופשי. בתנאים היסטוריים ספציפיים אלה, כדאי להיזכר בהערה של ברטרנד ראסל:

ללא מרידה ידרוך המין האנושי במקום, והעוול לא יינתן לתיקון. לאדם, המסרב לציית לשררה, יש, על כן, בתנאים מסוימים, תפקיד לגיטימי, בתנאי שמניעי אי-הציות שלו הם חברתיים ולא פרטיים.[12]

תנאים היסטוריים אלה הם המגדירים את ההקשר של חקר תפקידה של האוניברסיטה ואת האתגר השוטף המוצב בפניה.

התגובות לגל האחרון של אי-השקט בקרב הסטודנטים בעולם כולו היו מגוונות מאוד. נתן גלאזר שואל, "האם מייצגים הסטודנטים הקיצוניים, ביסודו-של-דבר, עולם טוב יותר היכול לקום, או שמא הם נתונים לחזיונות רומנטיים שעבר זמנם, שאינם יכולים להתממש, חזיונות הסותרים באופן בסיסי רצונות ותקוות, שיש להם עצמם, וסותרים אף יותר את רצונותיהם של רוב בני-האדם." הוא נוטה לכיוון ההשקפה האחרונה. הסטודנטים הקיצוניים מזכירים לו "יותר את מנפצי המכונות הלודיטים מאשר את אנשי האיגודים המקצועיים הסוציאליסטים, אשר השיגו לפועלים אזרחות ועוצמה.[13] נביא, לשם ניגוד, את תגובתו של פול ריקר על המרידה ההמונית של הסטודנטים הצרפתיים בחודש מאי 1968:

הסימנים משכנעים עתה. המערב נכנס למהפכה תרבותית, שהיא שלו במובהק, אשר אפילו אם היא מחקה את המהפכה הסינית או שואלת ממנה, זו המהפכה של החברות המתועשות המתקדמות. זו מהפכה תרבותית, מכיוון שהיא מטילה ספק בראיית העולם ובתפיסת החיים, המונחות ביסוד המבנים הכלכליים והפוליטיים ובמכלול היחסים האנושיים. מהפכה זו תוקפת את הקפיטליזם, לא רק מכיוון שנכשל במימושו של צדק חברתי, אלא גם מכיוון שהצליח הצלחה יתירה בהשליית בני-האדם במחויבותו הבלתי-אנושית לרווחה כמותית. היא תוקפת את הביורוקרטיה לא רק משום שזו מעיקה ובלתי-יעילה, אלא משום שהיא מציבה את בני-האדם כעבדים ביחס למכלול העוצמות, המבנים והיחסים ההיררכיים המנוכרים להם. לבסוף, היא תוקפת את הניהיליזם של חברה, אשר, בדומה לגידול סרטני, כל מטרתה היא גידול לשמו. בהתייצבה בעימות מול חברה מטומטמת, מנסה מהפכה תרבותית זו למצוא דרך ליצירתם של טובין, של רעיונות, של ערכים, לפי יחסם למטרותיהם. זה מבצע עצום והוא יימשך שנים, עשרות שנים, מאה...[14]

גלאזר (כמו בז'ז'ינסקי – ראה הערה 7) רואה את הסטודנטים המתקוממים כלודיטים חסרי-שורשים וחסרי-יכולת למצוא לעצמם תפקיד בחברה החדשה של טכנולוגיה מתקדמת וניהול חברתי מורכב. הם "באים מתחומים, שמקומם בחברה בת-זמננו מוגבל ומעורפל."[15] כנגדו מבטא ריקר תפיסה שונה מאוד: בחברות המתועשות המתקדמות יהיה בשנים הבאות עימות חריף בין הכוח המרכזי של ביורוקרטיה טכנית, המנהלת חברה למען מטרות מפוקפקות, לבין הכוחות המנסים לארגן מחדש את החיים החברתיים על פי סולם-ערכים אנושי יותר, המבוסס על "שותפות" ופיקוח עממי. שני המפרשים חשים כי תהליך היסטורי חשוב מצוי בעיצומו. הם נבדלים זה מזה בהערכותיהם, בשאלה היכן הם מצפים (וללא ספק מקווים) שהוא יסתיים, ובפירוש שהם נותנים לאי-ההסכמה ולהתקוממות הסטודנטים. שניהם מצפים שהאוניברסיטה תהיה במרכז הקונפליקט. אופטימיסטים יכולים לקוות שהיא תהיה במוקד ההוריקן – אך ריאליסטי יותר יהיה לצפות, שהיא תמשיך להיתפס לפולמוסים ולאנדרלמוסיה.

כמעט אין ספק, שאנו מצויים בעיצומו של תהליך היסטורי של ריכוז וביורוקרטיזציה, לא רק בכלכלה אלא גם בפוליטיקה

ובארגון החברתי. משבר המוסדות הפרלמנטריים הינו תופעה כלל-עולמית.[16] תגובות לכך אפשר לראות לא רק בהתקוממויות באוניברסיטאות, אלא גם בחיפוש אחר צורות של ארגון ופיקוח קהילתי – אשר עלו לכותרות בחודשים האחרונים – ודומה, שאף, בגישושים בכיוון של ניהול ישיר יותר על-ידי העובדים; לעיתים קרובות בניגוד לאיגודים המקצועיים הביורוקרטיים, המתרחקים יותר ויותר מדאגות היום-יום של אלה, המנהיגות של האיגודים המקצועיים מתיימרת לייצג.[17] במזרח-אירופה ישנן התפתחויות דומות למדי. נראה לי, שיש להבין ולתפוס את תנועת הסטודנטים בהקשר כללי יותר זה. האוניברסיטאות לא יוכלו לבודד את עצמן מן הקונפליקט החברתי העמוק הצפוי, כנראה, אף-כי קשה לנחש את מהלכן. זיקתן של האוניברסיטאות למוסדות חברתיים אחרים, שהוזכרו לעיל, תבטיח זאת. למעשה, אפשר שבשנים הקרובות נטיל ספק גדול באשר להנחה היסודית של החברה המודרנית, כי התפתחות הטכנולוגיה היא ביסודה תהליך רצוי ובלתי-נמנע; בד-בבד עם תהליך זה התפתחה ביקורת על תפקידה של האוניברסיטה בקידום המדע והטכניקה ובהבאתם לכלל שימוש. כאשר משתמשים סטודנטים ממערב אירופה בפזמון "הו, הו, הו צ'י מין" כסיסמת-הקרב שלהם, אין הם מוחים סתם נגד מלחמת ווייטנאם ונגד רמיסתם של העניים בידי העשירים, שאותו היא מסמלת: הם מגיבים נגד ערכי החברה התעשייתית ומוחים על התפקיד שיועד להם כמנהליה של חברה זו. הם דוחים את סוג הרציונליות חסרת-חוש-הצדק, אשר – כפי שהם רואים אותה ובמידה סבירה של דייקנות – מתרגמת לכלל מעשה את הידע, כיצד לשמור על זכויות-היתר ועל החוק והסדר, אך לא כיצד לטפל בצרכים אנושיים. תנועת הסטודנטים האמריקנית מונעת גם היא בחלקה על-ידי דאגות מעין אלה.

מבחינות רבות, האוניברסיטה מהווה מטרה לגיטימית למחאה. ניתן להגזים בתדמית הבלתי-מחמיאה, שמציגים מבקרים כגון ג'יימס רידג'ווי[18], אך היא ריאליסטית ביסודה, ומפריעה היטב, ובצדק, את שלוותו של הסטודנט המעורב. הכרתם של מאפיינים אלה של האוניברסיטה מובילה לסלידה ולעיתים קרובות לפעילות פוליטית. אף-על-פי-כן, יכולות הבעיות המועלות אל פני השטח להישאר בלי פתרון בתוך מסגרת האוניברסיטה עצמה. נתייחס, למשל, לחוזים הממשלתיים למחקר. אידיאל ליברלי קלאסי, שגם מארקס חזר עליו, הוא, ש"הממשלה והכנסייה... חייבות להיות מנועות באורח שווה מהשפעה כלשהי על בית-הספר."[19] מצד שני, ברור כמעט, שהמחקרים המוזמנים על-ידי הממשלה מספקים סובסידיה נסתרת לתקציב האקדמי, על-ידי תמיכה במחקר של אנשי-סגל, אשר אחרת היה על האוניברסיטה לממנו. בהחלט אפשר, שבחירת נושאי המחקר, לפחות במדעי-הטבע, מושפעת אך במעט ממקור הכספים, לפחות באוניברסיטאות הראשיות. ספק, אם החינוך המדעי יכול להימשך ברמה סבירה ללא סוג זה של תמיכה. יתר-על-כן, סטודנטים רדיקליים ודאי ישאלו את עצמם, מדוע יש להתנגד יותר לתמיכת מחלקת-ההגנה, מאשר לתמיכתם של מוסדות קפיטליסטיים, הבאה, בסופו-של-דבר, מרווחים הנובעים מניצול – או לתמיכה מתרומות פטורות ממס, המטילות מס על העניים, כדי לתמוך בחינוכם של בעלי זכויות-היתר.[20] אי-אפשר להתחמק מן העובדה, שהאוניברסיטה הינה, בסופו-של-דבר, מוסד פרזיטי מנקודת-ראות כלכלית. היא אינה יכולה לשחרר את עצמה מעוולות החברה, שבתוכה היא מתקיימת, בו-בזמן היא תלויה, לצורך קיומה כמוסד עצמאי יחסית, בערכים המקובלים בחוגים רחבים בחברה. כאשר, למשל, מבקר הסנטור פולברייט את האוניברסיטאות, על ש"בגדו באמון ציבורי," בכך שהתחברו עם התשלובת הצבאית-תעשייתית, במקום לפעול כמוסד ביקורתי עצמאי, הוא מבטא את הערכים המתירים לאוניברסיטה לתפקד כמוסד חופשי, במידה שהיא מתפקדת בכלל. אין זה בלתי-אפשרי, שערכים אלה יהיו קורבן המהומה המתרחשת מבית, שהיא עצמה בחלקה תוצאה של המיליטריזם האמריקני. זו תהיה איוולת לעצום עיניים ולהתעלם מסכנות אלה.

מורשתו של הליברליזם הקלאסי, אשר על קיומה עלינו להיאבק בערנות מתמדת, בתוך האוניברסיטאות ומחוצה להן, היא מחויבות ל"שוק של רעיונות," מחויבות זו הינה, במידה מסוימת, מילולית בלבד. אולם המשימה היא להרחיב, לא להגביל, חופש כזה במקום שבו הוא קיים – ומשימה זו אינה מבוטלת. זכותם של הסטודנטים לשאול, מדוע יש להתיר לחברי-הסגל לתרום לפולחן הנשק או לעסוק בדיכוי התקוממות. בצדק הם מצביעים על כך, שבלתי-סביר לטעון, שאדם, המקבל על עצמו מחויבות מסוג זה, עושה זאת מרצונו החופשי. הגישה לכספים, לעוצמה ולהשפעה פתוחה בפני אלה הלוקחים על עצמם עבודה זו, אך כאמור, היא סגורה בפני אלה שיעדיפו לחקור אופנים שבהם יכולים לוחמי גרילה דלי-חימוש להילחם נגד אויב בעל עליונות טכנולוגית מדהימה. אילו הייתה האוניברסיטה באמת "ניטרלית" ו"משוחררת מערכים," היו שני סוגי המחקר מקבלים תמיכה שווה. הטיעון אמנם בר-תוקף, אך אינו משנה את העובדה, שהנוטלים על עצמם מחויבות זו, עושים זאת בלהיטות ומתוך אמונה בצדקתה, רק כפייה תבטל את החופש ליטול עבודה כזו. ומשיתקבל העיקרון, שפעולת-כפייה היא לגיטימית בתחום זה, ברור למדי כנגד מי הוא יופעל, ועיקרון הלגיטימיות של הכפייה עלול להרוס את האוניברסיטה כמוסד רציני; הוא עלול להרוס את ערכה של האוניברסיטה בחברה חופשית. מן ההכרח להכיר בכך, גם

לאור העובדה, שאין להכחישה, שהחירות רחוקה מן האידיאל.

מבחינות מסוימות, הנושא המיוחד של מימון מחקרים על-ידי מחלקת-ההגנה הינו מטעה. מחקר כלי-נשק כימיים וביולוגיים או המכוונים לדיכוי התקוממויות לא יהיה נעים יותר, אם ימומן על-ידי מוסדות הבריאות הלאומיים או מועצת המחקר במדעי-החברה. ממש כשם שעבודה בפיסיקה של אנרגיות גבוהות אינה מושחתת, אם מימונה בא ממחלקת-ההגנה. השאלה החשובה היא אופי העבודה והאופנים שבהם סביר שהיא תמומש, ולא השאלה הביורוקרטית של מקור המימון. לשאלה זו חשיבות מסוימת רק במידה, שיכול אדם לטעון, שהפנטגון זוכה בכבוד ועוצמה באמצעות תמיכתו במחקר רציני. עבור החברה האמריקנית ככלל, התפתחות זו אינה אלא סימפטום שולי וזעיר מאד של טרגדיה אמיתית, והיא התהליך הנמשך, שאותו לא ניתן אולי להחזיר לאחור – תהליך המיליטריזציה של החברה האמריקנית. אך במקרה המיוחד של האוניברסיטאות נראים לי היבטים אלה שוליים בלבד. נושא צדדי אחר, לדעתי, הוא שאלת הימצאותו של בסיס למחקר צבאי בקמפוס. לוויטנאמים כמעט ולא אכפת, אם הטכנולוגיה המיועדת לדכא התקוממויות, המנוצלת על-מנת להרוס ולדכא אותם, מפותחת באולמות האוניברסיטה[21] או בנגזרות פרטיות בשוליה. קורבנותיו של מרוץ-החימוש האינסופי – קורבנותיו הנוכחיים של בזבוז המשאבים, החומריים והאינטלקטואליים, הנחוצים באורח נואש במקומות אחרים, או קורבנותיה האפשריים בעתיד של שואה הרסנית – לחסרי-מזל אלה עניין מועט בשאלה, אם גורלם נחרץ במחלקת המוות בקמפוס-האוניברסיטה או בלוס-אלמוס או פורט-דטריק, מאות מילין משם. להוציא עבודה כזו אל מחוץ לקמפוס זו משימה חסרת-משמעות מנקודת-ראות חברתית. היא עלולה להוות נסיגה. אפשר לטעון שכל עוד נמשכת עבודה כזו, יש להעדיף שתיעשה בקמפוס האוניברסיטאי, שם היא יכולה להפוך למוקד לאקטיביזם ומחאה סטודנטיאלית, אשר יכולה לא רק להכשיל עבודה כזו, אלא גם לתרום להתגברות המודעות הציבורית בנושא.

אחד הסימנים המעודדים, לדעתי, הוא הדאגה הגדלה והולכת בקרב סטודנטים לבעיית השימוש במחקרים. כיום מעטים יקבלו את דעתו של אדוארד טלר, כי "עלינו לבטוח בתהליכים החברתיים שלנו," שישתמשו בהתקדמות הטכנולוגית בדרך הטובה ביותר, ו"אל לנו להירתע בפני טיעונים המערבים תוצאות או מחיר."[22] הסוגיה של השימושים בטכנולוגיה הינה רבת-פנים; היא מערבת שיפוטים היסטוריים ופוליטיים מורכבים בצד נושאים טכניים. רצוי, שהסטודנטים יתמודדו עמה בתקופה בחייהם, שבה הם חופשיים יחסית מלחצים חיצוניים, חופשיים לחקור את ממדיהן הרבים של הבעיות ונתמכים בידי קהילה העוסקת בשאלות דומות, ואינם מבודדים בשוק התעסוקה התחרותי. מנימוקים כאלה נראות בעיני הבעיות של מחקר צבאי, שבסיסו בקמפוס, סבוכות למדי.

אלה המאמינים, ששינוי חברתי רדיקלי הכרחי וחיוני בחברתנו, נתקלים בדילמה, כאשר הם מתייחסים לרפורמה באוניברסיטה. הם רוצים שהאוניברסיטה תהיה מוסד חופשי, ורוצים שהפרטים בתוכה ינצלו חירות זו בדרך מתורבתת. הם רואים, שהאוניברסיטה – או ליתר דיוק, רבים מחבריה של קהילייה זו – "עומדים בתור לשרת את טכניקות המלחמה" וכי לעיתים קרובות היא פועלת לבצר את זכויות-היתר ולתמוך בדיכוי. מנקודת-ראות זו, הנכונה ברובה, קל להגיע למספר תפישות מוטעות באופן חמור. פשוט, אין זה נכון לטעון – כפי שטוענים רבים כיום – שהאוניברסיטה קיימת רק על-מנת לספק כוח-אדם למערכת התאגידים הכלכליים, או שהאוניברסיטה (והחברה) אינן מתירות שום עבודה בעלת משמעות, או שאין האוניברסיטה משמשת אלא כדי לכפות את הסטודנט ו"לתעל" אותו לתוך סגנון-חיים ואידיאולוגיה המקובלים בחברה; למרות שנכון, שפיתוין של האפשרויות בכיוונים אלה הינו גדול מאד. אותם צדדים בחיי האוניברסיטה הדוחים סטודנטים רבים, שיצאו משלוותם, ובצדק, נובעים במידה מכרעת לא מן הפיקוח של חבר-הנאמנים, לא מחוזי-המחקר של משרד-ההגנה ולא מהכרעות מנהליות. הם נובעים מן הבחירה, החופשית יחסית, של אנשי-סגל וסטודנטים, ומכאן הדילמה שהוזכרה לעיל. "עיצובה מחדש של האוניברסיטה" אינו דרך יעילה לביטול תכונותיו של המוסד, שעוררו את ביקורת הסטודנטים. למעשה, חוששני, שרוב ההצעות הקונקרטיות שראיתי, עלולות לגרום לתוצאה הפוכה: דהיינו, הן עלולות להוביל למערכת של תקנות ניתנות לאכיפה, העשויות להיראות דמוקרטיות על הנייר, אך הן יגבילו את החירות האישית הקיימת במוסד, והוא רופף למדי במבנה קבלת ההכרעות ובמנהל שלו, ולכן מסוגל להיענות למשאלות חבריו.

אפשר להעלות על הדעת שיפורים מועילים. אך חוששני, שבמקרה הטוב תהיה להם השפעה קטנה בלבד על האופן שבו מתפקדת האוניברסיטה. הבעיה האמיתית הינה עמוקה הרבה יותר: לשנות את העדפותיהם וההתחייבויות האישיות של הפרטים המהווים את האוניברסיטה. הדבר קשה יותר מאשר תיקון של מבנים פורמליים, ואין לצפות שארגון מחדש כלשהו יוכל להשפיע בכיוון זה באופן רציני.

הרבה יותר קולעת, לדעתי, ההשקפה שבוטאה בהצהרת פורט-הורון משנת 1962, המהווה, פחות או יותר, את "מסמך

היסוד" של הס.ד.ס:

האוניברסיטה ניצבת בעמדת השפעה חברתית קבועה. תפקידה החינוכי הופך אותה לחיונית. היא הופכת, אוטומטית, מוסד מכריע בעיצוב גישות חברתיות. בעולם שמורכבותו לא תשוער, היא המוסד המרכזי לארגון הידע, הערכתו והפצתו... רלוונטית חברתית, המצאותו של הידע בהישג-יד, והפתיחות הפנימית, כל אלה יחדיו עושים את האוניברסיטה לבסיס אפשרי ולאמצעי של התנועה לשינוי חברתי.

כל שמאל חדש באמריקה חייב להיות, במידה רבה, בעל כישורים אינטלקטואליים אמיתיים, מחויב לשיקול-דעת, לכנות, ושימוש בהגות ככלי-עבודה. האוניברסיטה מתירה לחיים הפוליטיים להיות נספח לחיים האקדמיים. היא מתירה לפעולה להיות מודרכת על-ידי הבינה.[23]

תיקון האוניברסיטה חייב, לדעתי להיות מכוון לעבר מטרות כגון אלה: לא לכיוון אכיפת הגבלות, אלא לעבר הפחתתן; לא לכיוון כפיית העבודה, השולטת היום בכיפה – ואשר את רובה אני מתעב – אלא לעבר פתיחתן של אפשרויות בחירה. לדעתי, הדבר אפשרי, אך תידרש דרגה של מחויבות אינטלקטואלית, אשר חסרה, בדרך-כלל, בקרב אחדים מאלה המתעניינים בתיקון האוניברסיטה.

על האוניברסיטה לפצות על גורמים המשבשים והמעוותים, המוחדרים על-ידי תביעות חיצוניות, המשקפות בהכרח את חלוקת העוצמה בחברה שמחוץ לאוניברסיטה, ועל-ידי הדינמיקה של התמחות, אשר, אף שאין להתנגד לה כשלעצמה, היא נוטה לעיתים-תכופות לכוון את המחקר לעבר בעיות, שניתן לטפל בהן במכשירים הקיימים, ולהרחיקו מבעיות, הדורשות הבנה חדשה. על האוניברסיטה להיות מרכז למחקר חברתי רדיקלי, כפי שכבר כיום הינה מרכז למה שניתן לכנות, "מחקר רדיקלי" במדעים הטהורים. היא חייבת לרופף את צורותיה המוסדיות ואף יותר מכך, להרשות מגוון עבודה ומחקר וניסיון עשיר יותר. עליה להעניק בית לאינטלקטואל החופשי, למבקר החברתי, להגות של כפירה ולרדיקליות, הנחוצה באורח נואש, אם ברצוננו להימלט מן המציאות הקודרת, המאיימת להכריענו תחתיה. המחסום העיקרי להתפתחות כזו לא יהיה חוסר-נכונותם של פקידי-ניהול או קשיי עורפם של חבר-הנאמנים. המחסום יהיה חוסר-נכונותם של סטודנטים לעשות את העבודה הקשה והרצינית הדרושה, ופחדם של חברי-הסגל, שביטחונם וסמכותם, מבנה הגילדה שלהם, יעמוד בסכנה.

אלה, לדעתי, הסייגים האמיתיים לתיקון רציני ולחידוש באוניברסיטאות. כפי שמצב העניינים מורה כעת, אף שאם נתגבר על סייגים אלה בהצלחה, עלולים לקום מחסומים חדשים. אלה הן התביעות העיקריות, החייבות להניע ולכוון את המאמצים לשנות את האוניברסיטה. כללית, נראה לי שלמה שקרוי "השמאל החדש" יש משימה בעלת חשיבות היסטורית; ואני חושב שמשימה זו נוסחה באורח הולם למדי בהצהרת פורט-הורון, בצורך ב"שמאל בעל כישורים אינטלקטואליים אמיתיים, מחויב לשיקול דעת, כנות ושימוש בהגות ככלי-עבודה," מחויב לחיים פוליטיים, שבהם "הפעולה מודרכת על-ידי ההיגיון."

אלה הן משימות, העלולות בקלות להישכח בסערת הסכסוך, אך הן נותרות תקפות, ולנו לא נותר אלא לקוות, שהן תחזורנה ותעלינה כמדריך לפעולה חיובית.

שלום במזרח התיכון?

המאבק שיחרוץ את גורלם של ישראל ושל הפלסטינים מתחולל בשלוש זירות: מקומית, אזורית ובינלאומית. מבחינה מקומית, קיים סכסוך בין שתי קבוצות לאומיות – היהודים הישראלים והערבים הפלסטינים – שכל אחת מהן תובעת לעצמה זכויות על טריטוריה בעלת גבולות מעורפלים הנתפסת בעיני כל אחת מהן כמולדתה הלאומית. שאלות של צדק וזכויות-אדם צפות ועולות בראש ובראשונה בקשר לסכסוך מקומי זה. מאז 1948, השתנה הסכסוך המקומי והפך לסכסוך אזורי נרחב בין ישראל והמדינות הערביות, בשעה שלעם הפלסטיני יש, בדרך-כלל, תפקיד סביל במשחק זה: הם בבחינת קרבנותיו הבלתי-פעילים של הסכסוך. לבסוף, לאזור חשיבות אסטרטגית וכלכלית עצומה מבחינתן של כל המעצמות התעשייתיות הגדולות. זמן קצר לאחר הצהרת-בלפור, המחייבת את ממשלת בריטניה לסייע בהקמת בית-לאומי בארץ ישראל הצהיר לורד בלפור: "כלל לא אכפת לי כיצד נשמור על הנפט, אך ברי לי כי חשוב ביותר שנפט זה יימצא בהישג-יד." עשרים וחמש שנים לאחר מכן הדגיש מזכיר-המדינה האל כי "חייבת להיות הכרה מלאה בעובדה שהנפט הסעודי הוא אחד המשאבים היקרים ביותר של העולם."[1] במהלך מלחמת-העולם השנייה ולאחריה, תפסה ארצות-הברית את התפקיד הדומיננטי שהיה עד אז בידיה של בריטניה הגדולה כמפקחת על משאבים אלה; ערכם של אוצרות-טבע אלה לחברות התעשייתיות לא היה מעולם גדול כפי שהוא היום. יכולים אנו להניח, במידה סבירה של ביטחון, כי ארצות-הברית תעשה כל שביכולתה כדי להבטיח שאוצר זה יהיה תמיד בהישג-יד ובמידת האפשר תחת פיקוחן של חברות הנפט האמריקניות.

מאז ומעולם היה ברור כי אם הצדדים המעורבים בסכסוך המקומי לא יגיעו לכלל הסכם יציב ובר-קיימא, תבקשנה מעצמות-העל לאכוף פתרון שיהלום את האינטרסים שלהן: פתרון זה לא יהא אלא ניסיון לקולוניזציה מחדש של האזור ועל-פיו ישורתו האינטרסים של הצדדים המעורבים ישירות בסכסוך, היהודים הישראלים והערבים הפלסטינים, רק במקרה: יש יסוד מוצק לסברה כי מטרתן העיקרית של מצרים וסוריה, כשפרצו באוקטובר 1973 אל השטחים שנכבשו על-ידי ישראל ב-1967, הייתה ליצור תנאים שימריצו את ארצות-הברית לשקול מחדש את מדיניותה כלפי האזור ובעקבות שיקול זה לאכוף, בהתאם לאינטרסים שלה, הסדר על פי עקרונות החלטה 242 של מועצת הביטחון של האומות המאוחדות (נובמבר 1967), כפי שעקרונות אלו נתפסים במרבית חלקיו של העולם, כלומר, שיבת ישראל לגבולות 1967 (ביסודו של דבר), חוזה שלום בין מדינות האזור, אזורים מפורזים המפרידים בין הכוחות הלוחמים בכוח, ואולי מדינה פלסטינית שתוקם בחלקים של הגדה המערבית ועזה, מדינה הכפופה לירדן ולישראל.

היו שקבעו כי על ארצות-הברית "לבצע את ההתאמות הזעירות יחסית המתבקשות כדי שתוכל להמשיך ולהתקיים כראוי ללא הנפט הערבי," וכי עליה להשתחרר מתלותה במקורות אנרגיה חיצוניים על-מנת שהמדיניות האמריקנית באזור לא תושפע מלחצן של המדינות הערביות.[2] הצעות כאלו הן, לאמיתו של דבר, בלתי-רלוונטיות לעיצובה של מדיניות. הבעיה אינה רק גישה לנפט המזרח-תיכוני, אלא גם רווחיהם של תאגידים-כלכליים אמריקניים גדולים, לא רק חברות האנרגיה הענקיות, אלא גם חברות אחרות המצפות לאפשרויות השקעה גדולות במזרח-התיכון. בעוד שארצות-הברית יכולה להגיע למצב של אי-תלות, הרי שאירופה ויפן אינן יכולות להגיע למצב זה בעתיד הקרוב. בדרך זו או אחרת, הן תזכינה בגישה למאגרי הנפט של המזרח-התיכון, שכמותם רבה מאוד והוצאות הפקת הנפט מהן זולה מכל חלופה המצויה בעין. התוצאה מכל אלה עלולה להיות שתעשיית ארצות-הברית, שכבר כיום כמעט ואינה בת-תחרות, תורחק משווקי העולם בשל יוקרם הרב של מוצריה. המערכות התעשייתיות של אירופה ויפן, עם משאבי אנרגיה וחומרי-גלם בלתי-תלויים, עשויות להכריע את ארצות-הברית בכמות התוצרת ובפריון המשק. אם כך, קשה מאוד להניח, שממשלת ארצות-הברית תתייחס לסיכויי התפתחות שכזו בשוויון-נפש ובקור-רוח.

אם תתמדנה מפיקות הנפט הערביות בניהול מדיניות הנפט הנוכחית, יש יסוד סביר להניח כי עימות חריף יתפתח בתוככי המערכת הקפיטליסטית העולמית. ארצות-הברית תעמוד בעקשנות על כינון "חזית מאוחדת" שעליה היא יכולה לפקח. מתחריה התעשייתיים ימשיכו לתור אחר הסכמים דו-צדדיים עם מפיקי-הנפט או אף יחתרו למאמצים מתואמים משלהם. הבעיות האמיתיות שמעוררת מציאות זו מעורפלות על-ידי רטוריקה על-אודות "תאווה" ו"פחדנות." בלב הבעיה קיימות שאלות יסודיות אחדות: האם ימשיכו ארצות-הברית והתאגידים הרב-לאומיים שהיא מקיימת להנהיג את המערכת הקפיטליסטית העולמית? האם תוכלנה חברות הנפט הגדולות לצבור רווחים בתקופה שבה מסתיים עידן האנרגיה שמקורו

בנפט, כדי להבטיח לעצמן את ההנהגה בשלה הבא (פחם, אנרגיה גרעינית)?

בעולם העסקים והכספים פושטת היום הדאגה מפני מדינות אירופה ויפן אשר ממשלותיהן "פורצות, באיטיות אך בדרכים שאין לשנותן, אל עולם עסקי הנפט" וכי "ממשלות לאומיות מתחילות לשאת-ולתת על עסקות ישירות עם מדינות מפיקות-נפט."[3] שטף עסקות כגון אלה מצוי עתה בעיצומו כאשר יפן, צרפת, בריטניה, גרמניה-המערבית ואיטליה כבר חתמו, או עדיין נושאות-ונותנות, על מכירת נשק, בתי-חרושת וידע-מקצועי לאיראן ולמדינות הערביות, בתמורה להתחייבויות לספק להן נפט בעתיד. גישה זו המבקשת לגבש יחסים הדדיים בין המדינות הנושאות ונותנות "מגונה על-ידי מר סיימון (ראש מינהל האנרגיה האמריקני).[4] ביזנס וויק מתריע כי "האמריקנים עלולים להישאר מאחור בהסתערות הפתאומית על העסקים הערביים" – מעבר לאינטרס של מיליארדי דולרים רבים שיש לארצות-הברית בנפט – "אם תתגבר העוינות הערבית כלפי ארצות-הברית"; הממשלות האירופיות, הממשלה היפנית ואנשי-עסקים פרטיים רומסים זה את זה בחיפזונם להתחבב על ספקי הנפט הערביים..."[5] במהלך מלחמת אוקטובר 1973, העניקה עיראק זיכיונות וחוזים המסתכמים ב-260 מיליון דולרים לקבוצות יפניות ואירופיות, אך באותו זמן לא משכה את ידה גם מפרויקטים אמריקניים נרחבים. יש החוששים שהמתחרים האירופיים והיפניים יועדפו על-פני האמריקניים בתחרות על קבלת מבצעי-פיתוח נוספים.[6] במצרים ובארצות ערביות אחרות, המשיכו תאגידים אמריקניים לפתח פרויקטים שלהם ולשאת ולתת לחתימה על הסכמים חדשים תוך כדי משבר אוקטובר 1973, אך הנושא בכללו מוטל עדיין בספק במזרח-התיכון ובצפון-אפריקה.

הנושאים העיקריים הועלו בבהירות מיוחדת בהקשר ליחסים בין ארצות-הברית ליפן. לאחר מלחמת-העולם השנייה הניחה ארצות-הברית ליפן לבצע תהליך תיעוש תוך הגבלות מועטות, אך תוך הקפדה על פיקוח הדוק למדי באשר למשאבי האנרגיה היפניים. מתוך מודעות לעובדות אלה ולהשלכותיהן, מציעות מפיקות הנפט הערביות פיתויים מיוחדים ליפן כדי להגיע להסכמים דו-צדדיים איתה, באשר לנפט המזרח-תיכוני. שר-הנפט של ערב-הסעודית, השייך אחמד זאכי יאמאני, הציג את העניין באופן ברור בעת ביקורו ביפן:

לפי שעה, שולטות חברות-הנפט האמריקניות בערך בשבעים אחוז מתעשיית הנפט בעולם כולו. אם יש לכם, כיפנים, עניין בכך או לא, זו הכרעה שלכם... אתם זקוקים לנפט. עד מהרה יהיה מחסור חריף בנפט, כבר בשנים הקרובות, ואתם תוכלו לקבל הרבה יותר מן האחרים... באורח דו-צדדי... כעת, אתם תזכו בנפט שלנו במסגרת שמור לי ואשמור לך תמורת מה שתתנו, כלומר תמורת תעשייה וטכנולוגיה.[7]

משרד המסחר היפני הודיע כבר על תוכניות למבצעי פיתוח טכנולוגי נרחבים בלוב, ובכלל זה אפשרות לנטילת סיכונים משותפים בחיפושי נפט. צעדים אלה העלו:

את האפשרות של כניסת היפנים לשותפות עם הערבים, שותפות שמטרתה להשתלט על עמדת פיתוח הנפט שהייתה נתונה זמן רב בידיהן המונופוליסטיות של מעצמות-המערב. עד כה נרתעה יפן מפני צעד בזה בשל חשש מפגיעה במעצמות המערב ובממשלת ארצות-הברית כאחת.[8]

כפי שהוסיף וציין שייך יאמאני בטוקיו, יש מחיר נוסף בהסכמים דו-צדדיים: "מערכת יחסים הדוקה פחות עם ארצות-הברית – ובמיוחד עם חברות-הנפט האמריקניות."[9] המחיר יכול להיות כבד לא רק ליפן, אלא גם לתאגידים שבסיסם אמריקני ולממשלה האמריקנית.

חשיבותן ארוכת הטווח של יוזמות אירופיות ויפניות בלתי-תלויות גדולה מאד בכוח, ואין ספק שממשלת ארצות-הברית תשתדל מאד להקדים ולמנוע אותן. מפיקות-הנפט העיקריות, ובמיוחד ערב-הסעודית ואיראן תעדפנה, ללא כל-ספק, להישאר בתחום ההשפעה האמריקני, וניתן לצפות לשיתוף פעולה מצדו אם יתמלא תנאים מסוימים. באשר לערב-הסעודית, לא ברור בדיוק מהם אותם תנאים. ניתן להבין את הצהרותיו של המלך פייסל כדרישה להחזרתה של ירושלים לשלטון ערבי ולהסדר אזורי לפי קווי החלטת האומות-המאוחדות. אך לא ברור עדיין מהן כוונותיו, ומה מידת הרצינות שהוא מייחס להן, או אם תסכים ארצות-הברית לקבל תביעות אלה. מכל-מקום, קשה להניח שארצות-הברית פשוט תאמר לערבים לשמור את הנפט שלהם לעצמם, כפי שממליצים קנאן ואחרים. נכון יותר להניח שארצות-הברית תפעל להבטיח לעצמה גישה ל"אחד מן המשאבים יקרי-הערך ביותר של העולם," ופיקוח עליו כל עוד ניתן הדבר.

הבה נניח שמפיקות-הנפט הערביות תיצמדנה לתביעות שניסחו במהלך מלחמת-אוקטובר. בתנאים אלה תהיינה לארצות-הברית מספר אופציות מדיניות. הקיצונית ביותר תהיה פלישה, ישירה או באמצעות ממלא-מקום שיפעל

בשליחותה. אפשרות זו נדונה, לא רק בחוגים קיצוניים, והפנטגון לא טרח כלל להסתיר את האימונים הצבאיים באזורים מדבריים. ליאונרד סילק, כתבו הכלכלי של הניו-יורק טיימס, דיווח זמן קצר לאחר מלחמת-אוקטובר כי קלאוס הייס, קלאוס קנור, ואוסקאר מורגנסטון מ"מתמטיקה בע"מ," חברת מחקר מפרינסטון, פרסמו מחקר שבוצע עבור ה"משרד למחקרי-צי," ובו הם מביעים את השקפתם (פרפרזה של סילק) "כי הארצות מייצאות הנפט העיקריות עשויות להיות פגיעות לעוצמה צבאית," אף כי "מאוד בלתי-סביר שהמדינות התעשייתיות המייבאות נפט תגייסנה את הרצון להיות נוקשות ולפעול כצוות."[10] ואכן היו לחצים רבים שהמערב יגייס ויאחד את הרצון הדרוש.

אירווינג קריסטול מציין פילוסופית כי "אצל אומות חסרות-חשיבות, בדומה לבני-אדם חסרי-חשיבות, יכולות להופיע אשליות של חשיבות... אומות קטנות לא תנהגנה באורח הגיוני – כבוד הולם לאינטרסים של הזולת, כולל המעצמות הגדולות – אלא אם כן מחיר התנהגות בלתי-הגיונית יהיה גבוה מדי עבורן." חובתנו היא לאכוף לקח זה. "לאמיתו של דבר, ימי הדיפלומטיה של ספינות-תותחים אינם חולפים... ספינות-תותחים הכרחיות לסדר הבינלאומי כשם שמכוניות-משטרה נחוצות לסדר המקומי." בגלל "דפוסי" מחשבה ליגליסטיים-מוסרניים-אידיאליסטיים שלתוכם נקלעה מדיניות-החוץ האמריקנית לאחר מלחמת-העולם השנייה," לא איישנו את ספינות-התותחים כפי שהיה עלינו לעשות (לראייה: חוסר הרצון שלנו להשתמש בכוח בווייטנאם). אך אולי ניתן להתגבר על רכרוכיות מוסרית זו, ולאכוף על האומות חסרות-החשיבות אמות-מידה של הגיון.[11]

וולטר לאקר ביטא זאת באופן עקיף יותר, בהציעו שהנפט המזרח-תיכוני "יוכל לעבור תהליך של בינאום, לא לטובתן של חברות-נפט אחדות אלא לתועלת שאר האנושות." יתר-על-כן, "ניתן לעודד את מצרים להשתלט על שדות-הנפט הלוביים." "בינאום" הינו מונח מנומס לפלישה, אך לא צריכה להתעורר בשל כך כל בעיה מוסרית, שכן מדובר בגורלן של כמה נסיכויות מדבריות." לאקר ממשיך ומציע ש"בינאום משאבי הנפט המזרח-תיכוניים יכול לשמש כמבחן העיקרי לדטאנט." כלומר, אם הרוסים לא יתמכו בנו במאמץ הומניטרי זה, תהיה בכך משום הוכחה שאין הם מתייחסים לדטאנט ברצינות.[12] דאגתו של לאקר "לטובתה של שאר האנושות" אינה כוללת, משום מה, את המסקנה הטבעית שיש לבנאם גם את המשאבים התעשייתיים והחקלאיים של המערב. כמו-כן לא זכור לי שהוא דרש בעבר את הענשתה של ארצות-הברית על מדיניות החרם הכלכלי וההסגרים הימיים שבה נקטה משך שנים רבות, או שהוקיע את מדיניות החרם על עבודה ערבית ומוצרים ערביים, שהיו גורם עיקרי בבנייתה של חברה יהודית בארץ-ישראל בשנים שהוא שימש בה כעיתונאי.[13] יש, כנראה, לייחס את ההבחנה ל"חשיבות" היחסית של אומות שונות.

אף שיש סניגורים למדיניות הפלישה הישירה, אין היא מתקבלת על הדעת, לא רק בשל הסכנות והקשיים הפנימיים הכרוכים בהוצאתה אל הפועל, אלא גם מכיוון שיש אמצעים פשוטים יותר. חלופה זולה יותר ופחות מסוכנת יכולה להיות שיבה אל תוכנית רוג'רס משנת 1970, הדורשת את נסיגתם של הכוחות הישראליים לגבולות 1967, אולי תוך "תיקוני גבול קלים ובלתי-משמעותיים, הדרושים לביטחון הדדי."[14] ההיגיון המונח בבסיסה של הצעה זו, המגלמת את הרעיונות העיקריים של החלטות האומות-המאוחדות כפי שציינו לעיל, הוא שיש להפוך את האזור למשהו הדומה לאמריקה-הלטינית: משטרים ערביים שמרניים, הקשורים לארצות-הברית בבריתות, ושיבוצה של ישראל במערכת זו.

קשה להעלות על הדעת הסכם-שלום באזור, שישאיר בידי ישראל שליטה על חלקים ניכרים של השטחים הכבושים. נקודת-קיפאון כגון זו יכולה להימשך זמן-מה, במיוחד אם מפיקות הנפט הערביות תחלטנה שהאינטרסים החשובים ביותר שלהן ימומשו באמצעות פיוס עם ארצות-הברית על חשבון אירידנטיות של מצרים וסוריה והתביעות הפלסטיניות. אבל הסכסוכים המקומיים והאזוריים ימשיכו לפעפע ולרתוח מתחת לפני השטח, והתפתחויות בלתי-צפויות בעולם הערבי עשויות להביא להתפרצותם בכל רגע. הסתברותו של עימות צבאי באזור תישאר גבוהה, וההסתבכויות הבינלאומיות תמשכנה לאיים, אפילו בתקופות של יציבות זמנית. יכול להיות שבפעם הבאה לא יחוסו על הריכוזים העירוניים הישראליים. אפילו האפשרות של מהלומה גרעינית אינה בעלת הסתברות נמוכה. במוקדם או במאוחר אפשר לצפות שמאזן-הכוחות הבינלאומיים והיערכותם של האירועים המקריים יהיו כאלה שישראל תושמד, ויחד עמה אולי חלק גדול מן העולם סביב לה. אי-אפשר, כמובן, לחזות מראש את מהלכם של עניינים כאלה בביטחון כלשהו. ובכל זאת, התחזית נראית לי מתקבלת על הדעת אם לא יושג הסדר שלום באזור.

בתנאים של כיבוש מתמשך ועימות צבאי, נראים סיכוייהם של הפלסטינים קודרים. צפויים להם פזורה, סבל והשמדה.

אם ניתוח זה הינו מדויק פחות או יותר, אזי שתי האפשרויות הסבירות ביותר לעתיד הקרוב הינן: (1) קיפאון, שליטה

ישראלית מתמשכת בשטחים שנכבשו ב-1967, הסדר של לא-שלום ולא-מלחמה הנושא עמו סבירות גבוהה של השמדה ליהודים הישראלים ולערבים הפלסטינים, ויותר מכך; או (2) הסדר כפרי על-פי עקרונות תוכנית-רוג'רס והחלטת האומות-המאוחדות מנובמבר 1967. האפשרות השנייה, אם כי היא מכוערת מבחינות רבות, עשויה להיות יציבה למדי. היא תסלק את הקאזוס-בלי המיידי ותכשיר את השטח לכינון יחסים בין מדינות, יחסים העשויים להתייצב בהדרגה. סביר שביטחונה של ישראל יגדל. ישראל מוגנת על-ידי אזורים מפורזים בגבולותיה, פתיחתה מחדש של תעלת-סואץ, יישובם מחדש של אזרחים מצריים,[15] וערובות בינלאומיות כלשהן לא פחות משהיא מוגנת על-ידי אזורים שהגנתם דלילה והם מהווים פרובוקציה מתמדת. זה נכון גם לגבי רמת-הגולן בצפון. לא שיקולי ביטחון הניעו את ישראל ליישב את רמת-הגולן (כיום הרמה מרוקנת למעשה מערבים, פרט לדרוזים) ולהתחיל בתיעושה, או לגרש בדואים מפתחת רפיח בדרום, או להרחיב את תחומיה של ירושלים, או להתנחל ולהשקיע בגדה המערבית, ברצועת עזה ובסיני. למדיניות הסיפוח של השנים האחרונות סיבות אחרות שעוד אשוב אליהן.

הסדר המבוסס על עקרונות תוכנית-רוג'רס ועל החלטת האומות המאוחדות עשוי אמנם להביא ליציבות, אך הוא ינציח תנאים אשר מנעו את הגשמתן של התקוות הצודקות והאידיאלים הנעלים המפעמים בקרב כל אחת מן החברות הלוחמות זו בזו. במדינה יהודית, "Klein aber mein" בגרמנית: "קטנה אבל שלי"), לא תיתכן הכרה מלאה בזכויות אדם יסודיות; במקרה הטוב ביותר תהיה בה התקדמות מוגבלת בלבד לעבר חברה צודקת. הגבלות כאלה הינן מהותיות בתפיסה של מדינה יהודית הכוללת גם אזרחים לא-יהודים. מדינה תאומה פלסטינית, שמרירות, תסכול וייאוש מונחים ביסודה ושכניה שולטים בה, תהיה בבואת-ראי של תמונה זו, אולי אפילו בבואה מעוותת. גם הפלסטינים וגם היהודים הישראלים יהיו כפופים לכוחות ריאקציוניים מבית ושליטה מעצמתית מחוץ. אין כל ביטחון בהשערות בעניינים כגון אלה ובכל זאת נראות לי הערכות אלה סבירות, מנימוקים שעוד אשוב אליהם.

מסות אלה שנכתבו בתקופה שבין 1969 ו-1973, (ראה ספרי [הערה 20]) מתוך אמונה שהיהודים הישראלים והערבים הפלסטינים מנהלים מדיניות של הרס עצמי ואולי אפילו של התאבדות, וכי, בניגוד להנחות הנפוצות בדרך-כלל, היו – ויש – חלופות למדיניות זו שיש לשקול אותן, שכן, הן עשויות בהחלט להביא לתוצאות מספקות יותר. חלופות אלה אינן, בשום פנים-ואופן, מקוריות. למעשה הן שאובות מבית אוצרו של זרם חשוב אחד בתנועה הציונית שלפני מלחמת-העולם השנייה, גישה אשר זכתה, כך אני מאמין, ברלוונטיות חדשה ובחשיבות פוטנציאלית לאחר מלחמת 1967. חלופות אלה מניחות מראש שקיימת בקרב כל אחד מהצדדים המקומיים נכונות להכיר ביסוד הצדק הבסיסי המצוי בתביעות הצד השני. חסרות לי התובנה והיהירות הנחוצות כדי לשפוט את מעלותיה של כל אחת מן התביעות המוצגות זו כנגד זו, ולמען האמת, קביעותיהם חדורות הביטחון של האחרים אינן עושות עלי רושם רב. כל אחת משתי מערכות התביעות הינה צודקת, ובמונחיה שלה משכנעת ומעוררת עניין רב. בחינתן של תביעות צודקות אלה מובילה, אותי לפחות, למסקנה שאפשר ליישב ביניהן. דבר זה נכון גם בתנאים החדשים שנוצרו בעקבות "הסיבוב הרביעי" באוקטובר 1973.

אני מודע לעובדה שדיון כזה עשוי להיראות בעיני הפלסטינים והישראלים מופשט להחריד ואולי אפילו בלתי-מוסרי לחלוטין. פלסטינים יכולים לשאול כיצד אפשר להשוות בין זכויותיהם של המדכאים לאלו של המדוכאים, של המתנחלים הזרים לאלו שאת בתיהם הם לקחו. ישראלים יכולים לטעון שאי-אפשר לקיים איזון בין השאיפה הפשוטה לחיות בשלום במדינה שנוסדה לפי החלטה של האומות-המאוחדות לבין תביעותיהם של הנזקקים לאלימות ולטרור המאיימים על עצם קיומה של החברה הישראלית. קל לסכם את טיעוניו של כל אחד מן הצדדים. יש המוצאים בכך נחמה ומתעלמים מתוצאותיהן של העמדות שבהן הם תומכים ומסרבים להבין את טענות יריביהם.

לקולונל קדאפי, ברור לחלוטין שהיהודים האירופיים חייבים לחזור לאירופה. אחרי ככלות הכול, יש מדינות אירופיות רבות, ואין כל סיבה להתיר למתיישבים אירופיים בני דת משה לתפוס את מקומו של העם הפלסטיני, שלא חטא ולא פשע. עליהם לחזור למדינות שבהן כבר חיים מאות מיליוני אירופים, ולהניח ל-3 מיליון הפלסטינים ול"יהודים הערבים" לחיות בפיסת האדמה הקטנה שלהם. לתאום הזהה של קדאפי, בקהילה היהודית האמריקנית, ברור באותה מידה, שעל הערבים להישאר בארצות הערביות. אחרי ככלות הכול, יש מדינות ערביות רבות, ואין כל סיבה לשלול את זכויותיהם של היהודים הישראלים לטובת ערבים אשר במקרה רואים את עצמם פלסטינים. הפלסטינים צריכים להיקלט במולדת של יותר מ-100 מיליון ערבים, ולהניח ליהודים ולערבים-הישראלים לחיות בפיסת האדמה הקטנה שהיא כל מבוקשם. זה אחד מגילוייה של העמדה האמריקנית המשוחדת והבלתי-רציונלית, היא מציגה את קדאפי כקנאי, ואילו את תאומיו כמתונים. בעיניי, עובדה פשוטה היא שאנשים בעלי מידת-רחמים או חוש-צדק כלשהו לא יאמצו לעצמם אף אחת מההשקפות הללו.

התומכים בתביעות הצודקות של כל אחד מהצדדים היריבים, מתעלמים מהמורכבות המלאה של המצב כפי שהוא, ונושאים באחריות כבדה. הם עודדו וחיזקו את נטיותיו של כל צד למדיניות של הרס-עצמי. ריאליסטים, העומדים מעל לסכסוך ,יכולים לציין מתוך יחס של עליונות שדיבורים על פיוס הם נאיביים. אפשר להפיק תועלת מהקבלות – לא מדויקות, ובכל זאת מעוררות מחשבה – אשר הותוו במסות המופיעות בספרי ובמקומות אחרים. ריאליסטים בתקופה מוקדמת יותר הבינו שהייתה זו חובתם הנעלה של גרמנים לטבוח צרפתים ואנגלים, ולהיפך. היו, ודאי, כמה אנשים שלא הצליחו להבין נקודה יסודית זו; כל אלה התייחסו בבוז ולעיתים קרובות הוקיעו אותם, או – כמו במקרה של קארל ליבקנכט וברטראנד ראסל – אף כלאו אותם, שמא ישחיתו את האחרים ברעיונם המוזר שאנשים יכולים לחיות בשלום ולפעול יחדיו למען צדק חברתי. ההיסטוריה, עם זאת, יוצאת בפסק-דין שונה לחלוטין.

בהערות הבאות בכוונתי לשרטט בקצרה את תפיסתי על-אודות המצב המתהווה. התנועה הלאומית היהודית, הציונית, הייתה מוצר של ה"ציוויליזציה" האירופית. הלאומיות הפלסטינית, להבדיל מהלאומיות הערבית הכללית יותר, הייתה, במידה רבה, תוצר של ההצלחה הציונית. במהלך התקופה שבין שתי מלחמות-העולם התעצם הסכסוך המקומי: ממדיו ומרירותו גדלו, ככל שגדלה ההגירה היהודית מאירופה, וההתיישבות היהודית (ה"יישוב") הכתה שורשים בארץ-ישראל המערבית, והביאה בעקבותיה פיתוח כלכלי ותועלת חומרית. לעתים היה הפיתוח כרוך בנישול האיכרים הערביים מאדמות שנרכשו מהם ובהחרמת עבודתם ותוצרתה. מניעיה של מדיניות זו היו מורכבים. חלקם נבעו משוביניזם ומאידיאולוגיה "סתגרנית", אך אחרים שיקפו גם את הדילמות שהיו מנת-חלקם של סוציאליסטים שביקשו לכונן חברה שוויונית שבמרכזה מעמד-פועלים יהודי, והתנגדו לביסוס חברה של חוואים יהודים עשירים, המנצלים את הילידים. היישוב ניצב, אם-כן, בפני סתירה עמוקה ללא-מוצא. צורות החיים הסוציאליסטיות המתקדמות ביותר, הנבטים הראשונים של חברה צודקת ושוויונית, הוקמו על אדמות שקנתה הקרן-הקיימת. אדמות שהערבים הורחקו מהן מתוך עיקרון, אדמות שבמקרים רבים נרכשו תוך התעלמות מוחלטת מגורלם של האיכרים שישבו על הקרקע ועיבדו אותה.

סתירות אלה לא נעלמו מעיני האנשים. אחד מן המתיישבים הראשונים כתב בשנת 1907 בכתב העת העברי השילוח כי על הציונות "להתרחק מלאומיות צרה ומוגבלת הרואה רק את עצמה... אם לא נרצה לרמות את עצמנו במתכוון, הלא נודה, שהשלכנו אנשים מסכנים מקינם הדל ושברנו את מטה לחמם." את הציונות יש לבסס על: "צדק וחוק, שוויון מוחלט ואחווה אנושית." אחרים נזפו בו על "מהלך מחשבות גלותי," ואמרו לו כי צריך "להתחשב בראשונה מה טוב ומה מועיל לנו לעצמנו." בתגובתו על חילופי-דברים אלה, העיר אהרון כהן "הנה-כי-כן, בממד עוברי חבויות היו כבר בוויכוח זה שתי גישות יסודיות שונות שמאבק עז נטוש ביניהן לימים על דרכי המדיניות הציונית."[16]

בין שתי מלחמות-העולם, אפשר היה להעלות על הדעת התפייסות מקומית ברחבי ארץ-ישראל המערבית – או אפילו בכל שטח המנדט הבריטי – אשר תהיה מושתתת על "העיקרון היסודי, כי יהיה מספרם של בני שני העמים אשר יהיה, לא ישתלט עם אחד על רעהו ולא יהיה כפוף עם אחד לשלטונו של רעהו," כפי שניסח זאת נחום סוקולוב כאשר נבחר לנשיא ההסתדרות הציונית ב-1931.[17] אך עיקרון נעלה זה לא הוביל לתוכניות קונסטרוקטיביות כלשהן וזכה לתגובה מזערית בקרב הפלסטינים.

רישומי הזוועות של הנאצים גרמו, לרוע המזל, שעיקרון זה איבד לגמרי את הרלוונטיות הפוליטית שלו. תוכנית החלוקה של האומות-המאוחדות משנת 1947 הובילה למלחמת-אזרחים ואחרי כן, יום לאחר הכרזת הקמתה של המדינה היהודית, ב-14 במאי 1948, לפלישתם של צבאות המדינות הערביות. במהלך הלחימה כבשה ישראל שטחים רבים. תנאי הסכסוך המקומי השתנו מהותית עם מנוסתם או גירושם של כ-750,000 פלסטינים. מספר דומה של יהודים תפס את מקומם, כמחציתם ניצולי השואה והאחרים, יהודים "מזרחיים" שברחו או גורשו ממדינות ערב. כ-350 מתוך 400 היישובים שעלו על הקרקע לאחר 1948, הוקמו על רכוש נטוש של פליטים; קרוב לשני-שלישים מכלל האדמה המעובדת שישראל רכשה היו בבעלות פלסטינית.[18] כיוון שאדמה זו נרכשה ברובה ידי הקרן-הקיימת-לישראל, הרי שעל-פי החוק היא נועדה ליהודים בלבד. עד שנת 1958, הופקעו כ-250,000 אקרים אדמה מפלסטינים שנשארו בישראל.[19] אלפי בדואים גורשו.[20]

ב-1960 חוקקה הכנסת את חוק-יסוד: מקרקעי-ישראל, והחילה את עקרונות הקרן-הקיימת-לישראל על אדמות המדינה. התוצאה: נתונים רשמיים מלמדים ש-92 אחוז משטח המדינה שלפני יוני 1967 הוקצו לשימוש יהודי בלעדי לנצח. כך הורחקו ערביי ישראל בתוקף החוק מ-92 אחוז של שטח המדינה.

"הסיבוב השני" – ההתקפה הישראלית-בריטית-צרפתית על מצרים בשנת 1956 – התרחש כבר בזירה האזורית ובזירה

הבינלאומית של הסכסוך, וקביעה זו נכונה גם לגבי מלחמת 1967; במלחמה זו תמכו מעצמות-העל, כל אחת במדינה הלקוחה שלה.[21] על-כל-פנים, כבר היו ניצנים של מעורבות פלסטינית בלתי-תלויה,[22] ואחת מעוללות המלחמה הייתה הפיכתה של הלאומיות הפלסטינית לגורם משמעותי בסכסוך. המלחמה נסתיימה בכיבוש כל ארץ-ישראל המערבית, רמת-הגולן, סיני ושארם א-שייך, מאות-אלפי פלסטינים גורשו או נמלטו מכפרים וממחנות פליטים.

ב-1970-1971 ספגו הארגונים הפלסטיניים החדשים מכה חמורה מידיו של הצבא הירדני, שזכה לגיבוי מצד ישראל וארצות-הברית. מלחמת 1973 הייתה, שוב, בעיקרה, סכסוך מקומי בין ישראל והמדינות הערביות, כשמעצמות-העל מגישות סיוע עצום ללקוחותיהן וכופות לבסוף הפסקת-אש.[23] ההשתתפות הפלסטינית נראית שולית, ויש מקום להניח כי הפלסטינים יהיו גורם שולי במשא-ומתן בין הצדדים אם וכאשר יתממש.

מ-1970 ועד אוקטובר 1973, לאחר שנסתיימה מלחמת-ההתשה על גדות הסואץ, בעקבות הפסקת-האש, ניראה היה שישראל שולטת שליטה יציבה בשטחים הכבושים. באוגוסט 1973 פורסמו בפומבי תוכניות להקמת התנחלויות חדשות בשטחים אלה, בנוסף לעשרות ההתנחלויות שכבר הוקמו; ערים חדשות; הפקעת אדמות ערביות; רכישת קרקע באזורים הכבושים באמצעות הקרן-הקיימת-לישראל. ראש-עיריית ירושלים קרא להכפיל את שטח השיפוט של העיר שמשמעותו סיפוח אדמות ערביות נוספות לעיר. אך חשוב מכל, מפלגת השלטון, היא מפלגת העבודה, אימצה לעצמה, לקראת הבחירות שנועדו לאוקטובר, מצע בחירות אשר ממנו השתמעה צורה מסוימת של סיפוח.[24] בעיתון הישראלי החשוב הארץ נאמר במאמר מערכת מיום 4 בספטמבר כי "בכך נתנה הממשלה גושפנקה לתביעתו [של דיין] להקים ישובים וערים בתוך יהודה ושומרון מבלי לספח את האזור ומבלי לשנות את מעמדו כשטח מוחזק, בו חל המשפט הקודם ובו מצוי השלטון הצבאי בידי הצבא. באמצעות יוזמתו של דיין ניתן לצרף לישראל שטחים מבלי שאלה יסופחו ומבלי שיינתנו לתושביהם הערבים זכויות אזרח בישראל."[25]

התוכניות חרגו אל מחוץ לגדה-המערבית; גובשו תוכניות להקמת עיר-תעשייתית ברמת-הגולן,[26] פרויקטים באזור רפיח שליד עזה, ונמל מים עמוקים (ימית) מערבית לרצועת-עזה.[27] תוכניות אלה הטביעו חותם של אישור ומימוש לתוכנית הסיפוח ההדרגתי, דה-פאקטו, שהלכה והתבצעה מאז מלחמת-יוני 1967. התוכניות שיקפו את ההערכה הישראלית כי לעוצמתה הצבאית של המדינה אין מתחרים, ולכן אפשר להתעלם מדעת-הקהל הערבית והעולמית.[28]

חשוב לזכור שזה היה מצעה הפוליטי של מפלגת השלטון, המפלגה הפחות "סיפוחיסטית" מבין שתי הקבוצות הפוליטיות העיקריות בישראל. ייתכן שתוכניות אלה היוו גורם בעיתויה של מלחמת אוקטובר. יתכן גם שיש להן חלק בהסברת העוינות שרוחשות ארצות אפריקה לישראל. בעוד שבארצות-הברית מוסבר הדבר, לעיתים קרובות, ככניעה ללחץ ולשוחד הערביים, הייתה העיתונות הישראלית ריאליסטית יותר. במאמרו בהארץ על-אודות החלטתה של זאיר לנתק את יחסיה עם ישראל מציין א. סלפטר: "ראשית, יש (כל היסוד) לקבל את דברי מובוטו שהמשך ישיבתנו בשטחים הערבים שנכבשו ב-1967 היא הסיבה העיקרית להחלטתו... שינוי גבולות בכוח הנשק היה – בשל סיבות אפריקניות מיוחדות – דבר שלילי ביותר בעיני מנהיגים אפריקניים..."[29] מדיניות הסיפוח, שהלכה ונצטיירה בבהירות רבה יותר ויותר, תרמה לבידודה הדיפלומטי של ישראל. התפתחות זו טומנת בחובה סכנות חמורות, כפי שהובהר במלחמת-אוקטובר. מדינות שהיו מוכנות לתמוך בישראל נגד תוקפנות ישירה, ולהתייצב אפילו מול "נשק הנפט" הערבי, לא גילו נכונות לפשוט את צווארן ולשאת בעונשים בשל תמיכה במדיניות שלא הסכימו לה.

מכל-מקום, החל מספטמבר 1973 נראתה מדיניות הסיפוח ההדרגתי כהצלחה בטווח הקצר. היה מקובל לחשוב שישראל תגיע, תוך זמן קצר, לאספקה עצמית של נשק; העליונות הצבאית הישראלית נראתה בלתי-מעורערת. רב-אלוף דיין ביטא את ההשקפה הרווחת כאשר הסביר לוועידה כלכלית שהתקיימה ביוני 1973: "כל עוד חיילינו הם ישראלים, ספקינו הם אמריקנים, תעלת-סואץ היא גבולנו הצבאי, והערבים הם אויבינו, אין כל סכנה נשקפת לנו."[30] לקצינים אחרים היו תחזיות מרחיקות-לכת יותר. מפקד חיל-האוויר הישראלי הצהיר בחודש יולי 1972 כי עליונותה האווירית של ישראל על מצרים גדלה והולכת ו"כי, למעשה, 'פיצחו' הישראלים את מערכת טילי ההגנה המצרית-סובייטית לאורך התעלה."[31] קימחי, שניתוחו מבוסס בעיקר על מקורות ממשלתיים ישראליים, מגיע למסקנה שעליונות צבאית ישראלית זו הייתה אחד הגורמים העיקריים שהניעו את ברז'נייב לדווח לניקסון "על כוונת הסובייטים לנער את חוצנם מן הסכסוך המצרי-ישראלי במאי 1972." דבר זה, הוא טוען, מסביר חלקית את הנכונות הסובייטית להסכים לגירוש היועצים הסובייטים ממצרים ביולי 1972 – ולדעתו אף ליזום אותו.

באותה עת הרוסים "החליטו לתור אחר אפיק של תיאום עם ארצות-הברית במזרח-התיכון ובים-התיכון במחיר נטישת העמדות הסובייטיות במצרים והעימות הצבאי עם ישראל." יתירה מזו, רוסיה חששה מ"התגבשותה האפשרית של ברית מזרח-תיכונית חדשה ורבת-עוצמה, המבוססת על שתי המעצמות הצבאיות החזקות ביותר באזור – ישראל ואיראן." גם מומחים ישראליים הביעו את ביטחונם בעליונות התעשייתית והטכנולוגית הגדלה של ארצם, ולביטחון זה שותפים גם פרשנים בלתי-תלויים.[32]

לממשלת ארצות-הברית היו סיבות טובות לראות במדיניותה – מדיניות התמיכה-שבשתיקה בכיבוש הישראלי – מדיניות מוצלחת. במהלך התקופה 1967 עד 1973 העניקה ארצות-הברית תמיכה דיפלומטית, וסיוע כלכלי וצבאי ניכר לישראל ולירדן. כך נהגה גם לגבי איראן, ערב-הסעודית, ומפיקות הנפט שעל חופי המפרץ-הפרסי. אם לוקחים בחשבון את מטרותיה הבסיסיות של המדיניות האמריקנית, כפי ששורטטו לעיל, קשה למצוא סיבות לאי-שביעות רצון מן הסטטוס-קוו. מ-1967 עד 1973 תאמה התמיכה בכיבוש הישראלי את המטרות הכלליות של המדיניות האמריקנית, וכמובן גם את הצרכים הפנימיים של המינהל-האמריקני. אחד האיומים העיקריים על האינטרסים האמריקניים הוא הלאומיות הערבית הקיצונית. למפיקי-הנפט ולארצות-הברית היה, ועדיין יש, אינטרס משותף לדכא כל כוח מעין זה, ועל כן הסכימו בשתיקה להסדרים שנבעו ממלחמת 1967, אם נתעלם מנאומים ורטוריקה בעלי נימה אחרת. בשנים -1971 1970 השיגה מדיניות משותפת זו הצלחה ראויה-לציון, כאשר הושמדו חלקים ניכרים של תנועות הגרילה הפלסטינית.[33] באותה עת, בפני מדיניותה של ממשלת ארצות-הברית עמדו שתי אופציות: תוכנית-רוג'רס או תמיכה שבשתיקה בכיבוש ישראלי תמידי. לאחר "מלחמת-ההתשה" ושחיקתם של הפלסטינים, ננטשה תוכנית-רוג'רס.

זמן קצר לפני מלחמת-אוקטובר 1973, כתב קימחי כי "ההתפתחות המכריעה" של יובל השנים האחרון היא "הפיכתה של ישראל לגורם הצבאי העיקרי במזרח-התיכון"; ביכולתה "לתקוף כרצונה, כשהיא זקוקה רק להסכמה שבשתיקה מצד ממשלת ארצות-הברית," כך הפכה ישראל "חיונית לארצות-הברית," אשר שותקה על-ידי השוויון בין מעצמות-העל.[34] דוברים ישראליים התבטאו במונחים דומים. הרעיון שישראל עשויה להפוך ל"כלב-השמירה" של המערב[35] לא היה בו משום חידוש. אפשר למצוא אותו אפילו בטיעונו של ולאדימיר ז'בוטינסקי במהלך מלחמת-העולם הראשונה: "במזרח-התיכון תתפשט הלאומיות של העמים הילידים, ורק משענת יציבה של אומה, שהיא זרה בתרבותה ובדרכי חברתה למכלול העמים שבאזור, תוכל להיות משענת לכוחות הבריטיים באזור זה."[36]

בעבר אלה היו השקפותיהם של קיצונים ריאקציונריים. אולם, בשנת 1973 הן הפכו למטבע מקובלת על דמויות מרכזיות בפוליטיקה ובצבא, וזו התפתחות מצערת מאוד.[37]

אחדים מאלה שקיבלו את ההערכה בדבר עליונותה הצבאית והכלכלית של ישראל התנגדו, בכל-זאת, לסיפוח, בשל "הבעיה הדמוגרפית." כך מכנים את בעיית הימצאותם של ערבים במדינה יהודית. היה חשש כי בשל הגידול הרב והמהיר של האוכלוסיה הערבית לא תוכל המדינה היהודית להגשים את "הגיבוש החברתי" החיוני לביטחונה; זאת ללא קשר לבעיות פנימיות טורדניות אחרות שתתעוררנה בעקבות גידול זה.[38] בשל נימוקים אלה דחו כמה 'יונים' ישראליות את מדיניות הסיפוח הזוחל והציעו כינון "ישות פלסטינית עצמאית" בעלת גבולות פתוחים לירדן כך שהיחסים המסחריים עמה יוכלו להימשך. אלה מבין הפלסטינים "אשר יהיו מובטלים יוכלו, בסופו-של-דבר, להגר למדינות מפיקות הנפט אשר במפרץ הפרסי."[39]

אם לוקחים בחשבון את המחויבות לקיומה של מדינה יהודית ואת האמונה בעליונות הצבאית והכלכלית הישראלית, אין זה מפתיע שלא היה כל ערעור פוליטי רציני על מדיניות סיפוחם של השטחים הכבושים. אפילו ישראלים שהתנגדו למדיניות זו סברו שהיא נכפתה על ישראל עקב סירובן של המדינות הערביות לשאת-ולתת עמה.[40] בהערכה זו מובלעת האמונה כי שום יוזמה ישראלית כלפי הפלסטינים לא תהיה בסיס לביטחון ושלום אזורי. למעשה, ישראלים רבים לא מכירים אפילו בקיומה של הבעיה. הם פשוט מאמצים את עמדתו של שר-ההסברה, ישראל גלילי: "איננו מתייחסים לערביי הארץ כאל קבוצה אתנית ואף לא כאל עם בעל אופי לאומי ניבדל" וכפי שאמרה זאת ראש-הממשלה, גולדה מאיר:

לא היה זה כאילו היה עם פלסטיני בארץ-ישראל, עם שראה בעצמו עם פלסטיני, ואנחנו באנו וגירשנו את בניו ולקחנו את ארצם. הם לא היו קיימים.[41]

על-פי הנחה זו, הפלסטינים "אינם צד בסכסוך בין ישראל והמדינות הערביות," כפי שקבע בית-משפט ישראלי ב-1969. שר-החוץ אבא אבן, 'יונה' כביכול, יכול לכן לעמוד על כך שאין לפלסטינים "כל תפקיד" בהסדר שלום כלשהו.[42]

עמדה זו נוחה לישראלים, שכן אימוצה מבטל את כל השאלות המוסריות. בהקשר הסכסוך האזורי בין ישראל למדינות-ערב חזק מעמדה המוסרי של ישראל פרט לשאלת השטחים הכבושים, ואת הבעיות בתחום זה ניתן לייחס לסירוב הערבי לשאת-ולתת. מול בעיית הפלסטינים לעומת זאת, קשה להתייצב בכנות ובפתיחות. מוטב לשכוח אותה, כפי שעושים בדרך-כלל גם בארצות-הברית. קל לנהוג כך במיוחד כאשר הפלסטינים פונים לטרור כאמצעי אחרון, כדי להביא את עצם קיומם לתודעת הציבור. קל אז לפטור כקובץ של בריונים. אפשר להרגיע ספקות מנקרים בעזרת תעמולה המסבירה כי בריחתם של הפליטים אינה אלא תמרון טקטי" שהתבצע על-פי הוראות של הצבאות הערביים.[43] תומכים נלהבים של תנועות-לאומיות מעולם לא התקשו להאמין במה שעליהם להאמין, תוך התעלמות מן העובדות.

המערב התרגש מאוד מסירובן של מדינות-ערב ליישב את הסכסוך האזורי במשא-ומתן ישיר עם ישראל, אך מיעט לציין את העובדה שישראל לא רק סירבה – ועדיין מסרבת – נמרצות לשאת-ולתת עם הפלסטינים, היא אף הכחישה באורח רשמי את עצם קיומם כישות-לאומית. בארצות-הברית, די היה בהשמעת המילה "פלסטינים" כדי לעורר גינוי זועם. אולי אין לצפות שיהיה אחרת. ישראל הינה מדינה ככל המדינות; הציונות היא תנועה לאומית ככל התנועות הלאומיות. אשר להסבר, אולי אפשר להסתפק בציטוט פרשנותו של ג'ון קימחי על מה שהוא מכנה "הסירוב הישראלי המוזר לשקול את הפתרון הפלסטיני": "היה זה כאילו ההכרה בזכותה של אומה יהודית חייבה את דחיית עצמם קיומה של אומה פלסטינית." [44]

אין ספק, השקפה זו הובעה בחוגי הימין הקיצוני. מנחם בגין הזהיר פעם קהל מאזינים בקיבוץ מפני הסכנה הטמונה בהכרה בעם הפלסטיני. כשפנו אליו בעניין זה השיב:

ידידי, היזהר לך. כאשר אתה מודה במושג 'פלסטינה', אתה חותר תחת זכותך לשבת בעין-החורש. אם זו פלסטינה ולא ארץ-ישראל, אתה כובש ולא חורש. אתה פולש. אם זו פלסטינה, אז היא שייכת לעם שישב בה, לפני שאתה באת הנה. רק אם זו ארץ-ישראל יש לך זכות לשבת בעין-החורש ובדגניה ב'. אם זו לא ארץ-ישראל, אם זו לא ארצך, מולדתך, ארץ אבותיך וארץ בניך, מה אתה עושה פה? באת אל עם זר, כפי שהם טוענים, גירשת אותו, לקחת את אדמתו.[45]

מאז מלחמת-ששת-הימים ביוני 1967 נשמעו בגלוי דעות אלה מפי התומכים בסיפוח ישיר של השטחים הכבושים; הן עוררו מחלוקת חריפה בעיתונות הישראלית. המחלוקת מחיה, תוך שימוש במונחים בני-זמננו, את הוויכוח על המשמעות היסודית של הציונות, נושא שנדון לעיל. ברור שיש להתגבר על אותו "סירוב ישראלי מוזר לשקול פתרון פלסטיני" אם שומה על ישראל להתאים את עצמה להסדר שסביר כי ייכפה על-ידי ארצות-הברית. יש להתגבר על סירוב זה גם כדי לאפשר את פיתוחן של יוזמות בתוך החברה הישראלית, שתובלנה לחלופות אחרות, טובות יותר, לדעתי.

בשנים שבין 1967 ו-1973 היו הזדמנויות להגיע להסדר מקומי שיכול היה לבודד את ישראל-פלסטין מן הסכסוכים האזוריים ואולי, אף שדבר זה מוטל בספק רב יותר, ממזימותיהן של המעצמות הגדולות. אילו נחתם הסדר מקומי, קשה להעלות על הדעת שמדינות-ערב היו יכולות לגייס את אוכלוסיהן לעימות צבאי מחודש, אפילו רצו בכך. כמו-כן, לא היה עולה בידן של מדינות-ערב להתקרב להצלחה הדיפלומטית הנוכחית, אפילו בעזרת "נשק-הנפט". אך התנאים המוקדמים, שהוזכרו לעיל, מעולם לא מומשו ושני הצדדים לא התייחסו אליהם כלל.

היו קבוצות בישראל אשר תרו אחר מוצא מן הסבך על ידי הכרה בזכויות הפלסטינים. עיקרי שי"ח (שמאל-ישראלי-חדש) שאושרו בוועידה הכללית השלישית של הארגון שהתקיימה ביולי 1972, פותחים בהכרזה כי "ארץ-ישראל/פלסטין הינה הבסיס הטריטוריאלי להגדרתם-העצמית של שני עמים," היהודים והערבים הפלסטינים; העיקרים קוראים לגיבוש הסדר על-בסיס גבולות 4 ביוני 1967, ולהכרה הדדית של שתי מדינות עצמאיות זו בזו ובזכותם העקרונית של יהודים וערבים לבחור את ביתם בתחומי האזור. אבל קבוצות ומצעים כאלה מעולם לא יכלו להציב אתגר למדיניות הממשלה כל עוד נראתה מדיניות זו מוצלחת.

ארצות-הברית, שהיסטריה מסוימת חנקה בה כל דיון בנושא, חיזקה בתמיכתה היציבה את נוקשותה של הממשלה הישראלית ושל הציבור בכללו.[46] התוצאה, שניתן היה לחזותה מראש, הייתה אובדן הסיכויים להסדר מקומי והכשרת השטח למלחמה אזורית שאין ממנה מנוס. המלחמה עצמה הייתה צפויה, אלא המועד שבו פרצה וההצלחה היחסית של הצבאות הערביים היו מפתיעים. האלוף הישראלי שרון, כיום גיבור המערכה בסיני ב-1973 וממנהיגי הימין הפוליטי, אמר בתשובה לשאלה "האם המלחמה הפתיעה אותו?" כי "באופן כללי לא." "היה לי ברור מאז מלחמת-ששת-הימים, שאם לא נגיע לאיזשהו פתרון עם המצרים, בסופו של דבר לא יהיה מנוס מסיבוב נוסף" בגלל "המצב הקשה" שבו היו המצרים

נתונים, אם כי המצב היה משביע רצון לגבי שלושת השחקנים הראשיים האחרים: ישראל, ארצות-הברית וברית-המועצות.[47] לכן לא היה זה מפתיע שמצרים וסוריה החליטו "לכבוש חלק מן השטחים שכבשה ישראל במלחמת-ששת-הימים," כדי להשיג את המטרה הפוליטית הראשונית: "שבירת הקיפאון המדיני."[48]

מדיניות הסיפוח מעולם לא אומצה באופן גלוי ומוצהר. נכון יותר יהיה לומר כי המדיניות הישראלית פשוט נסחפה לכיוון זה. רק באוגוסט 1973, עם אימוצו של מסמך-גלילי, נתנה מפלגת השלטון חותם רשמי, פחות-או-יותר, למדיניות זו. הטיעון המצדיק היה, לכל אורך הדרך, ביטחון. אך סקירת העובדות מעלה כי את מדיניות הסיפוח יש להסביר על רקע אחר. ניקח כדוגמא את סיני: כאן, סביר מאד להניח, שישראל תסכים להסדר פשרה כלשהו. סיני מעשירה את ישראל בהכנסה נקייה של כ-400 מיליון דולר לשנה, סכום המתקרב לשליש רווחי היצוא שלה, בעוד שהכיבוש הישראלי שולל ממצרים כ-600 מיליון דולר לשנה.[49] הסיכויים לעתיד מזהירים, במיוחד אם תוגשמנה תוכניותיו של דיין לבנות נמל עמוק-מים בימית. פרט לשיקולים הכלכליים, שאינם מבוטלים כלל-ועיקר עומדים מאחורי יישובם של "יהודה ושומרון" ושילובם בישראל מניעים של קשרים מיסטיים ל"ארץ-ישראל ההיסטורית." מניעים אלה נשמעים כהצהרות רשמיות ואחרות. במלחמת-אוקטובר 1973 היוו ההתנחלויות הישראליות ברמת-הגולן מעמסה, מנקודת-ראות צבאית, ובכל-זאת מתכננת ישראל להכפיל את היקף ההתיישבות היהודית שם, ולהקים בה מרכז-עירוני חדש.[50] הסדר כפרי על-פי עקרונות החלטת האומות-המאוחדות לא יעלה בקנה-אחד עם תוכניות אלה, אך מלכתחילה אין מדובר כאן בשאלת ביטחונה של ישראל. יונים ישראליות הסיקו מסקנות המתייחסות במידה-מה לעניין זה. פרופסור יעקב טלמון הביע, שוב ושוב, צער על העובדה שהמדיניות הישראלית התבססה על

הנחה שיהיה ביכולתנו לפעול כרצוננו, עד כדי סיפוח מלא, תוך התעלמות מדעותיהן של מדינות אחרות. במלים אחרות, יהיו לנו הכוח וההזדמנויות לכפות את רצוננו על העולם כולו.[51]

במאמרים רבים טרח טלמון להסביר את הטעות והאשליה שבהנחות אלה ולהצביע על תוצאותיהן הנוראות. תרגיל זה ברציונליות זיכה אותו במעט מאוד תשואות מצד חסידי הסיפוח הנלהבים. אחרים העירו על השחצנות הגזענית שנטעה בלב הישראלים את האמונה שהערבים לעולם לא יוכלו להתמודד עם הכוח הישראלי.[52] אחד ממבקריה הבולטים ביותר של מדיניות הסיפוח, אלוף במילואים מתיתיהו פלד, שרטט את שלושת "המיתוסים" שקירבו את ישראל אל סף השואה באוקטובר 1973. המיתוס הראשון היה שהערבים הם פחדנים קצרי-יד שלעולם לא יוכלו ליזום התקפה, השני היה שהעליונות האווירית הישראלית מבטיחה ניצחון מידי במקרה הבלתי-מתקבל על הדעת של התקפה ערבית.

המיתוס השלישי, קרוב לוודאי הגדול מכולם, היה הנטייה להאמין בשחצנות שלא תיאמן, שחצנות שנתגלתה בכל תחום, כי אנו נוכל לאלף את הפלסטינים, את כל הערבים ואת כל העולם לקבל סטטוס-קוו טריטוריאלי למשך 30 או 40 השנים הקרובות. אחרי-ככלות-הכול, האם לא היינו עליונים, נקיים משגיאות, בלתי-מנוצחים? והאם לא הייתה וושינגטון בידנו הודות ללובי ציוני רב-עוצמה בארצות-הברית? האם לא בלמנו את ברית-המועצות והגוש הקומוניסטי? איזו חשיבות הייתה לכך שבאפריקה, אסיה והעולם-השלישי היו עוינים כלפינו, כל עוד הצליח הוטו של מר ניקסון באומות-המאוחדות לרוקן מתוכן את הצעות-ההחלטה האנטי-ישראליות שלהם? בקיצור, רב-אלוף דיין וחבר מרעיו חשבו שאנו האדונים הבלתי-מעורערים של המזרח-התיכון ושל ההיסטוריה.[53]

יש לשוב ולהדגיש, כי הציונים האמריקנים תמכו באשליות אלה, ובהצלחה די מלאה מנעו, בזעקותיהם על אנטישמיות ושאר גידופים היסטריים,[54] כל דיון על הסכנות והחלופות; ציונים אמריקנים אלה נושאים במידה מסוימת של אחריות לאירועי אוקטובר 1973, שהיה קרוב מאוד להיות יום-הדין למדינת-ישראל. יתר-על-כן, הלקח לא הופק (ראה דיון בספרי [הערה 20], פרק 5).

אלוף פלד הסביר, חזור והסבר, כי הגבולות החדשים של 1967 לא הגבירו את ביטחונה של ישראל; ההיפך הוא הנכון, אזורים מפורזים עשויים להציב את ישראל בעמדה טובה יותר מנקודת-ראות צבאית טהורה. אלה ההופכים את הביטחון לפרה-קדושה, הוא טוען, לא דאגו "לביטחונה של ישראל, אלא לממדיה הטריטוריאליים."[55]

ישראלים אחדים הנוטים לקו ה"אקטיביסטי" של המפה הפוליטית בנושא הגבולות והביטחון. מצביעים, ביסודו-של-דבר, על אותה נקודה, אם כי המסר שבכוונתם להעביר שונה למדי. מיכאל בר-זוהר דוחה את הטיעונים של "היונים" כי ההתנחלויות ברמת-הגולן לא שירתו שום תכלית ביטחונית מועילה (ולמעשה היוו מכשול למבצעים הצבאיים הישראליים שם):

אכן, אם יש כאלה המסבירים את ההתנחלות ברמת-הגולן בהתנחלות "ביטחונית" הם מפיצים דברי הבל. ליישובי הגולן כמעט לא נועד תפקיד ביטחוני, באותה מידה שלא נועד תפקיד ביטחוני לקריית-ארבע ולימית. ליישובי הגולן היה אופי מדיני מובהק. הכוונה הייתה ליצור עובדות בשטח, להשתרש באזור שראינו אותו חיוני. ולהפגין שאנו נחושים שלא לסגת ממנו... ההתיישבות בגולן נועדה לקבוע עובדות, שקשה יהיה לשנותן בבוא היום. תחת לחץ ניתן להעתיק קו על המפה; ניתן להזיז יחידות צבאיות החונות בשטח ריק; הרבה יותר קשה לעקור יישובים ועם שהיכה שורשים באדמה. זו הייתה מטרת ההתיישבות בגולן – ולא המגמה להקים איזה חיץ של יושבי ספר...[56]

בר-זוהר אינו מגיע להבחנה המתבקשת כי בדרך-כלל נוצלו שיקולי-ביטחון כדי להסוות את המדיניות האמיתית שלאחר 1967, מדיניות של "יצירת-עובדות" באזורים הכבושים. כמו-כן אין הוא חוקר את תכליתה של המדיניות הזו, אולי משום שהיא ברורה דיה. בר-זוהר, כרבים אחרים, טוען שמלחמת-אוקטובר 1973 הוכיחה שעל ישראל להחזיק בשטחים הכבושים, משום שאילו פרצה מלחמה זו בגבולות 1967, הייתה הלחימה מתבצעת באזורים מאוכלסים. גם אם נתעלם מן העובדה שישראל מתכוונת ליישב את האזורים הכבושים, טיעון זה היה עשוי להיות תגובה רציונלית רק להצעה שהמצב יחזור להיות כפי שהיה ב-1967. טיעון זה אינו מתייחס כלל להצעה הנוכחית של היונים: שהשטחים הכבושים יפורזו. במקרה כזה לא תיתכן התקפת-פתע מגבולות 1967, ואין כל יסוד לחששותיו של בר-זוהר ושל אחרים, או לטיעוניהם בדבר "עומק-אסטרטגי." לו הפך סיני לאזור-מפורז, היה הצבא הישראלי יודע על כל חדירה מצרית לאזור מפריד זה זמן רב מראש, וכפי שציינו פלד ואחרים, היה נמצא בעמדת יתרון, נכון להשיב מהלומה, כמו ב-1967. כמו-כן לא תהיינה הפגזות כלשהן על ישובים ישראליים מרמת-גולן מפורזת,[57] ותל-אביב לא תהיה בטווח ארטילריה אם תפורז הגדה-המערבית. "האקטיביסטים", בהקפידם שלא להגיב על ההצעות הנוכחיות של אלה המתנגדים ל"סיפוח הזוחל" המתמשך, מודים בשתיקה בנכונותה של ההערכה, כי נימוק הביטחון משמש מסווה לשאיפות טריטוריאליות ותו-לא.

מרבים לפטפט על "ערובות ביטחוניות," ולסבך בכך את השאלות עוד יותר. טוענים, ובצדק, שערובותיהן של מעצמות-העל אינן אמינות; וכי אין לסמוך על האומות-המאוחדות. אי-לכך, על ישראל להיות מסוגלת לערוב בעצמה לביטחונה.[58] אלא שבעולם הזה ישראל לא תהיה מסוגלת לעולם לערוב לביטחונה, יהיו גבולותיה אשר יהיו, יהיה נשקה רב ככל שיהיה. אין כלל ערובות לביטחון. בטווח-הארוך תלוי ביטחונה של ישראל ביחסים עם שכניה. מדיניות-הסיפוח מוציאה מכלל חשבון ביטחון-לטווח-ארוך, כדבר שאין להשיגו, ובכך מבטיחה למעשה את המשך הסכסוך הצבאי ואת הכחדתה של מדינה, המסוגלת לספוג רק מפלה אחת. מדיניות-הסיפוח מחריפה גם במידה רבה את האיום לטווח-הקצר, בגרותה כוחות אירדנטיים במדינות השכנות ובזכותה אותם בתמיכה בינלאומית. האיום לטווח-הקצר נחשב בשנים האחרונות לאיום קל. הערכה זו הייתה מוטעית, כפי שהוכיחה מלחמת אוקטובר. קל להעלות את טענת ה"ביטחון" כהסוואה למניעים שונים לחלוטין.[59]

בדו-לאומיות סוציאליסטית טמון הסיכוי הרב ביותר, לטווח-הארוך, לשלום צודק באזור. ודאי שאפשר לחלוק על מסקנה זו, אך לפי מיטב הבנתי, אין לבסס את הטענות נגדה על נימוקי ביטחון. הסדר מקומי בין היהודים-הישראלים והערבים-פלסטינים יבטיח את ביטחון שני המחנות גם יחד. בישראל עצמה היה המחסום נעוץ במחויבות למדינה יהודית ולא בשאלת הביטחון. גם הפלסטינים ותומכיהם לא הציעו כל בסיס מתקבל-על-הדעת לדיון ולהסדר למעט יוצאים-מן-הכלל נדירים. בשום מיקרה לא עמדה שאלת הביטחון על הפרק.

בחוגים רחבים נשמעו הערכות, סבירות לדעתי, כי מלחמת אוקטובר והאירועים שיבואו בעקבותיה יכריחו את ארצות-הברית לשוב ולהעלות בבוא העת את תוכנית רוג'רס, בנוסח כזה או אחר. יש סיבות טובות להניח שמצרים, ירדן וערב-הסעודית יקבלו תוכנית זו (השווה הערה 14), יהיו מטרותיהן לטווח-הארוך אשר יהיו. יתעוררו בעיות קשות ביותר, כגון מעמדה של ירושלים, אך אפשר לפחות להעלות על הדעת דרכי-פתרון בלחצן של מעצמות-העל. דומה שהמנהיגות הפלסטינית, שבכל מקרה הינה חסרת-אונים, הסכימה בעל-כורחה לתוכנית זו, כנראה בלחץ רוסי.[60] דומה, שיעדיהם של הרוסים באזור עדיין מוגבלים וברית-המועצות ממשיכה לתמוך בהחלטה 242 של מועצת-הביטחון של האומות-המאוחדות, על תוצאתה הסבירה: חזרתה של מצרים לתחום ההשפעה האמריקני לצידן של ערב-הסעודית, ומפיקות-הנפט מן המפרץ-הפרסי. השאלה המכרעת לטווח-הקצר היא האם תיכנע ישראל ללחצה של ארצות-הברית ותהפוך על-פיה את המדיניות הנקוטה בידה בשנים האחרונות. זו עשויה להיות גלולה מרה, אבל ישראל הצליחה לצמצם את האופציות עד כדי כך, שלא יוותר לה אלא מרחב תמרון מוגבל מאוד. ארצות-הברית תמשיך ותאמץ לעצמה קו-פעולה, אולי לאחר הפשרתו של הקיפאון הבא.

צעדיה הבאים של ארצות-הברית בכיוון זה יכולים להתבסס על מדיניות-העבר. ב-1953 השעה דאלאס את הסיוע הכלכלי לישראל, כדי להכריח אותה לחסל את מבצע ההטיה החד-צדדי של מקורות-הירדן; וב-1956, אילץ איזנהאואר את ישראל לסגת מסיני לאחר המתקפה הישראלית-צרפתית-בריטית המשותפת על מצרים. שיבה למדיניות-העבר עשויה לעורר חילוקי-דעות פוליטיים חריפים בארצות-הברית. מאז הניצחון הצבאי המדהים של ישראל ביוני 1967, זכו ישראל ומדיניות-הסיפוח-דה-פאקטו שלה באהדה רבה בציבור האמריקני.

הסדר כפוי על-פי עקרונות החלטה 242, יאפשר למצרים ולערב-הסעודית לחזור לתפקידן המועדף כמדינות-חסות של האמריקנים, וישראל תישאר הכוח הצבאי העיקרי באזור, עם תעשיית נשק גדולה ופיתוח תעשייתי מתקדם.[61] ככזאת, היא תישאר בעלת-ברית חשובה של ארצות-הברית, וזו תוסיף להשתמש בכוח הישראלי והאיראני כדי לרסן את השפעת הרוסים וכוחות ערביים פלגניים. מקור דיפלומטי באיראן מסביר, כי השאה חש "שבהעדר העוצמה הישראלית במזרח-התיכון, יקשה עליו מאד לפקח על הערבים, וכי הרוסים עשויים לזכות בהשפעה מכרעת באזור כולו."[62] אם נניח לשיפוטים הערכיים, תיראה הערתו של הסנטור הנרי ג'קסון סבירה בהחלט; איראן, ישראל וערב-הסעודית "ריסנו ובלמו את האלמנטים הבלתי-אחראיים והרדיקליים במדינות ערביות מסוימות... לו היו אלמנטים אלה חופשיים לעשות כרצונם, היו מהווים איום ממשי וחמור למקורות הנפט שלנו," וכי "הסעודים מבינים... שישראל ואיראן ממלאות תפקיד חיוני של ייצוב."[63] ערב-הסעודית, בדומה לארצות-הברית, חוששת מהשפעה רוסית, מתנועות מהפכניות בחצי-האי, שם יש כבר לאיראן מעורבות רבה בהפיכות-נגד, מהמשטר השמאלי בדרום-תימן ומ"קאדאפים" נוספים. סביר שהיא תסכים לישראל חזקה בעלת שאיפות מוגבלות יותר, במסגרת ברית המבוססת על האמריקנים. קביעה זו נכונה גם לגבי מצרים. אפילו תיכפה ארצות-הברית נוסח כלשהו של תוכנית-רוג'רס, בשום-אופן לא יהיה מקום לפרש זאת, כפי שטענו אחדים, כ"נטישתה של ישראל."[64]

תוכנית כזו, אם תוגשם, עשויה להוליך להקמתו-מחדש של מה שכונה "משולש-הז'נדארמריות, המורכב מריאד, טהראן, ותל-אביב."[65] למאבקים הפנימיים, שיימשכו גם בעתיד, ערך משלהם למעצמות האימפריאליות, הזקוקות אמנם לנפט הערבי, אך חייבות גם למצוא דרך להחזיר לעצמן את המטבעות המערביים הזורמים לאוצרות הערביים.[66] כפי שנאמר לעתים קרובות, "מכירת נשק הינה אחת הדרכים העיקריות לעשות זאת."[67] איראן מחמשת עצמה עד מעל לראשה, וברור שהיא עושה זאת מתוך כוונה לשלוט במפרץ הפרסי. משאך החל להתבצע חרם הנפט, מיד דווח שחילות האוויר והים של ארצות-הברית "מעורבים בתוכנית נרחבת לחזק את מערכת ההגנה של ערב-הסעודית... במטוסי-קרב, רדאר וייעוץ צבאי," ועל מכירת שלושים פנטומים בתוך זמן קצר.[68] אין כאן כל סתירה. עיקר דאגתה של ארצות-הברית היא לשמור על ערב-הסעודית כבעלת-ברית נאמנה אשר תהיה תלויה בה בכל הקשור לאספקת-נשק ולפיתוח כלכלי. מתח מסוים באזור עשוי לסייע להסדר האימפריאלי החזוי.

רוסיה זקוקה למטבעות המערביים, אם ברצונה להמשיך במדיניות הדטאנט, וניתן, אפוא, לצפות שהיא תנסה לשמור על תפקידה המרכזי באספקת נשק למדינות הערביות, וכמוה ינהגו גם המעצמות האירופיות.[69] אפשר לצפות, שהפיכתה ההדרגתית של ישראל למחסן נשק צבאי, תימשך בהסדר כגון זה. לפי המדווח, קרוב לרבע מכוח-העבודה בישראל מועסק בייצור ציוד מלחמתי. תעשיה זו מהווה כבר עתה תעשיית-יצוא חשובה של ישראל, והיא עשויה להפוך בקרוב למקור הראשי שלה למטבע-חוץ.[70] האינטרסים של קבוצות שליטות ושל המעצמות האימפריאליות מתלכדים בתוכנית להקמת רשת של מדינות עוינות, המתחייבות לפעול בצוותא לדיכוי הלאומיות הרדיקלית. חוששני כי התמונה אינה יפה, אך זו תחזית סבירה. ניתן להוסיף, כי מערכת בלקנית בחסות אמריקנית, שהיא אולי יציבה למדי, מכילה בכל-זאת חומר-נפץ, העלול להתפרץ ולהוביל למלחמה רבתי.

במערך שיווצר תיכלל מדינה פלסטינית, סביר להניח שהיא תימצא בשליטתן של ישראל וירדן; הללו ימשיכו לדגול במדיניות מקבילה כבעלות-ברית אמריקניות. מאז 1967 פיתחה ישראל תלות רבה בפרולטריון הערבי, המיובא יום-יום מהשטחים הכבושים. זמן קצר לפני מלחמת-אוקטובר הצהיר שר-המסחר-והתעשייה, הרמטכ"ל-לשעבר מר חיים בר-לב, כי ישראל והשטחים יישארו "יחידה כלכלית אחת," יהיה הפתרון הפוליטי אשר יהיה.[71] אין מקום להתנגדות עקרונית לשילוב כלכלי בין החברה הישראלית והחברה הפלסטינית – להיפך, בתנאי שוויון פוליטי ושוויון יחסי בתחומי הכלכלה והחברה, זה יהיה דבר רצוי מאוד. אך מתוך הערותיו של לב, ומהתנאים החברתיים והכלכליים המשוערים, ברור ש"היחידה הכלכלית האחת" תהיה נתונה בשליטתם של ישראל וההון הישראלי. רעיון זהה בא לידי ביטוי במסמך-גלילי. ההסתמכות הישראלית על עבודה ערבית ארעית מן "המדינה הפלסטינית" יכולה בהחלט להימשך בתנאי ההסדר הנשקל

כעת, לצד צורות אחרות של שילוב כלכלי והשקעות ישראלית. סביר, שהמדינה הפלסטינית תהפוך למעין בנטוסטן, מאגר של עבודה זולה, וכך יופגו חששותיהם של הליברלים הישראלים, כי הסיפוח ישחק את אופייה היהודי של המדינה, ועם זאת יונצחו תנאי התלות הכלכלית.

בכל הסדר שאפשר להעלותו על הדעת בעתיד הקרוב, תישאר ישראל מדינה יהודית – כלומר, מדינה המבוססת על עיקרון של אפליה. למדינה שחיים בה אזרחים לא-יהודים אין דרך אחרת להישאר מדינה יהודית, כפי שמודים הכול, פרט לאי-רציונלים קיצונים. מתקבל מאוד על הדעת, שמדיניות ההפקעות, הגירוש, ייסודם של אזורי-התיישבות יהודית טהורה, הרחקת ערבים מקרקעות-המדינה, ודיכוייה של פעילות פוליטית בלתי-תלויה, המערערת על האידיאולוגיה הסתגרנית הבסיסית, אלה יימשכו גם בעתיד. גם בנסיבות החיוביות ביותר קשה להעלות על הדעת אפשרות של תנאים אחרים.

ישראל תמשיך להיות מדינה, שבה "ברגע שמושמעת מילת הקסם ‘ביטחון' נרפים גלגליה של מכונת הצדק, וזאת אפילו כאשר נימוקים אלה אינם יכולים לשכנע אדם סביר." כך היה במקרה של עקורי בירעם ואיקרית, ש"גורשו מבתיהם באורח בלתי-חוקי."[72] ניצול זה של "נימוקי-ביטחון" יימשך, במקביל לרמה גבוהה של צדק ודמוקרטיה (בקני-מידה עולמיים) לרוב הנהנה מזכויות-יתר. ישראל תהיה מדינת-קסרקטין, מוקפת שכנים עוינים, אם-כי קרוב לוודאי, שמצבה הביטחוני ישתפר, שכן מלחמות אזוריות נוספות לא תהיינה עוד בלתי-נמנעות. קרוב לוודאי, שהיא תישאר מדינה בעלת אלמנט חזק של כפיה דתית. העיר על כך יעקב טלמון:

> בישראל של היום, הרבנות הופכת במהירות לכנסיה ממוסדת מאוד, הכופה משמעת חמורה על חבריה ועומדת ככוח נבדל מול הרוב החילוני הכללי. אין זו התפתחות דתית, אלא באורח אירוני למדי, תוצאה של קום-המדינה. המדינה הולידה ונתנה תוקף חוקי לכנסיה ממוסדת.[73]

עוד מציין טלמון, שתופעה זו אינה מעוגנת כלל במסורת היהודית. היסודות התיאוקרטיים בחברה הישראלית, יסודות שאין דומה להם בעולם התעשייתי, מוסברים לעיתים תכופות במונחים של בעיות קואליציוניות, אך, לדעתי, יש לכך סיבות עמוקות יותר. התפתחות כזו אינה מפתיעה במיוחד בחברה הזקוקה לבסיס כלשהו – באידיאולוגיה, בגישה התרבותית ובחוק – לאבחנה בין הרוב הנהנה מזכויות-יתר לבין האזרחים הלא יהודים.

בשל סיבות דומות יש מקום לצפות, שהמדינה הפלסטינית, אם תקום, תפתח דגם דומה. התנועה הפלסטינית מתוארת לעיתים במערב כתנועה של סוציאליסטים מהפכנים, אך תיאור זה רחוק מלהיות מדויק.[74] לגורמים רדיקליים ושוחרי-חופש בתנועה לא צפוי עתיד מזהיר במדינה פלסטינית, הנשלטת בידי שכנותיה, מדינה המושתתת על אפליה, והעלולה להיגרר לקיצוניות כתגובה לייאוש ולנחיתות.

כך יקרה, אולי, שההיסטוריה תממש את הגדול בחששותיהם של המנהיגים הציונים הראשונים; אנשים כארתור רופין, שהיה ממונה על ההתיישבות בשנות העשרים, ואשר הזהיר, לפני חמישים שנה בלבד כי "מדינה יהודית של מיליון אחד או אפילו של כמה מיליונים יהודים (תוך חמישים שנה!) לא תהיה אלא מונטנגרו או ליטא חדשה." הוא הזהיר, כי אל לה לציונות לדבוק עוד ב"תפיסה ‘דיפלומטית' ואימפריאליסטית" של הרצל. עליה להכיר בעובדה, כי "תפיסת המדינה היהודית של הרצל הייתה אפשרית רק משום שהוא התעלם מנוכחות הערבים."[75] רופין לא היה היחיד שדגל בהשקפה זו. ברל כצנלסון אמר בנאומו לפני ועידת-מפא"י ב-1931:

אודה, אין לי חלק ונחלה בתיאבון מדיני זה, כשם שאין לי חלק במושגיהם של אותם צאן הקדשים ומנהיגים, הרואים את התגשמות הציונות בדמותה של מדינת פולין החדשה, אלא בשינוי זה, שהערבים יהיו במצבם של היהודים, והיהודים במצבם של הפולנים – ולא גם בתוספת של התנהגות יותר ג'נטלמנית כלפי מי שאינו נמנה עם העם השולט. בשבילי אין זה אלא סירוס מוחלט של האידיאל הציוני..."[76] דורנו היה עד לכך שעמים שואפי חירות אשר פרקו את עול השעבוד מעל צווארם מיהרו להכניס בעול זה את צוואריהם של אחרים... במשך הדורות הרבים שבהם נרדפנו וגורשנו ונשחטנו והושמדנו, ידענו לא רק את כאב הגלות והשעבוד, כי אם גם את הבוז לעריצות. האומנם לא היה זה אלא כמשל ‘השועל וענבי הבוסר'? הנטפח בנו עתה את חלום עבד כי ימלוך?[77]

נראה לי, שאחרי שיעברו את חווית-בנייתן של מונטנגרות וליטאות חדשות, ואת חווית החיים בהן, עשויים יהודים וערבים לפנות לדרך טובה יותר, דרך שהייתה תמיד בגדר אפשרות. דרך זו תתבסס על העיקרון היסודי, שכבר צוטט, כי "יהיה מספרם של בני שני העמים אשר יהיה, לא ישתלט עם אחד על רעהו, ולא יהיה כפוף עם אחד לשלטונו של רעהו." כל אדם יהיה בן-חורין לחיות כאשר ירצה, להיות פטור מפיקוח דתי, להגדיר עצמו כיהודי, ערבי או בכל הגדרה אחרת, ולחיות לפי הגדרתו. אנשים ייצרו קשרים על בסיס שונה מאשר זהותם היהודית או הערבית (או חוסר זהות כזו). חברה כזו,

בפלסטין-לשעבר, חייבת לאפשר לכל הפלסטינים ולכל היהודים החפצים למצוא מקומם במולדת לאומית זו, לשוב לארץ. יש לפרק את כל המנגנונים המדכאים והמפלים ולהוקיע את כל הפעילויות המפלות. חברה זו לא תהיה מדינה יהודית או ערבית, אלא חברה דמוקרטית רב-לאומית.

אפשר להעלות על הדעת תוכניות רבות, שתעלינה בקנה-אחד עם עקרונות כללים כאלה. אצטט רק אחת שאינה יחידה.

מן ההכרח לקבוע יחסים צודקים בין היהודים והערבים שאינם תלויים מיחסי רוב ומיעוט. המשטר בארץ צריך בכל התקופות להבטיח, גם ליהודים וגם לערבים, אפשרות של התפתחות בלתי-מופרעת וקוממיות לאומית מלאה, באופן שלא יקום בארץ באיזה תקופה שהיא שלטון ערבים ביהודים או שלטון יהודים בערבים. המשטר צריך גם לסייע להתקרבות, להסכם ולפעולה משותפת של העם היהודי והערבים בארץ-ישראל... (והמסקנות האירגוניות הן) ארץ-ישראל כמדינה פדרלית, המהווה ברית של קנטונים, מהם יהודיים ברובם ומהם ערביים ברובם; אוטונומיה לאומית של כל עם, בעלת סמכות מוחלטת בכל ענייני חינוך, תרבות ושפה; ענייני דת – לסמכותן של קהילות דתיות אוטונומיות שיאורגנו כאגודות-רשות מאושרות על-פי החוק; המוסד העליון של המדינה – מועצת הברית הפדרלית, מורכבת משני בתים: א. בית-העמים, בו ישתתפו יהודים וערבים במספר שווה, ב. בית-התושבים, בו ישתתפו נציגי הקנטונים באופן יחסי למספר התושבים, כל חוק פדרלי וכל שינוי בחוקה הפדרלית מתקבלים רק בהסכמת שני הבתים.

זו לא הייתה הצעתו של הוזה בטלן או של חולם אוטופיסטי, המנותק מן המאבק החברתי והפוליטי, זו הייתה הצעתו של דויד בן-גוריון, בוויכוח פנים-מפלגתי באוקטובר 1930.[78] יש הטוענים, שהצעות כגון אלה הוגשו בצביעות, כטקטיקה שהתאימה לרגע מסוים. אני חושב, שהנסיבות והאופן שבהם הועלו הצעות אלה וניתוח התנאים החברתיים באותו זמן, מחזקים פירוש שונה. הצעותיהם של בן-גוריון, פנחס רוטנברג,[79] ואחרים, שיקפו, לדעתי, אמונה בצדק וראייה ברורה של עתידה של ליטא או מונטנגרו חדשה. סבורני, כי הצעות אלה היו התבטאות כנה של אנשים, שלא רצו להיות הפולנים בפולין חדשה, מדינה שבה יחיו הערבים-יהודים. יש לזכור במיוחד, שהיו אלה שנות מאבק מעמדי ו"בניית-אומה" כאחד בפלסטינה. בהתנגדו לתביעה הרוויזיוניסטית למדינה יהודית בשנות השלושים ביטא דויד בן-גוריון, מנהיג-פועלים ולא רק דוברה של הלאומיות היהודית, תפיסה שונה לחלוטין בדבר טיבה של החברה העתידה לקום בפלסטינה החדשה.

היה, כמובן, שינוי חשוב בעמדות שנקטו בן-גוריון ואחרים בתקופה זו. ב-1931, אמר בן-גוריון בנאום, שנשא לפני הקונגרס הציוני ה-17:

אנו מכריזים בפני דעת הציבור של העולם, בפני תנועת הפועלים ובפני העולם הערבי, כי לא נשלים עם שלטון קבוצה לאומית אחת על השנייה, לא עכשיו ולא בעתיד. כמו-כן אין אנו מקבלים את הסיסמה של מדינת היהודים, שפירושה בסופו של דבר שלטון יהודים על תושבי הארץ הערבים.[80]

וב-1937 העיד לפני הוועדה המלכותית:

לו הייתה ארץ-ישראל ריקה מתושבים אולי היינו גורסים מדינה יהודית, כי אז לא היה הדבר נוגע לאחרים. אבל יש תושבים אחרים בארץ-ישראל וכשם שאין אנו רוצים להיות נתונים לחסדם של אחרים, כן זכאים גם הם לא להיות נתונים לחסדם של היהודים.[81]

בשנים 1940-1941 הגיש הערבי, עאדל ג'בר, חבר מועצת-עיריית-ירושלים, לאחר התייעצות עם מנהיגים פלסטינים וערבים אחרים, הצעה לכינון פלסטינה דו-לאומית, על בסיס של שוויון מלא בתוך פדרציה רחבה של מדינות אוטונומיות. [82] את ההצעה הציג לפני בן-גוריון חיים קלבריסקי, שצידד מכבר בשיתוף-פעולה יהודי-ערבי. לדברי קלבריסקי דחה בן-גוריון את ההצעה "בזעם בלתי-מרוסן," הוא כינה אותה "נבלה" וסירב לטפל במסמך מכל וכל. מעיר כהן:

"צוואר הבקבוק" שלו היה הסעיף 4 בסעיפי הצעתו של עאדל ג'בר – הסעיף על ארץ-ישראל דו-לאומית, מושתתת על עיקרון של שוויון בשלטון. אי-נכונותו של בן- גוריון למימוש עקרון זה (בו דגל לכאורה מאז 1931) – ולא הטענה שהושמעה לעיתים קרובות, כי "אין עם מי לדבר במחנה הערבי" – בכך היה המכשול האמיתי על הדרך להסכם. (ע' 267)

תגובתו של ג'בר עצמו למענה השלילי של משה שרתוק (לימים שרת) כאשר הועלתה ההצעה הייתה, לדברי קלבריסקי, ש"כל עוד הדיבורים על הסכם מעורפלים, היהודים יביעו נכונות להסכם ולשלום, אך כאשר יתקדמו העניינים לשלב של הצעות קונקרטיות, הם יציבו כל מיני מכשולים בדרך ויגרמו לכישלון ההצעות." יש בתקרית זו משום תמיכה בטענה, שהדו-לאומיות הסוציאליסטית של אנשי-מרכז, כדויד בן-גוריון, לא הייתה אלא רטורית. אירועים שהתרחשו בינתיים,

מספקים, כך אני מאמין, הסבר סביר יותר: הסכסוך הפנימי המסובך בפלסטינה ב-1936-1939, מלחמת-העולם-השניה והכרת משמעותה של ההצלחה הנאצית עבור הקהילות היהודיות באירופה.

בין אם נדחפו על-ידי המאורעות ובין אם נגררו אחרי ההזדמנויות, כבר בראשית שנות הארבעים איבדו הסוציאליסטים מן המרכז של התנועה הציונית כל עניין בפתרון, שיתבסס על שוויון פוליטי, והתביעות הרוויזיוניסטיות הפכו לעמדתה הרשמית של התנועה הציונית. ההתנגדות למדינה יהודית נמשכה באגף השמאלי של הסתדרות העבודה היהודית) ובקרב אינטלקטואלים כיהודה מאגנס, מרטין בובר ואחרים, שהקימו את "איחוד". היו סיבות רבות לכישלונן של התוכניות המוקדמות לפתרון פוליטי, שיבוסס על עיקרון-השוויון ואי-השתלטות. אין צורך להחיות היסטוריה זו, אף כי חשוב להבינה. נראה לי, שברגע זה חשוב לשקול חלופות כאלה ולהתווכח עליהן, ויותר מכך. חשוב שהן תוגשמנה בידי יהודים וערבים, שיירתעו מן ההסדר האימפריאלי ויתורו אחר חיים הוגנים יותר.

אם יתרחש הדבר, זה יהיה חלק מתנועה רחבה יותר, נאבקת למען צדק סוציאלי. חייב להימצא בסיס לשיתוף פעולה. הדבר יתגשם רק בין אנשים, המוצאים את עצמם מאוחדים בקשרים שהם מעבר לקשריהם הלאומיים, אם אמנם תהיה שיבה אל העיקרון הציוני משנת 1931, האומר ש"יהיה מספרם של בני שני העמים אשר יהיה, לא ישתלט עם אחד על רעהו, ולא יהיה כפוף עם אחד לשלטונו של רעהו," זה יהיה רק במסגרת מאמץ לבנות חברה סוציאליסטית. בתוך ישראל, פירוש הדבר יהיה שיבה אל האידיאלים השוויוניים ואל המבנים החברתיים הליברטריאניים של ה"יישוב." תהיה בכך משום שיבה, בתנאים החדשים של חברה תעשייתית מתקדמת, לעיקרון שביטאה תנועת הפועלים היהודים ב-1924, כי "האמצעי העיקרי והאמין ביותר להידוק האחווה, השלום וההבנה ההדדית בין העם היהודי והעם הערבי הוא... ההסכמה, הברית והמאמץ המשותף של הפועלים היהודים והערבים בעיר ובכפר."[83] מדינה דו-לאומית סוציאליסטית הינה אפשרות; דו-לאומיות ללא שליטה תהיה, בכל מקרה אחר, נוסחה ריקה.

גב הספר

כשאתה קורא את ספרו האמור של חומסקי, על שני פרקיו, את המאמר "לשון וחרות", בקובץ זה, או את ספריו על בלשנות בצד ספריו על הבעיות הפוליטיות של השעה, כגון "שלום במזרח התיכון" (1969), אתה עומד בפני פיתוי אינטלקטואלי גדול לחשוף אחדות רעיונית מאחרי המבחר הרבגוני של תשובות מרתקות לבעיות הנראות רחוקות זו מזו, בוודאי בלתי-תלויות אחת בשנייה.

(מההקדמה לספר מאת אסא כשר)

הספר כולל את המסות: "לשון וחירות", "פסיכולוגיה ואידיאולוגיה", "על הפאציפיזם המהפכני של מאסט", "חוק הכוח ביחסים בינלאומיים", "תפקיד האוניברסיטה בעת משבר" ו"שלום במזרח התיכון?".

פרופסור נועם חומסקי הוא אחד מחשובי חוקרי הלשון בימינו - חוקר שחולל מהפיכה בתחומו. נוסף להישגיו המדעיים, היה נועם חומסקי לחלוץ אינטלקטואלי של ביקורת בלתי-מתפשרת על הסדר הקיים, על האידיאולוגיות השליטות והערכים המשתמעים מהם.

בין ספריו הרבים מצויים "היבטים של תורת התחביר", "בלשנות קרטזית", "לשון וחירות" כמו גם "עוצמה אמריקנית והמנדרינים החדשים", "שלום במזרח התיכון?", "בעיות בידיעה וחירות" ו"מלחמתנו באסיה".

הערות שוליים

• מסה זו הייתה הרצאה ב"סימפוזיון על חופש אוניברסיטאי ומדעי האדם", אוניברסיטת ליולה, שיקגו, 8-9.1.1970. היא הופיעה בדברי הסימפוזיון שנערכו על-ידי תומס ר. גודמן. היא ראתה אור גם ב- *Abraxas*, vol. 1, no. 1 (1970) וב- *Tri Quarterly*, nos.23-24 (1972 בנושאים אחדים מאלו המופיעים במסה זו יש דיון נרחב יותר ספרי *Problems of Knowledge and Freedom*.

[1] F.W.J. Schelling, *Philosophical Inquiries into the Nature of Human Freedom*. [חזרה]

[2] הקדמה למהדורה של ר.ד. מסטרס, ל- *First and Second Discourses*, by Jean-Jacques Rousseau. [חזרה]

[3] השווה לפרוד הון, מאה שנים מאוחר יותר: "אין צורך בדיון ארוך כדי להוכיח שהכוח שימנע מאדם את מחשבתו, רצונו, אישיותו הוא כוח החיים והמוות, והפיכת אדם לעבד כמוה כרציחתו." [חזרה]

[4] מובא בספר: Lehning, ed., *Bakunin, Etatisme et Anarchie*, editor's note 50, from P Schrecker, "Kant et la Revolution Francaise," *Reuve Philosophique*, September-December 1939. [חזרה]

[5] על בסוגיה זו דנתי בספרי *Cartesian Linguistics; Language and Mind*. [חזרה]

[6] ראה מובאות בהערה 5, וכן ספרי *Aspects of the Theory of Syntax*, chap. 1, sec. 8. [חזרה]

[7] אין צורך להוסיף כי זו איננה ההשקפה המקובלת. דיון ראה E.H. Lennenberg, *Biological Foundations of Language; my Language and Mind*; E.A. Drewe, G. Ettlinger, A.D. Milner, and R.E. Passingham, "A Comparative Review of the Results of Behavioral Research on Man and Monkey," Institute of Psychiatry, London, unpublished draft, 1969; P.H. Lieberman, D.H. Klatt, and W.H. Wilson, "Vocal Tract Limitations of the Vowel Repertoires of Rhesus Monkey and other Nonhuman Primates," Science, June 6, 1969 and P.H. Lieberman, "Primate Vocalization and Human Linguistic Ability, "*Journal of the Acoustic Society of America,* vol. 44, no. 6 (1968). [חזרה]

[8] בספרים שהובאו לעיל ובספר Current Issues in Linguistic Theory. [חזרה]

[9] J.W. Burrow, introduction to his edition of *The limits of State Action*, by Wilhelm von Humboldt. משם נלקחו רוב הציטוטים שלהלן. [חזרה]

[10] השווה להערותיו של קאנט, שצוטטו לעיל. מסתו של קאנט נכתבה ב-1793; זו של הומבולדט ב-1791-1792. חלקם ראו אור אך המסה בשלמותה ראתה אור רק לאחר מותו. ראה ברוו, [הערה 9]. Thomas G. Sanders, "The Church in Latin America" *Foreign Affairs*, vol. 48, no. 2 (1970). [חזרה]

[11] שם. המקור כנראה ברעיונותיו של פאולו פריירה. ביקורת דומה נפוצה בקרב תנועת הסטודנטים במערב. ראה למשל, Mitchell Cohen and Dennis Hale, eds., *The New Student Left*, chap. 3 [חזרה]

[12] דהיינו, כי אדם "משיג שלמות בוגרת ונאווה ביותר של פעילותו, כאשר אורח חייו נמצא בהתאמה הרמונית עם אופיו" – כלומר, כאשר מעשיו נובעים מדחפים פנימיים. [חזרה]

[13] הציטוט האחרון הוא מהערותיו של הומבולדט על החוקה הצרפתית, 1791 – חלקים מתורגמים מופיעים בספר Marianne Cowen ed., *Humanist Without Portfolio*. [חזרה]

[14] Rudolf Rocker, "Anarchism and Anarcho-syndicalism," in Paul Eltzbacher, Anarchism. בספר *Nationalism and Culture* מתאר רוקר את הומבולדט כ"נציג הבולט ביותר בגרמניה" של דוקטרינת הזכויות הטבעיות ושל ההתנגדות למדינה הסמכותית. ברוסו הוא רואה את מבשר המדינה הסמכותית, אולם הוא מתייחס רק לאמנה החברתית ולא ל-*Discourse on Inequality*. ברוו מציין שמסתו של הומבולדט מכילה כבר "חלק ניכר של התורה המדינית מן הסוג הפופוליסטי, האנרכיסטי והסינדיקליסטי של המאה התשע-עשרה" ומצביע על רמזים ממרקס המוקדם. ראה גם הערות בספרי *Cartesian Linguistics* [חזרה]

[15] Karl Polanyi, *The Great Transformation* [חזרה]

[16] מובא ב- Paul Mattick, "Workers' Control," in Priscillia Long, ed., The New Left, p. 377. ראה גם ספרי *For Reasons of State*, chap. 8. [חזרה]

[17] מובא ב-Martin Buber, *Paths in Utopia*, p. 19. [חזרה]

[18] ואולם רוסו מקדיש עצמו, כאדם שאבדה "פשטותו המקורית" ושאינו יכול יותר "להתקיים מבלי חוקים ואדונים," "לכבד את הכבלים המקודשים" של חברתו "לציית בקפדנות לחוקים, ולאנשים המחברים אותם והמכהנים מטעמם," בעוד הוא בז "לחוקה שניתן לקיימה אך ורק בעזרת מספר רב של אנשים הגונים... המולידה, למרות כל מאמציהם, יותר אסונות ממשיים מאשר יתרונות כביכול." [חזרה]

[19] ראה ספרי *For Reasons of State*, chap. 8. [חזרה]

[20] דיון בטענות הכוזבות, המושמעות בהקשר זה על ידי טיפוסים מסוימים של מדעי ההתנהגות, ניתן למצוא במסה פסיכולוגיה ואידיאולוגיה. [חזרה]

הערות שוליים

• מסה זו היא גרסה מורחבת של מסה שהופיעה בכתב העת *Cognition* (vol. 1, no. 1 1972). חלקים הופיעו, בצורה שונה מעט, כביקורת על הספר B.F.Skinner, *Beyond Freedom and Dignity*, New York Review of Books 30.12.1971. הדיון בעבודתו של הרנשטיין הופיע בחלקו ב- Social Policy, vol. 3, no. 1 1972)), וברמפרטס, יולי 1972. את תגובתו של הרנשטיין, בצירוף הערות נוספות משלי (המוכלות בחלקן במאמר זה), ניתן למצוא ב- (*Cognition*, vol. 1, nos.2-3, 4 1972).

[1] אקונומיסט, 31.10.1862. מובא על ידי פרדריק פ. קליירמונט בביקורת על הספר העומדת להופיע ב-*The Race-War*, by Ronald Segal *Journal of Modern African Studies*. [חזרה]

[2] Marvin Harris, The Rise of Modern Anthropological Theory, pp. 100-101. כבר בשנות השישים של המאה התשע עשרה, הוא כותב, "הפכו אנתרופולוגיה ודטרמיניזם גזעי למלים נרדפות". [חזרה]

[3] ב.פ. סקינר, [הערת מבוא] עמ' 82. ההפניות בהמשך תהיינה לפי מספרי עמודים בספר זה בלבד. [חזרה]

[4] W.V.Q Quine, "Linguistics and Philosophy," in Sidney Hook, ed., *Language and Philosophy*, p. 97. [חזרה]

[5] ניתן, כמובן, לעצב תנאים שבהם אפשרי ניבוי מדויק למדי של התנהגות, דבר הידוע היטב לכל חוקר צבאי בשדה. כמו כן, ניתן להביא את הסוגיה לכלל טריוויאליות אם כוללים את רצונותיו, כוונותיו ומטרותיו של אדם בין התנאים הגוררים התנהגות. אם כל כוונתנו היא אשליה עצמית, ניתן עוד להוסיף ול"תרגם" רצונות, כוונות ומטרות למינוח של תיאורית מפעילי התניה, בדומה לדרכים שנבחן בהמשך. [חזרה]

[6] L. Berger and J.L. McGaugh, "Critique and Reformualtion of 'Learning-Theory' Approaches to Psychotherapy and Neurosis, "*Psychological Bulletin*, May 1965. [חזרה]

[7] Aubrey J. Yates, Behavioral Therapy, p. 396. בהערה שאינה ממין השאלה מציין סקינר, כי "הדובר אינו חש בכללים הדקדוקיים בהם הוא אמור להשתמש בהרכיבו משפטים. אנשים דיברו באופן דקדוקי אלפי שנים לפני שידע אדם כי קיימים חוקים" (עמ' 16). [חזרה]

[8] Jacque Monod, *Choice and Necessity*. [חזרה]

[9] ראה למשל, Kenneth MacCorquodale, "On Chomsky's Review of Skinner's Verbal Behavior," (*Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, vol. 13, no. 1, 1970). [חזרה]

[10] כפי שמציין קסטלר, בהערות המצוטטות על ידי סקינר, גישתו של סקינר מייצגת "התחמקות מן השאלות בממדים אדירים" (עמ' 165). סקינר מגיב על כך בטענה שזו "הטחת עלבונות" וסימן לאי יציבות נפשית, אך בכך אין די. יש להוכיח שזו אינה האמת כפשוטה (כפי שאמנם נכון הוא). [חזרה]

[11] ראה בספרו *Verbal Behavior*, המכיל ומרחיב הרצאות אלו. [חזרה]

[12] בביקורת על ספרו של סקינר (*Verbal Behavior*, (Language, vol 35, no. 1 [1959], pp. 26-58 קבעתי כי ניתן למצוא תוצאה אחת: דהיינו, ביחס לשינוי היבטים מסוימים בהתנהגות הדובר (למשל, ייצורם של פעלים בנטיית רבים) על ידי "חיזוק" בעזרת ביטויים כגון "נכון" ו"טוב" מבלי שהדובר יהיה מודע לכך. זוהי תוצאה שולית לכל היותר, שכן ברור שבמקרים אלה ניתן לשנות את התנהגותו של הדובר ב"יעילות" רבה יותר על ידי הוראה פשוטה. עובדה זו לא ניתן לשלב במערכת הסקינרית, אם מפרשים את זו האחרונה בחומרה כלשהי. מובן, שאם נושא המחקר מודע למעשיו של החוקר, אין בתוצאה עניין כלשהו. ראה D. Dulany, "Awareness, Rules and Propositional Control: A Confrontation with S-R Behavior Theory," in Theodore R. Dixon and David Horton, eds., *Verbal Behavior and General Behavior Theory*. נראה אפוא, שאין תוצאות בלתי טריוויאליות בברור שהושגו בחקר הדיבור האנושי הנורמאלי במסגרת הפרדיגמה של מפעילי התנייה. בהקשר זה מעניין לקרוא את מק-קורקודייל, [הערה 9]. צר כאן המקום מלתקן את השגיאות הרבות (בגין אי-הבנה של מושג ה"פונקציה", המולידה בלבול רב). הבלבול העיקרי במאמר הוא זה: מק-קורקודייל מניח שאני ניסיתי להפריך את משנתו של סקינר, והוא מציין כי לא הבאתי נתונים לצורך ההפרכה. אולם כוונתי הייתה, דווקא להוכיח שכאשר מתייחסים אל קביעותיו של סקינר כלשונן, שקריותן מופיעה על פני

השטח (מק-קורקודייל אינו דן באף אחת מן הדוגמאות הללו כראוי) או שקביעות אלה ריקות מתוכן (למשל כאשר אנו אומרים כי התגובה "מוצרט" הינה נשלטת על-ידי גירוי עדין). כמו כן, נתכוונתי להוכיח כי רבות מקביעותיו השקריות ניתן להפוך לאמיתות בלתי-מעניינות על-ידי שימוש במונחים כגון "חיזוק", במלוא הטשטוש המקיף את "אהבה", "רצון", "הנאה" וכו' (כאשר בתרגום אובד חלק ניכר מן הדיוק, שכן מינוח עשיר ומפורט מוחלף במונחים בודדים המנותקים לחלוטין שעליו יש בהם מידה של דיוק). מק-קורקודייל אינו מצליח להבין זאת ו"מגן" על סקינר בכך שהוא מראה כי לעיתים קרובות ניתן לתת פירוש ריק מתוכן להודעותיו, שהוא אשר יצאתי להוכיח. המאמר מועיל, משסולקו השגיאות, משום שהוא חושף את פשיטת הרגל של שיטת מפעילי-ההתניה בחקר ההתנהגות הדיבורית. [חזרה]

[13] ראה מק-קורקודייל, [הערה 9], המהווה דוגמה מאלפת לחוסר יכולת מוחלט להבין עניין זה. [חזרה]

[14] בשים לב להיסט בתיאורו של סקינר מדיון בדברים שטעמם טוב לשיפוט ערכי של דברים שאנו קוראים טובים (עמ' 103-5). [חזרה]

[15] מוצא אחד הוא להכחיש כי המדובר בעובדות. במוצא זה בוחר סופיס, בהערות המצוטטות על ידי מק-קורקודייל. סופיס מתייחס לספרים אחדים המכילים עובדות כאלה ומברר את הבעיה של הסברתן בעזרת תיאוריה מסבירה, והוא קובע בפשטות שספרים אלה אינם מכילים עובדות כלשהן. נראה שסופיס מתכוון שנחשוב שעובדות אלה הופכות ל"נתונים" רק משערך מישהו ניסוי שבו הוא "הוכיח" כי העובדות הן מה שאנו יודעים שהן, לאחר רגע של מחשבה. אין כמובן כל קושי להתקין ניסויים כגון אלו אם מוכנים לבטל זמן לצורך זה מתאימים אותם, כפי שמקובל בעבודה ניסיונית מסוג זה, עד שמתקבלת התוצאה הידועה מראש כנכונה). הספרים יכילו אז "נתונים" במובנו של סופיס. [חזרה]

[16] הוגים ליברטריאניים נטו לעיתים קרובות ל"סביבתיות קיצונית". זוהי עמדה מוטעית, לדעתי, מסיבות שהדיון בהן מופיע במקום אחר. ראה ספרי *Problems of Knowledge and Freedom*. [חזרה]

[17] Richard Herrnstein, "I.Q.," *Atlantic Monthly*, September 1971. [חזרה]

[18] הוא אינו מזכיר הנחה זו במפורש, אך היא הכרחית לטיעון. בשני נושאים עובדתיים, שהם מרכזיים בטיעונו של הרנשטיין, לא אדון כאן והם: תורשתיות מנת המשכל ומקומה של זו בקביעת הגמול הכלכלי. בנושא הראשון ראה: Christopher Jencks et al., *Inequality, Appendix A*. מניתוח מקיף זה משתמע שהרנשטיין מאמץ אומדן גבוה מדי של מידת התורשתיות. בנושא השני מנת משכל כגורם הקובע "גמול חברתי", הרנשטיין אינו מציג ראיות רציניות כלשהן לתמוך בטענתו כי זהו גורם מכריע. הסוגיה נבדקה בקפדנות על ידי אחרים, ראה Jencks *et al.*, and Samuel Bowles and Herbert Gintis, "I.Q, in) the U.S. class Structure," mimeographed, Harvard University, July 1972). בולס וגינטיס מסיקים כי מנת-משכל, מעמד חברתי והשכלה "תורמים באופן בלתי תלוי להצלחה כלכלית, אך חלקה של מנת המשכל קטן לאין ערוך מזה של הגורמים האחרים"; "שוויון מלא במנת המשכל של מעמדות חברתיים שונים יקטין רק במידה זניחה את העברתו של המעמד הכלכלי מדור לדור". ג'נקס ואחרים מוסרים כי לפי "האומדן הטוב ביותר" שהגיעו אליו קיים "אי השוויון בהכנסה בתתי אוכלוסיות הומוגניות מבחינה גנטית קטן בכ-3 אחוזים מזה הקיים בחברה האמריקנית כולה" (עמ' 221). בקיצור, המחקר הניסיוני מורה שמנת המשכל מהווה גורם זוטר בקביעת הכנסה, וכי המרכיב הגנטי של מנת המשכל הינו גורם זניח. אין, אם כך, מה שיתמוך בדעתו של הרנשטיין כי בחברה כשלנו, המרכיב הגנטי שבמנת המשכל יטה לפתח "מריטוקרטיה" תורשתית. די באבחנות אלו כדי לבטל את דיונו השטחי של הרנשטיין. אולם אותי מעניינות ההנחות האידיאולוגיות ולא הפגמים הניסויים, במיוחד מעניינת השאלה מדוע זכתה עבודה דלה כל כך בתוכנה בעניין ובתהילה רבים כל-כך. [חזרה]

[19] שימו לב כי הרנשטיין נכשל פעם נוספת בחוסר אבחנה בין פיצוי חומרי לבין הוקרה חברתית, למרות שהטיעון קורס תחתיו אם הגמול היחיד הוא הוקרה. [חזרה]

[20] *Atlantic Monthly*, Novemver, 1971 ראה תגובתו בעמ' 110, פיסקה ראשונה. [חזרה]

[21] ראה, למשל, Harry W. Blair, "The Green Revolution and ‘economic man’: Some Lessons for Community Development in South Asia," *Pacific Affairs*, vol. 44, no. 3 1971)). [חזרה]

[22] ההנחה שהחברה נוטה לגמול לאלו המבצעים שירות חברתי מובילה לאותה טעות המכשילה את הטיעון כי, עקרונית, שוק חופשי מבטיח סיפוק אופטימאלי של מאוויים – בעוד שכאשר העושר מחולק באופן גרוע, המערכת תיטה לייצר מותרות עבור בודדים המסוגלים לשלם ולא את צרכיהם של הרבים שאינם יכולים לשלם. [חזרה]

[23] הרנשטיין מוליך שולל כאשר הוא קובע כי "למעשה מטפחת החברה את משאביה האינטלקטואליים בכך שהיא

מעתירה הערכה רבה יותר על מהנדסים ומשלמת להם יותר." אולם אם ברצונו לטעון, על סמך הקשר המתגלה מנתוניו בין מנת המשכל ועמדה חברתית, אזי עליו להסיק גם כי החברה מטפחת את משאביה האינטלקטואליים בהעתירה הערכה והכנסתה על מנהלי חשבונות ועל אנשי יחסי ציבור. מלבד זאת, אין זה ברור כלל ועיקר, כפי שהוא נוטה לחשוב, כי החברה מטפחת את משאביה האינטלקטואליים בנבונות בהעסיקה את מרבית מדעניה ומהנדסיה במחקר ופיתוח צבאי. [חזרה]

[24] Harris, *Anthropological Theory*, p. 106. [חזרה]

[25] ראה התכתבות [הערה 20]. [חזרה]

[26] מודעה שפורסמה 29.11.71 *Harvard Crimson*, חתומה על ידי אנשי סגל רבים, מדברת על "המסקנה המדאיגה הנובעת מכך ש'אינטליגנציה' היא גנטית בעיקרה, כך שכעבור שנים רבות מאד עלולה החברה להתפתח למעמדות המאופיינים על ידי רמות יכולת שונות לגמרי." כיוון שהמסקנה אינה נובעת מן ההנחה, כפי שצוין לעיל, ייתכן שהדבר המדאיג את החותמים הוא "המסקנה ש'אינטליגנציה' היא גנטית בעיקרה." הסיבה לכך שעובדה זו נראית מדאיגה אינה ברורה. [חזרה]

[*] בונהופר - אחד הקצינים שניסו להתנקש בחייו של היטלר ב-20 ביולי 1944, יחד עם שטאופנברג. [חזרה]

הערות שוליים

• מאמר זה הופיע ב-Liberation, כרך 12 (ספטמבר-אוקטובר 1967). אסיר תודה אני להרברט ביקס, לואיס קמפף, אנדרה שיפרין וג'והן וירטל על הערותיהם אשר באו לביטוי בשינויים שהביאו את המאמר לצורתו הנוכחית.

[1] "The *Pacifism and Class War*," in The *Essays of A.J. Muste*, ed. Nat Hentoff (Indianapolis, Bobbs-Merril Co., Inc., 1967), pp. 179-185. [חזרה]

[2] Daniel Bell, in "Ideology-A Debate," *Commentary*, vol. 38 (10.1964), p. 72. [חזרה]

[3] "התנועה להפסקת המלחמה בווייטנאם," [הערה 1] עמ' 503-513. [חזרה]

[4] [הערה 1], עמ' 180, 287. [חזרה]

[5] דברי הקונגרס, 9 למאי, 1967. [חזרה]

[6] להסתברות אין כל משמעות ביחס למצב האובייקטיבי, אולם יש לה משמעות להלכי הרוח של המשתמשים בהן כמדריך לפעולה. אם קיים דבר מפחיד יותר מאשר התנהגותם של מעצבי המדיניות בממשלו של קנדי, שאימצו לעצמם סגנון "פרגמטי" ו"נוקשה", בשעת המשבר הזה, הרי זו הגישה שנותרה, זמן רב לאחר שוך המשבר, כי זו הייתה "שעתו היפה ביותר" של קנדי, אשר בה הוא הפגין את יכולתו במשחק ההפחדה הגרעינית (cf. historian Thomas Bailey, *New York Times Magazine*, 6.11.1965). [חזרה]

[7] "לאן פנינו מועדות?" [הערה 1], עמ' 234-260. [חזרה]

[8] "משבר בעולם ובתנועות השלום," [הערה 1], עמ' 465-478. [חזרה]

[9] "The Cold War and American Scholarship," in Francis L. Loewenheim, ed., *The Historian and the Diplomat* (New York, Harper & Row, Publishers, 1967), pp. 123-129. מורטון מפתח את הגישה המוסכמת כי ברית המועצות נושאת בכל האשמה לדעיכתן של "התקוות הזוהרות לעתיד," בהציבה "אתגר מחוכם של חתירה מדינית וחדירה כלכלית" (שאינם מוכרים במערב, כמובן), ובתמיכה שהיא נותנת למהפכות, כמו ביוון, "תוך הפרת הסכמי בנות-הברית מזמן המלחמה אשר מיקמו את יוון באזור האינטרסים של המערב." בקשר לדוגמה האחרונה הוא נמנע מלדון בראיות הרבות המצביעות על כי סטלין התנגד לאזורי השפעה. הוא נמנע גם מלהזכיר את דבריו של טרומן, מיד לאחר נאגאסאקי, כי בולגריה ורומניה, שתי ארצות שנועדו להיות בעיקרן באזור הרוסי בהסכם צ'רצ'יל-סטלין, "לא תהיינה באזור השפעה של מעצמה יחידה כלשהי." כך אין התייחסות לתפקידה של אמריקה המתואר כתפקיד "בלימה" בלבד. בסקירה ב-(*Political Science Quarterly*, vol. 82 12.1967), מתאר ארתור שלזינגר את מאמרו של מורטון כ"תיאור של תפקיד ההיסטוריה וההיסטוריונים בעידן המלחמה הקרה שהוא כולו נבון," ואשר "יאכזב את אלו המבקשים חשיפה בנוסח Studies on the Left של השחיתות שפשתה בכתיבת ההיסטוריה האמריקנית כתוצאה מההחלטה להתנגד לתוקפנות קומוניסטית אחרי 1945. [חזרה]

[10] ראה Wesley F. Craven and James L. Cate, eds., *The Army Air Forces in World War II* (Chicago, University of Chicago Press, 1953, vol. 55, pp. 732-733). ארנולד חפץ בפינאלה גדול ככל האפשר; בקוותו כי חיל האוויר האסטרטגי האמריקני יוכל להכות באזור טוקיו עם 1000 מטוסים: חיל האוויר העשרים נתן 853 מטוסי קרב ב-1.8, וארנולד חשב כי ניתן לעגל את המספר על ידי פניה לחיל האוויר השמיני של דוליטל. ספאטס רצה עדיין להטיל את פצצת האטום השלישית על טוקיו אך חשב כי העיר המוכה הינה מטרה עלובה להפצצה קונבנציולית; במקום זאת, הוא הציע לחלק את כוחותיו בין שבע מטרות. ארנולד התנצל על הבלבול המצער ביום ה-11 ובקבלו את התיקון של ספאטס, הבטיח לו כי פקודותיו "תואמו עם הממונים עלי, עד לדרג העליון." ישיבת הטלפון נסתיימה עם "תודה לאל" משולהב של ספאטס... מהמריאנס, יצאו 499 מטוסי בי-29 להפצצת יום ב-14, ובאותו לילה, שעה שמפקדים בכירים עמדו הכן בוושינגטון ובגואם לביטול של הרגע האחרון, היו באוויר 372 מטוסים נוספים. שבעה מטוסים אשר נשלחו למשימות הפצצה מיוחדת על-ידי הקבוצה ה-509 השלימו את מספר הבי-29 ל-828, ויחד עם 186 מטוסי קרב ששוגרו לליווי, עבר חיל האוויר האסטרטגי את מכסתו של ארנולד עם מספר כולל של 1,014 מטוסים. לא היו אבדות, ולפני שהספיק הבי-29 האחרון לחזור הודיע הנשיא טרומן על כניעתה של יפן ללא תנאי. תגובה של קרבן ניתן למצוא ב- Makoto Oda, "The Meaning of 'Meaningless Death,' "Tenbo, 1.1965, translated in the *Journal of Social and Political*

Ideas in Japan, vol. 4 (8.1966), pp. 75-84. ב-14.8.1945 אחר הצהרים, מתו אלפי אנשים בהתקפה אווירית ממושכת על מחסן נשק באוסאקה. הייתי עד ראייה לטרגדיה. ראיתי תריסר גוויות-נתינים אשר אוכלו בשרתם ממשלה אשר כבר החליטה לקבל את התביעה לכניעה ללא תנאי שבהצהרת פוטסדאם. הסיבה היחידה למותם של אנשים אלו הייתה שהם נמצאו במקרה במחסן הנשק או בסביבתו בזמן ההתקפה האווירית. כעבור מה שנראה כנצח של פחד וכאב, אנו שאיתרע מזלנו להישאר בחיים, הגחנו ממקלטינו. מצאנו את הגוויות – ואת הכרוזים אשר הטילו המפציצים האמריקניים על פני ההריסות. הכרוזים קראו ביפנית: "ממשלתכם נכנעה. המלחמה הגיעה לקיצה!" [חזרה]

[11] Radhabinod Pal, *International Military Tribunal for the Far East* (Calcutta, Sanyal and Co., 1953), pp. 620-21. [חזרה]

[12] Paul Schroeder, *The Axis Alliance and Japenese-American Relations* (Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1958), p. 87. [חזרה]

[13] שם, עמ' 7. [חזרה]

[14] *Japan's Quest for Autonomy:National Security and Foreign Policy, 1930-1938* (Princeton Press, 1966), chap. 1. [חזרה]

[15] Masamichi Romaya, *Foreign Policy of Japan: 1914-1939* (Tokyo, Japanese Council, Institute of Pacific Relations, 1941), p. 8. הוא עבר לטעון כי היה זה חוסר ניסיון אשר הביא את יפן לפסיביות ולקבלת הניסיון האמריקני, בתמיכה בריטית, להשיג עליונות באוקיאנוס השקט – מסקנה מובנת מאליה של "שוויון" בין בלתי שווים. [חזרה]

[16] מצוטט בספר R.J. Butow, *Tojo and the Coming of War* (Princeton, N.J., Princeton University Press, 1961), p. 17. [חזרה]

[17] W.C. Holland and K.L. Mitchell, eds., *Problems of the Pacific, 1936* Chicago, University of Chicago Press, (1936), p. 195 [חזרה]

[18] Iriye Akira, *After Imperialism* (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1965), p. 160. [חזרה]

[19] William L. Neumann, *America Encounters Japan Baltimore*, The John Hopkins Press, 1936), p. 188. לדברי "התגוררו למעלה מ- 200,000 יפנים לאורכה של מסילת הברזל הדרום-מנצ'ורית ובשטח קואנטונג החכור." אומדנים יפניים למנצ'וריה כולה גבוהים הרבה יותר. יאסאקה טאקאגי אמד את מספר היפנים במנצ'וריה בכמיליון ("World Peace Machinary and the Asia Monoroe Doctrine," *Pacific Affairs*, vol. 5 [11.1932], pp. 941-953; reprinted in *Toward International Understanding* [Tokyo, Kenkyusha, 1954]). [חזרה]

[20] ראה קראולי, [הערה 14], עמ' 103. [חזרה]

[21] שם. עמ' 110. [חזרה]

[22] שם, עמ' 140. [חזרה]

[23] מצוטט שם. עמ' 154. [חזרה]

[24] שם. עמ' 160. התקדמות הציביליזציה מתבטאת בתגובה להריסתן של ערים באזור הדלתה של המקונג על-ידי האמריקנים בתחילת פברואר 1968. כך למשל, הוחרבה בן טרה ונהרגו אלפי אזרחים על מנת להגן על חייהם של 20 חיילים אמריקניים (20 חיילים נהרגו, מחיל מצב אשר מנה 40 איש), לאחר שהעיר נכבשה, ללא כל התנגדות ממשית, על-ידי כוחות הנ.ל.פ. [חזרה]

[25] *Japan and Her Destiny*, ed. F.S.G. Piggott (New York, E.P. Dutton & Co., Inc. 1958). שיגמיטסו מתאר את התקרית המנצ'ורית כמרכיב אחד של נסיון הפיכה אשר מרכיבה הביתי נכשל. מנקודת מבטו, "מנצ'וריה הייתה אזור חיצוני שהיה שייך לסין ומיושב על ידה," "חבל ארץ מפגר בגבול סין, שהיה מיושב בדלילות." בהגיע שנת 1930, ניסתה סין בעזרת "הדיפלומטיה המהפכנית" לחזור בה ולהתנער מאמנות בלתי-שוות, ובתוכן אינטרסים יפניים וותיקים. בתקופה בה הפתרון היחיד לבעיות העולם היה סחר חופשי, פנתה אירופה לכלכלה אוטרקית סגורה וחסמה את הסחר בין יפן לבין הנכסים הקולוניאליים של המעצמות האירופיות, וחבר הלאומים נקט במדיניות המכוונת לשמור על מצב יציב, בשרות האימפריאליזם הממוסד. צבא קואנטונג פעל באופן חד-צדדי, להגנתם של מה שנראו לו כאינטרסים לגיטימיים של

יפן במנצ'וריה. הצעדים שננקטו מאוחר יותר להגנת מנצ'וקואו נקבעו בחלקם על-ידי האיום של כיתור קומוניסטי עתיד לבוא (קומוניסטים סיניים וברית המועצות), ובחלקם כניסיון "להתמודד עם המעבר של העולם לכלכלות סגורות," אשר הכתיבה כי על יפן לנסות "להגיע לאי-תלות באספקה." ראיית המצב באופן זה, שאליה אחזור בהמשך, לא הייתה בלתי מציאותית. [חזרה]

[26] אולם שיגאמיטסו לא יצא נקי מתקרית שנחאי כפי שיצאו, נאמר, השגריר האמריקני ברפובליקה הדומיניקאנית וו. טפלי בנט או שליח הנשיא ג'והן ברטלו מרטין 23 שנים לאחר מכן, בתנאים דומים למדי. שיגאמיטסו נפצע קשה על-ידי טרוריסט (מתומכי עצמאות קוריאה) ואיבד אחת מרגליו. [חזרה]

[27] Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics, ed. Ivan Morris (New York, Oxford University Press, 1963), p. 30. מארויאמה מוסיף כי "בעוד שאין כל ספק שהתקרית המנצ'ורית היוותה דחף מובהק לפאשיזם היפני, יש להדגיש כי התנועה הפאשיסטית לא צמחה לפתע ב-1931." [חזרה]

[28] Sadako Ogata, *Defiance in Manchuria; The Making of Japanse Foreign Policy*, 1931-1932 (Berkley, University of California Press, 1964), p. 178. [חזרה]

[29] מצוטט בפאל [הערה 11], עמ' 195. [חזרה]

[30] ראה [הערה 15], עמ' 11-12. מארויאמה מתאר את רויאמה [הערה 27] כ"אחד ממדעני החברה הבולטים ביותר ביפן ומראשי הליברלים של התקופה שלפני המלחמה". [חזרה]

[31] אוגאטה, [הערה 28], עמ' 132. [חזרה]

[32] שם, עמ' 124. ראה גם עמ' 185. [חזרה]

[33] קראולי, [הערה 14], עמ' 138. יש להוסיף כי בין השורשים המורכבים של הפשיזם ביפן הייתה דאגה רבה לסבלם של האיכרים העניים, במיוחד לאחר שפרץ המשבר הכלכלי הגדול. ראה מארויאמה, [הערה 27], עמ' 44-45, שם מובאים ציטוטים והערות בקשר לכך. [חזרה]

[34] אוגאטה, [הערה 28], עמ' 45, מביא דוח מחקר של צבא קואנטונג. [חזרה]

[35] שם, עמ' 42. [חזרה]

[36] רויאמה, [הערה 15], עמ' 11. [חזרה]

[37] קשה לערוך השוואות, אך נראה כי היפנים הצליחו במידה רבה הרבה ביותר בהקמתה של ממשלת בובות במנצ'וריה מאשר האמריקנים בווייטנאם, כשם שלגרמניה היתה הצלחה רבה יותר בהסבת כוחות לאומיים צרפתיים למטרותיהם בצרפת הכבושה ובצרפת של וישי מאשר לארצות-הברית בווייטנאם. על ההתקוממות אשר התפתחה במנצ'וריה, ועל הניסיונות היפנים לדכאה, ראה להלן, עמודים 123-129. [חזרה]

[38] הציטוטים והמובאות הם מ- Owen Lattimore, "China and the Barbarians," Joseph Barnes, ed., *Empire in the East* (Garden City, N.Y., Doubleday, Doran & Company, Inc., 1934), pp. 3-36. [חזרה]

[39] ראה [הערה 19]. [חזרה]

[40] ראה [הערה 27], עמ' 95. [חזרה]

[41] בנוסף לכך, היו שהתנגדו לפשרה או וויתור כלשהם בטענה שלא ניתן יהיה "להיישיר מבט אל רבבות רוחות מתי מלחמה" (גנרל מטסואי, 1941, מובא על ידי מארויאמה, [הערה 27] עמ' 113). ההרהור בשאלה כמה מתו, במשך ההיסטוריה, על מנת שמותם של אחרים לא יהיה לשווא, הינו הרהור כאוב. גורם מכריע נוסף, לדברי מארויאמה (עמ' 124), היה "הייעוץ של 'משרתיו הבכירים' של הקיסר, אשר העדיפו מלחמה מחוץ על מלחמת מעמדות מבית, ואשר חששו פחות ממפלה במלחמה זו מאשר מסכנת מהפכה" – וגם זו התנהגות מוכרת. ראה, למשל את הדיון על מלחמת האזרחים בספרד בספרי: *American Power and the New Mandarins*, pp. 74-124. [חזרה]

[42] קראולי, [הערה 14], עמ' 245. [חזרה]

[43] *Survey of International Affairs* (London, Oxford University Press, 1926), p. 386, [הערה 19]. [חזרה]

[44] A.W. Griswold, *The Far Eastern Policy of the United States* (New York, Harcourt, Brace & Company, 1938; paperback ed., New Haven, Conn., Yale University Press, 1962), p. 130. המלומדת

האמריקנית מסכימה בדרך כלל כי הסכמים אלו הכירו ב"מעמד המיוחד" של היפנים באזור המנצ'ורי-מונגולי. ראה, למשל, Robert A. Scalapino in *Willard L.* Thorp, ed., *The United States and the Far East* (New York, Columbia University Press, 1956), p. 30. [חזרה]

[45] שתי המובאות הן מן הספר: William C. Johnstone, *The United States and Japan's New Order* (New York, Oxford University Press, 1941), pp. 124, 126, אולם רשימות לנסינג-ישיי כללו פרוטוקול סודי אשר ביטל למעשה את הוויתור הזה. [חזרה]

[46] מצוטט באיריה, [הערה 18], עמ' 271. [חזרה]

[47] כוח זה גודלו כגודל הכוח אשר החזיקה ארצות-הברית בוויטנאם בשנת 1962. בשלהי 1937, היו ליפנים 100,000 חיילים בסין. כיום נוטים לשכוח מה היה קנה-המידה של התוקפנות הפאשיסטית בדור שעבר. [חזרה]

[48] איריה, [הערה 18], עמ' 218. [חזרה]

[49] ג'והנסטון, [הערה 45], עמ' 214. [חזרה]

[50] Dorothy Borg, *The United States and the Far Eastern Crisis* of 1933-1938 (Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1964), p. 590. [חזרה]

[51] שם. עמ' 42. [חזרה]

[52] קצינים בצבא יפן בסין הביעו שאיפה דומה. גנרל מאטסואי, בצאתו לתפקידו כמפקד העליון של חיל המשלוח היפני לשנחאי ב-1937, קבע כי: "יוצא אני לחזית לא על מנת להילחם באויב אלא מתוך הלך רוח של מי שיוצא להשקיט את אחיו." בטריבונל של טוקיו הוא הגדיר את משימתו במלים הבאות: "המאבק בין יפן לסין היה מתמיד מאבק בין אחים בתוך 'המשפחה האסיאנית'... הייתה זו אמונתי מזה שנים כי עלינו להתייחס למאבק זה כשיטה שתביא את הסינים להתבוננות-עצמית. אין אנו עושים זאת מתוך שנאה, אלא להיפך, מתוך שאנו אוהבים אותם מדי. בדיוק כבמשפחה אשר בה הגדיש האח הצעיר הסורר את הסאה ואחיו הבוגר ממנו נאלץ להלקותו על מנת להחזירו למוטב." מצוטט על-ידי מארויאמה, [הערה 27], עמ' 95. [חזרה]

[53] ג'והנסטון, [הערה 45], עמ' 290. [חזרה]

[54] מצוטט בספר: Francus C. Jones, *Japan's New Order in East Asia* (New York, Oxford University Press, 1964), p. 156, from *The Memoirs of Cordell Hull* (New York, The Macmillan Company, 1948), vol. 1, pp. 725-726. [חזרה]

[55] ראה דיון במאורעות אלו באיריה, [הערה 18] , עמ' 260 ועמ' 278. [חזרה]

[56] שיגמיטסו, [הערה 25], עמ' 208. חוק ההגירה האמריקני הגזעני משנת 1924 היווה מהלומה מרה ליפנים. בנוסף לכך קיימים היו מחסומי הגירה בקנדה, אמריקה-הלטינית, אוסטרליה וניו-זילנד. מן הראוי להזכיר כי הניסיון היפני להכניס פיסקה על שוויון בין-גזעי להחלטות חבר-הלאומיים אשר קיבלו את "עקרון שוויון האומות" "ויחס צודק לנתיניהן," נחסם על ידי בריטניה. וודרו ווילסון, יושב הראש באותה עת, פסק כי אין להכניסה "לנוכח טיעוני-הנגד הרציניים של אחדים מאתנו" (פאל, [הערה 11] עמ' 317). רק בריטניה וארצות-הברית לא הצביעו בעד החלטה זו. ראה ניומן, [הערה 19], עמ' 153-154. [חזרה]

[57] מצוטט באוגאטה, [הערה 28], עמ' 35. [חזרה]

[58] מצוטט בשיגמיטסו, [הערה 25], עמ' 221. [חזרה]

[59] Bruno Lasker and W.L. Holland, eds., *Problems of the Pacific, 1933* (Chicago, University of Chicago Press, 1934), p. 5. [חזרה]

[60] שם, עמ' 10. [חזרה]

[61] Robert F. Smith, *The United States and Cuba: Business and Diplomacy,* 1917-1960, (New York, Bookman Associates, 1960), p. 159. [חזרה]

[62] הולנד ומיטשל, [הערה 17], עמ' 220. נעיר במוסגר כי המדיניות הבתר-מלחמתית של ארצות-הברית בפיליפינים שימשה להנציח את מה שכונה על-ידי הנציג באומות-המאוחדות סאלבאדור לופז כ"מערכת טרום-מלחמתית ששורשיה באי-צדק וברדיפת בצע", "שדרשה להצמיד את הכלכלה הפיליפינית אל הכלכלה האמריקנית בעזרת הסדרי-סחר חפשי בין שתי המדינות", ואשר, תוך "ברית שבשתיקתה עם העלית הכלכלית הפיליפינית" הולידה "כלכלה קולוניאלית מן הטיפוס

הקלאסי". (The Colonial Relationship", in Frank H. Golay, ed., *The United States and the Philippines* [Engle-wood Cliffs, N.J., Prentice Hall, Inc., 1966]. p. 31-37). יתר-על-כן, "מדיניות קצרת-ראות זו של רדיפה אחר יתרונות סחר מיידים" עצרה את המהפכה הפיליפינית אשר הלכה והתפתחה בעת הכיבוש האמריקני. "עצירה" זו נמשכה, למשל, במדיניותו של מאגאסייסיי, אשר "פיזר את אי-הבהירות, שנוצרה כתוצאה מניסיונות עיקשים להקים חברות ציבוריות מסוגים שונים, על-ידי התחייבות מוצקה כי המדיניות הציבורית תשקף את האמונה ביוזמה הפרטית ואת הישענות עליה". (Frank H. Golay, "Economic Collaboration: The Role of American Investment," in *ibid*, p. 109). תוצאה אחת מ"שיפור" זה "בצדדים המדיניים והכלכליים של אקלים ההשקעה" הייתה כי מ-1957 עד 1963 "הרווחים שצברו משקיעים זרים אמריקניים היו בשיעור כפול מסכום כל ההשקעות הזרות הישירות בפיליפינים ויותר," מקרה מעניין של סיוע חוץ. לאמתו של דבר, יחסי היחס הבלתי שווים אשר נכפו על הפיליפינים ב-1946 הבטיחו שליטה אמריקנית כמעט מלאה בכלכלה. שני כלכלנים פיליפינים, הכותבים באותו כרך, מציינים כי "קבלת חוק הסחר על ידי הפיליפינים היה המחיר עבור תשלום נזקי מלחמה. בתנאים הכלכליים אשר שררו באותה תקופה, לא הייתה לפיליפינים ברירה אלא לקבל, לאחר מחלוקת ניכרת ומתוך התמרמרות נראית לעין" (עמ' 132). אך חוק השיקום שאמור היה להיות "פיצוי" היה עצמו מעשה מרמה. שכן "מיליוני הדולרים שהיוו את תשלום נזקי המלחמה... חזרו למעשה לארצות-הברית כתשלום עבור יבוא, להנאתם של התעשייה והעובדים האמריקניים" (עמ' 125). [חזרה]

[63] המספרים לקוחים מג'והן אי. אורצ'רד וה. פוסטר בין, בברנס, [הערה 38], עמ' 39-83, 185-212. [חזרה]

[64] ראה [הערה 19], עמ' 226, 233. [חזרה]

[65] רויאמה, [הערה 15], עמ' 120. הוא מוסיף כי הממשלה החדשה הייתה "זמנית", ומוכנה הייתה לקבל אפילו חברי קואומינטונג אם הם יואילו להצטרף. [חזרה]

[66] שם. עמ' 150. [חזרה]

[67] לינדון בי. ג'והנסון, 18.8.1967. בבואנו לציין כי ההקבלות הברורות כל-כך בין הפאשיזם היפני לבין האימפריאליזם האמריקני בן-זמננו בדרום-מזרח אסיה, אל לנו להתעלם מההבדלים היסודיים; במיוחד, העובדה כי יפן באמת נאבקה לקיומה כמעצמה גדולה, אל מול "כיתור" מצד מעצמות גדולות, אשר לא היה בבחינת הזיית רדיפה. [חזרה]

[68] "למרות המאמץ שהושקע על-ידי ממשלת יפן להבהיר את הרעיון כי רצונה בסיוע אמריקני להשגת הסדר מהיר [ב-1937], נציגיה של ארצות-הברית שוב לא הצליחו להבין את המצב" (בורג, [הערה 50], עמ' 446). לרוע מזלם של מגיני היפנים לא נמצאו בידיהם כל המכשירים, המצויים בידי שווי-ערכם האמריקניים בני-זמננו, לצורך הסברת אי-יכולתם של הסינים לקבל בהבנה את מאמציהם האצילים. לדוגמה, מנהל המרכז לחקר מזרח אסיה בהרווארד, ג'והן קינג פיירבאנק, מסביר ברצינות כי "כאשר אנו מציעים לנהל משא ומתן יש בכך משום הצעה מכובדת שהיא, לפי השקפתנו, דבר מתורבת ונורמלי לעשותו," אך המוח האסיאני אינו שותף לאמונתנו "בעליונותם של החוק ושל זכויות הפרט המוגנות על-ידי חוק ומשפט" ולכן אינו מסוגל להבחין בכוונתנו המכובדת ובכנותנו הגלויה (בוסטון גלוב, 19.8.1967). רק אותם מבקרים שטחיים אשר אינם מבינים את המוח האסיאני טוענים כי יש לקבל את דברי הצפון-וייטנאמים מילולית כאשר הם טוענים כי שיחות תיתכנה בעקבות הפסקת ההפצצות על צפון-ווייטנאם, או המצביעים על האבסורד המוסרי שבתביעה כי הקרבן ותוקפו "יחדלו מאלימותם." [חזרה]

[69] ראה בוטאו, [הערה 16], עמ' 122, 134. [חזרה]

[70] David J. Lu, *From the Marco Polo Bridge to Pearl Harbor* (Washington, Public Affairs Press, 1961), p. 19. [חזרה]

[71] בוטאו, [הערה 16], עמ' 273. [חזרה]

[72] ראה פאל, [הערה 11], עמ' 212. [חזרה]

[73] שם. עמ' 213. בנושא זה חטאה ארצות-הברית פחות מכל. היא נטשה את שליטתה על המכסים הסיניים ב-1928. גרמניה וברית המועצות ויתרו על זכויותיהן האקסטריטוריאליות בשנות העשרים (ארצות-הברית עשתה זאת ב-1942). יפן ויתרה על זכויות אלו במדינת הבובות של מנצ'וקאו. [חזרה]

[74] ראה שיגמיטסו, [הערה 25], עמ' 190. ראה גם לוי [הערה 70], עמ' 34. [חזרה]

[75] בספרו של תורפ, [הערה 44], עמ' 7. הוא מגנה את העובדה כי דבר זה אינו מובן היטב על ידי האסיאנים. תורפ,

עוזר שר-החוץ לשעבר ואיש המשלחת לאו"מ, שהיה אז פרופסור לכלכלה באוניברסיטת אמהרסט, מגיע למסקנה המרשימה, ב-1956, כי אחת הבעיות הבינלאומיות העיקריות היא הנכונות המוכחת של ברית המועצות לתמוך בתוקפנות בהודו-סין. הוועידה אשר את דבריה הוא ערך חתמה בתקווה כי "יום יבוא והעם הסיני יזכה מחדש בחרויותיו ויהיה שוב חופשי" (עמ' 225), אך לא פירטה באיזו תקופה בעבר היה העם הסיני חופשי ואדון לחרויותיו. [חזרה]

[76] 22.9.1937. מצוטט ב"מסמכי הוועידה העולמית על ווייטנאם", שטוקהולם, יולי 1967, ברטיל סוואנסטרום, יושב ראש. [חזרה]

[77] ראה: Chong-sik Lee, *Counterinsurgency in Manchuria: The Japanese Experience*, RAND Corporation Memorandum RM-5012-ARPA, January 1967, unlimited distribution. תודתי להרברט ביקס על שהסב את תשומת לבי למחקר זה. כמו במקרים רבים אחרים, קשה להחליט ביחס למסמך זה של חברת ראנד אם הוא כתוב ברצינות או בהיתול נסתר. אולם, אין כל מקום להטיל ספק במלומדות שבו. במיוחד מעניינים הם המסמכים המקוריים המתורגמים בתזכיר. [חזרה]

[78] "דוח הרגעה חודשי" של משרד ההסברה, ממשלת מנצ'וקואו, (לי, [הערה 77], עמ' 189). מספרי ההריגה היחסיים מושמטים. [חזרה]

[79] "דוח אגף הייעוץ הצבאי", מנצ'וקואו, 1937 (לי, [הערה 77], עמ' 12). [חזרה]

[80] שיטות מעודכנות מסוג זה ראה בספר: William A. Nighswonger. *Rural Pacification in Vietnam* (Praeger Special Studies; New York, Frederick A. Praeger, Inc., 1967). [חזרה]

[81] דיון ניתן למצוא בלי, [הערה 77], עמ' 54. [חזרה]

[82] לי, [הערה 77], עמ' 305. דוחות מסוג זה מהווים דוגמות לתופעה בה הבחין מארויאמה, בנתחו את התיאוריה והפסיכולוגיה של לאומנות קיצונית": מעשי נדיבות מסוגלים היו להתקיים לצדם של מעשי זוועה, והמבצעים לא חשו בסתירה כלשהי. מתגלית כאן התופעה בה מוסריות מתמזגת בעדינות עם כוח" (ראה [הערה 27], עמ' 11). גם כאן, לא יתקשה הקורא בהמצאתן של דוגמות מימינו אלה. [חזרה]

[83] לי, [הערה 77], עמ' 307. [חזרה]

[84] "דוח סודי של משרד ההסברה של ממשלת מנצ'וקואו" 4.1939, בשם: "פעולות הרגעה באזור הפורעים הקומוניסטים (הרהורים אישיים)" (לי, [הערה 77], עמ' 217 ואילך). [חזרה]

[85] "Civilian Loyalties," in Wilson C. McWilliams, ed., *Garrisons and Governments* (San Francisco, Chandler Publishing Co., 1967), pp. 86-7. [חזרה]

[86] Shizuo Maruyama, "The Other War in Vietnam: The Revolutionary Development Program," *Japan Quarterly*, vol. 14 (July-September 1967), pp. 297-303. המחבר, מומחה לדרום-מזרח אסיה וסופר מערכת העיתון "אסאהי שינבון", מציין את הדמיון למאמצי היפנים בתקופה קודמת, אך לדעתו סיכוי התוכנית האמריקנית קלושים מסיבות -----, ביניהן הבאות: "... קשה להסתכל בפצעים שהונחתו על הטבע, אשר הוחרב בצורה אכזרית וברוטאלית כל-כך. כרי אחו יפים, יערות ירוקים ויבולי שפע נשרפו כולם על ידי יורקי להבות, פצצות נפאלם וכימיקלים משמידי-עלווה. האדמה הגדולה נוקרה ונחפרה לאורכה ולרוחבה. האדמה המכוערת, אשר אינה ירוקה יותר, איבדה את כוחה למשוך אנשים ולהניע במעמקי ליבם אהבה למקום הולדתם ולמולדתם." לדעתו, הסיכוי כי הפיתוח המהפכני יצליח מועט מאוד "כאשר הטבע הפך לאדמה חרוכה והושמדו המסורות שנולדו לגזע בני-אדם." [חזרה]

[87] לוי, [הערה 70], עמ' 67. [חזרה]

[88] Nobutaka Ike, ed. *Japan's Decision for War: Records of the 1941 Policy Conferences* (Stanford, Calif., Stanford University Press, 1967, p. 11). [חזרה]

[89] המאורעות התרחשו בסדר זמנים הניתן על-ידי לוי, [הערה 70], עמ' 188. לפי איקה, [הערה 88], עמ' 108, ההוראות להקפיא את הנכסים ניתנה בערב ה-25 ביולי, ההודעה כי יחידות צבא ינועו דרומה בצהרי ה-26. הסיבות לעיכוב בהעברת הצעתו של רוזוולט למשרד החוץ היפני אינן ברורות. נראה כי היה אז עדיין מקום לתימרון מדיני. [חזרה]

[90] שרדר, [הערה 12], עמ' 53. הוא מצטט את גנרל מיילס באומרו כי ארצות-הברית "הינה כיום במצב בו היא יכולה להרוס לגמרי את המבנה הכלכלי של האימפריה היפנית", ואת אדמירל שטרק שצפה כי צעד זה (הקפאת הנכסים) יוליך כנראה ישירות למלחמה. [חזרה]

[91] ראה [הערה 11], עמ' 545. [חזרה]

[92] [הערה 11], עמ' 100. [חזרה]

[93] איקה, [הערה 88], הקדמה. [חזרה]

[94] 20.4.1940; מובא על-ידי שרדר, [הערה 12], עמ' 170. [חזרה]

[95] *Memoirs of Cordell Hull*, vol. 2, p. 1032. [חזרה]

[96] *Japan's Case Examined* (Baltimore, The John Hopkins Press, 1940), p. 128. [חזרה]

[97] "The Japanese Monroe Doctrine," *Foreign Affairs*, vol. 11 (July 1933), pp. 671-678. [חזרה]

[98] Bryce Wood, *The Making of the Good Neighbor Policy* (New York, Columbia University Press, 1962), p. 109. [חזרה]

[99] Ronald Steel, *Pax Americana* (New York, The Viking Press, 1967). כפי שמציין סטיל, נדיבות זו היא המחיר אותו עלינו לשלם כדי שנוכל ליהנות מתפקידנו האימפריאלי. השווה את הערותיו של ה. מריוויל, המובאות בספרי [הערה 41], עמ' 58. יתכן ופרקי המבוא בספר זה, מהם לוקטו ההערות הללו כמעט באקראי, כוונתם היתולית, במקרה כזה הם משמשים עדות, ולא ראייה, להונאה העצמית הנפוצה בחברתנו הקונפורמיסטית והדבקה כל-כך באידיאולוגיה. במלומדות האמריקנית העוסקת בתפקידה הבינלאומי של ארצות-הברית, קשה לעיתים קרובות להבחין בקו המפריד בין ההיתול והרגשנות. [חזרה]

[100] שרדר, [הערה 12], עמ' 203. [חזרה]

הערות שוליים

• מסה זו היא גרסה מחודשת של תרומה לסמפוזיון על פשעי מלחמה. היא מבוססת על הספר Telford Taylor, *Nuremberg and Vietnam: An American Tragedy*. הגרסה המקורית הופיעה ב- Yale Law Journal, vol. 80, no. 7 (June 1971).

[1] Telford Taylor, *Nuremberg and Vietnam: An American Tragedy*. מכאן ואילך יצוינו מראי המקומות לספר זה במספרי העמודים בלבד. [חזרה]

[2] לא ברור האם טיילור מודע להיקפן של ההפצצות האמריקניות בצפון-ווייטנאם. פרשנים אחרים אינם מודעים להיקף זה. לדוגמא, נייל שיהאן כתב: "למרות שיתכן שהצפון-ווייטנאמים לא יאמינו לכך, הרי בצפון נעשה מאמץ מכוון להפציץ רק מטרות צבאיות או את מעט המטרות התעשייתיות שהיו בנמצא, ולשקול נפגעים אזרחיים אפשריים כנגד היתרונות הצבאיים בהם אפשר היה לזכות... ("האם עלינו לקיים משפטי פשעי-מלחמה?" ניו-יורק טיימס, 28.3.1971). שלושים ושלושה הספרים שסוקר שיהאן במאמרו זה, מכילים ראיות רבות לכך שההיפך הוא הנכון, ושיהאן אינו מסביר מדוע הוא דוחה עדות זו. מתוך התצפיות המוגבלות שלי בסביבות האנוי, אני מצטרף לצפון-ווייטנאמים "שלא יאמינו לכך." כמו כן איני חושב ששיהאן היה "מאמין בכך" אילו היה עובר דרך הריסות פו לי, או טאן הואה, שלא להזכיר את האזורים המרוחקים מהאנוי שספגו הפצצות כבדות הרבה יותר. אף-על-פי-כן, הפצצתה של צפון-ווייטנאם, על קנה המידה העצום שלה, לא הגיעה בעוצמתה והרסנותה להפצצות שסבלו דרום-ווייטנאם ולאוס. [חזרה]

[3] השופט רדהבינוד פאל, שהיה בדעת מיעוט בטוקיו, טען שהטלתה של פצצת האטום הייתה פעולה פלילית, חמורה מכל האשמה שהועלתה נגד הנאשמים במשפטי טוקיו. Radhabinod Pal, *International Military Tribunal for the Far East* (Calcutta; Sanyal & Co. 1953, p. 621) הפסקאות הרלוונטיות מצוטטות בפרק 3. אולם פאל לא הציע להעמיד לדין על ההחלטה להשתמש בפצצות האטום. לדעתו של טיילור, לפחות הפצצתה של נגסקי יכולה להיחשב כפשע מלחמה (עמ' 143). [חזרה]

[4] United Nations, General Assembly, *Report of the International Law Commission*, Suppl.12 (A/1316), 1950, p. 11. Reprinted in H.W. Briggs, ed., *The Law of Nations: Cases, Documents and Notes*, 2nd ed. (New York: Appleton-Century-Crofts, 1952). [חזרה]

[5] אפשר לשאול האם לאמנת-נירנברג ולאמנת האומות-המאוחדות מעמד שווה. לא אדון בשאלה זו כאן, אך נראה לי, כפי שאטען להלן, כי קיים טיעון רב-עוצמה לכך שארצות-הברית אשמה בהפרה גסה של שתי האמנות בהודו-סין. העובדה שמסמכי הפנטגון הותרו לאחרונה לפרסום עשויה להוות צעד מרחיק-לכת לפתרון "קשיי הראיות" שמעלה טיילור, בהגזמה רבה, לדעתי. מעניין האישוש שנותנות תעודות אלה לפירושים שיוחסו למדיניות האמריקנית בהודו-סין, למשל, בספר Franz Schurmann et al., The Politics of Escalation in Vietnam. התיעוד מוכיח שדי היה בראיות שנמצאו ברשות הרבים כדי לקבוע את קוויה העיקריים של המדיניות האמריקנית. דומה שתעודות אלו מספקות ראיות ישירות לקיומה של כוונה תחילה לפתוח במלחמה תוקפנית מתרחבת, ולהפר את תנאי אמנת האומות-המאוחדות על הסדרת סכסוכים בדרכי-שלום. ראה בספרי *For Reasons of State* (Vintage Books, New York, 1973, chap. 1). [חזרה]

[6] לא לגמרי ברור האם טיילור עדיין מקבל הערכה זו. [חזרה]

[7] ארצות-הברית הביאה באורח רשמי את עניין ווייטנאם לפני מועצת-הביטחון רק בינואר 1966. United Nations, Security Council, *Official Records*, (vol. 21, suppl. January-March [S/7105], 1966, p. 135). קודם לכן ביקשה ארצות-הברית את המועצה להתייחס לתקרית (כביכול) של מפרץ טונקין באוגוסט 1964: *Official Records*, (vol. 19, suppl. July-September [S/5849], 1964, p. 135)). והגישה דוחות בפברואר לאחר ההסלמה החדה בהפצצות האמריקניות בדרום וצפון-ווייטנאם. *Official Records*, (vol. 20, suppl. January-March [S/6174], 1965, p. 43). See also "*The Legality of U.S. Participation in the Defense of Viet-Nam*," *US Department of State Bulletin*, vol. 54 (1966), reprinted in Richard A. Falk, ed., *The Vietnam War and International Law*, pp. 583-590. (יצוטט להלן: פאלק-ווייטנאם). מעורבות צבאית ישירה של ארצות-הברית החלה ב-1961-1962. [חזרה]

Richard A. Falk, "International Law and the United States Role in Vietnam: a Response to [8] Professor Moore," *Yale Law Journal*, vol. 76 (1967), pp. 1051, 1130, no. 80 . הודפס מחדש בפאלק-ווייטנאם, עמ' 509 514, הערה 80. [חזרה]

Thomas J. Farer, "Intervention in Civil Wars: A Modest Proposal, "*Columbia Law Review*, vol. [9] 67 (1967), p. 266, 271. הודפס מחדש בפאלק-ווייטנאם, עמודים 509-514. [חזרה]

[10] Robert Scigliano, *South Vietnam*, p. 145. סיגליאנו היה בקבוצת הייעוץ לענייני ווייטנאם של האוניברסיטה של מדינת משיגן. [חזרה]

[11] ראה, לדוגמא, George Mc T. Kahin and John W. Lewis, *The United States in Vietnam*, p. 137. [חזרה]

[12] Bernard Fall, *Street Without Joy*, p. 346. [חזרה]

[13] ניו-יורק טיימס, 10.3.1962, 17.10.1962. המספר 30 אחוזים אינו כולל טיסות מסוקים. כבר בתחילת שנת 1964, החזיקה ארצות-הברית 248 מסוקים בווייטנאם, בסוף השנה היו שם 327 מסוקים. ראה V.S.G Sharp and W.C. Westmoreland, Report on the War in Vietnam (As of 30.6.1968), p. 85 (1968). להשוואה, לצרפתים לא היו יותר מעשרה מסוקים מבצעיים בהודו-סין עד 1954 (פול, [הערה 12] עמ' 242). [חזרה]

[14] בRobert Shaplen, *The Lost Revolution*, pp. 170. לא נתגלו כל צפון-ווייטנאמים בדלתא של המקונג עד 1968, הפצצת אזרחים בידי ארצות-הברית בחצי-האי קמאו, בראשית שנות ה-60, אושרה על-ידי קולונל (בדימוס) פלטשר פרוטי, ששירת באותה תקופה ביחידת-קישור בין הסי.איי.איי. לבין חיל-האוויר (""*Review of the War*," WNET-TV, Channel 13, New York, February 15, 1971). התקפות אמריקניות מן האוויר על כפרים, בראשית שנות ה-60, אושרו על-ידי כתבים. מלקולם בראון (כתב איי.פי בווייטנאם מ-1961) תיאר ביקורים שערך בכפרי-מחסה שנפגעו בנפאלם ובפצצות כבדות בהתקפות אמריקניות מן האוויר; "אין כל ספק שהתוצאות מקוממות. לרוע המזל, בונה הוויט-קונג בונקרים בכישרון כה רב שרק לעתים רחוקות הם נפגעים על-ידי פצצות אוויריות או נפאלם, למעט מקרים של פגיעות ישירות, אך בקתות נהרסות עד עפר, ואובדן חיי אזרחים הינו גבוה בדרך-כלל. בכמה מהן, יצרו הגוויות המפוחמות של ילדים ותינוקות ערימות מעוררו רחמים באמצע שרידיהם של ככרות השוק". (*The New Face of War, p. 118*). אין ספק שהדבר היה ידוע לפיקוד האמריקני ולהנהגה האזרחית. נביא כאן רק את העדות הברורה ביותר, והיא שההקדמה לספרו של בראון נכתבה בידי הנרי קבוט לדוג' – שהיה אז בין שתי תקופות שירות כשגריר ארצות-הברית בווייטנאם. יש לציין שבית-הדין של טוקיו פסק שחברי ממשלה נושאים באחריות לפשעי-מלחמה בטיפול בשבויים אם, בידעם עליהם, הם לא התפטרו. מובאות רלוונטיות מבית-הדין, ראה:, Erwin Knoll and Judith N. McFadden, eds., *War Crimes and the American Conscience*, p. 195. [חזרה]

[15] Richard Tregaskis, *Vietnam Diary*, p. 108. [חזרה]

[16] דונלד רובינסון, "התמנע הגרילה האמריקנית האווירית ווייטנאם בעתיד?" פארייד, מוסף לבוסטון סאנדיי קלאב, 31.1.1971. על-פי דין וחשבון זה, האס.או.אפ. הוא שניהל את ההתקפה על המחנה הנטוש של שבויי מלחמה ליד סון טאי בצפון-ווייטנאם, בנובמבר 1970. [חזרה]

[17] אפילו דוגל ספייק, שלרוב אינו תועמלן של הממשלה האמריקנית, מודה שהנ.ל.פ. הייתה "המפלגה הפוליטית היחידה בדרום-ווייטנאם שהיה לה בסיס המוני" וכי בסוף 1964 לא ניתן היה אפילו לשקול קואליציה של הכוחות הנתמכים על-ידי האמריקנים עם הנ.ל.פ. מפחד ש"הלוויתן יבלע את הדגיג", (*Viet Cong*, pp. 110, 361-2). במקום אחר העריך פייק כי ב-1963, "אולי מחצית מאוכלוסיית דרום-ווייטנאם תמכה, לפחות באופן טקטי, בנ.ל.פ. (War, Peace and the Viet Cong, p. 6). ראה גם לעיל, עמ' 152. מעצמה גדולה יכולה, כמובן, ללא קושי רב, לכונן ממשלה שתקבל את מעורבותה בתשואות. לדוגמא, הוועידה ה-14 של המפלגה הקומוניסטית של צ'כוסלובקיה, הוועידה הראשונה "המוכרת רשמית" מאז 1966, נפתחה ב"תשואות ובתרועות שמחה" לפלישה הרוסית של 1968 (בוסטון גלוב, רויטרס, 26.5.1971). [חזרה]

[18] אני מתייחס לסירובו של המשטר, שהקימה ארצות-הברית בדרום-ווייטנאם, לקיים בחירות כפי שנקבע בהסכמי ג'נבה של שנת 1954, סירוב בו תמכה ארצות-הכרית. בלאוס, כאשר זכה הפטט-לאו בניצחון בלתי-צפוי בבחירות של 1958 (למרות מאמצים אמריקניים ניכרים לקנות בכסף את ניצחון הימין) היה לארצות-הברית תפקיד מרכזי בהפלת ממשלת הקואליציה. ראה: Len Ackland, "No Place for Neutralism: The Eisenhower Administration and

Laos," in Nina S. Adams and Alfred W. McCoy, eds., Laos: *War and Revolution*; Jonathan Mirsky and Stephen Stonefiled, "The United States in Laos," in Edward Friedman and Mark Selden, eds., America's Asia, pp. 253-323. ראה גם בספרי [הערה 5] פרק 2 סעיף 1. [חזרה]

[19] האם "וודאי שזהו החוק"? זו היא שאלה פתוחה. [חזרה]

[20] מובא ב-Leo Goodstadt, "Might and Right," *Far Eastern Economic Review*, April 10, 1971, p. 22. גודשטאט מעיר כי "מאו ראה תמיד באלימות בחירה שאינה בעדיפות ראשונה". [חזרה]

[21] פייק, וויט-קונג, עמודים 2-91. פייק מעיר בהמשך כי מלחמה מזויינת הייתה דרישה שנכפתה על-ידי ממשלת דרום-ווייטנאם; הנ.ל.פ. נאלצה להשתמש בכוח נגדי על-מנת להתקיים. (עמ' 101). [חזרה]

[22] Truang Chinh, *La resistance vaincra*, cited in Fall, *Street Without Joy*, pp. 372-373 (excerpt translated by Fall). [חזרה]

[23] פול, (הערה 12], עמודים 3-372. [חזרה]

[24] על מניעיה של יפן בשנות השלושים, שהוצגו כהגנתיים ואידיאליסטיים, ראה עמודים 108-109, 110-115, 119-118, 121-130. [חזרה]

[25] בהקשר זה אין ניקיון הכפיים האמריקני יכול להתחרות עם זה של בעלי-בריתנו הבריטים. בעליו האנונימי של הטור השבועי של *Far Eastern Economic Review* (העורך, כנראה), שהוא בדרך כלל מאוזן ומפוכח כותב כי "ברור ודאי לכל אדם, המוכן לחשוב, כי תהיינה אשר תהיינה תוצאותיה של ההתערבות האמריקנית בווייטנאם, הפעולה נבקטה מתוך מניעים אידיאליסטיים ביותר ובמיטב הכוונות... לטעון שארצות-הברית נמצאה בווייטנאם מסיבות אימפריאליסטיות... זו שטות מובהקת" (הטור "סיפורי נוסעים," 20.1.71). ניתן אולי להעלות על הדעת עמדה האומרת, שלמרות שקיימות ראיות לרוב לביסוסה של הטענה ההפוכה, הרי ארצות-הברית יוצאת בכך דופן בהיסטוריה העולמית. אולם לטעון לוודאותה של הערכה כה מפוקפקת, אינו אלא התגלות של היסטריה. בעל הטור מוכיח את הניטרליות של כתב-העת, בניגוד למלומדים "מגויסים": בכותבו כי כתב-העת אינו מהסס "לבקר את השגיאות שהוא מוצא באסטרטגיה או במדיניות [האמריקנית]," או לפרסם "התקפות חריפות על מעשי האכזריות של הוויטקונג." והרי אובייקטיביות אמיתית. בעל הטור מוסיף ומתגאה ב"תחכומו" הבא לידי ביטוי ב"פרסום אחד ממאמרי המערכת הבודדים שניסו ליצור הבנה אוהדת כלפי החיילים שהשתתפו בטבח מי לאי." אולם הוא מתעלם מכך שתנועת השלום האמריקנית, אותה הוא מגנה, נקטה עמדה זהה, כאיש אחד כמעט, ומבלי להתהדר בתחכום שבעזרתו הבחינה בין פעולותיהם של חיילים בשדה לבין החלטות מחושבות של מתכננים, רחוקים מכל איום. [חזרה]

[26] פול, [הערה 12], עמ' 373. יש לציין שדברים אלה נכתבו בראשית שנות השישים, שעה שטיילור עדיין "תמך במעורבות האמריקנית בווייטנאם, שבה ראה משימה של בלימת-תוקפנות ברוח אמנת האומות-המאוחדות" (עמ' 206). שלוש שנים לאחר שעבודה זו ראתה אור העיד שר ההגנה מקנמרה לפני הקונגרס כי הוויטקונג והצפון-ווייטנאמים "פעלו... בכל דרום-ווייטנאם מבלי שיהיה בידם אפילו כלי רכב אחד, למעשה." ראה הצהרתו של סנטור פרוקסמאייר, *Congressional Record*, vol. 177 (April 5, 1971), p. S4585. [חזרה]

[27] פול, [הערה 12], עמ' 378. [חזרה]

[28] ראיון באוטאווה סיטיזן, 12.1.1970. אמריקני שעבד בבית החולים של קוואנג נגאי העריך ב-1967, שנה לפני מי לאי, כי כ-70 אחוזים מהאזרחים שנפגעו במלחמה, נפגעו מהפצצות האמריקנים ובעלי-בריתם – כלומר, באזור שהיה פחות או יותר תחת שליטה אמריקנית, מקום שבו יכלו הקורבנות להגיע לבית החולים העירוני. ציטוטים ומובאות ראה בספרי *American Power and the New Mandarins*, p. 284, and *At War with Asia*, p. 270-271. [חזרה]

[29] ניו-יורק טיימס, 25.5.1971. הכוונה לרונאלד ל. רידנהאור, וותיק מלחמת ווייטנאם שגילה את דבר התקרית לשר ההגנה כשנה לאחר שארעה. התקרית צוינה מיד על-ידי הנ.ל.פ. לצד תקריות רבות אחרות אשר אין מודים או דנים בהן עדיין. הפרטים נמסרו בפריז, ב-15.6.1968, אך כלי התקשורת המערביים התעלמו מהם. תיאור מלא מרירות, שניתן להבינה, ראה אריך וולף "הפשע של סונג מי. בצרוף איחוליו של המפקד האחראי" אפריקאסיה (פריז), 26.4-9.5.1971, וולף הוא רופא ממערב גרמניה, שבילה שש שנים בווייטנאם. הוא העיד בפני בית הדין של ראסל ב-1967 על "אורדורס ולידיצ'ה חדשות". עדותו מתויקת ב"רופא מדווח מדרום-ווייטנאם – עדות מאת אריך וולף", בספר, John Duffett, ed., Against the Crimes of Silence. [חזרה]

[30] ניו-יורק טיימס, 29.4.1971. בוסטון גלוב, 10.5.1971. הישיבות של וועדת דלומס Citizen's Commission of Inquiry, The *Dellums Committee Hearings on War Crimes in Vietnam*, (Vintage Books). [חזרה]

[31] Congressional Record, vol. 177 (1971), pp. 2826-2900 Published by Beacon Press in 1972 (Vietnam Veterans Against the War, eds., *The Winter Soldier Investigation*)). [חזרה]

[32] ניו-יורק טיימס, 26.4.1972. [חזרה]

[33] הצהרתו של א. אופטון, בספרם של קנול ומקפאדן [הערה 14], עמ' 114. [חזרה]

[34] ר. וו. אפל "קלי: האשמה האמיתית", ניו סטייטסמן, 2.4.1971, עמ' 449. הכפייה שבהזזות האוכלוסייה המוקדמות הובנה היטב גם על-ידי הפיקוד האמריקני. שרפ ווסטמורלנד כתבו כי תכנית המחסות האסטרטגיים הראשונה, ממארס 1962, "כללה הזזה כפויה של אוכלוסייה כפרית, למרות הקשר החזק שלהם לחלקות האדמה הקשורות למסורת האבות" (*Report on the War of Vietnam* p. 79). דוח זה רובו הצטדקויות ואין, לדעתי, להתייחס ברצינות לאותם חלקים שלא קיבלו אישור בלתי-תלוי, למעט המידע שהוא מוסר על פרטי המעורבות הצבאית האמריקנית. [חזרה]

[35] אפל, [הערה 34], עמ' 34. [חזרה]

[36] הסבר זה, המושמע לעיתים, הינו פשוט אבסורדי, אף אם נקבל את ניסוחו המקורי של ס.פ. הנטינגטון, ב"יסודות הפיוס," פורין אפיירס, כרך 46, מס' 4 (1968). מאמרו של הנטינגטון הופיע לפני ההסלמה הכבדה בהפצצות האמריקניות באזורי-הכפר של סין. אולם גם אם לא ניתן היה לצפות מראש את השפעתם של מיליוני טונות של פצצות ושל השמדת-עלווה על פני אלפי קילומטרים מרובעים, טענה שקשה לקבל, הרי באמצע 1968 היו ההשפעות ידועות. העמדת פנים דומה ננקטה גם על-ידי סגן-אלוף (בדימוס) ג'ון פול וואן, יועץ בכיר ל"הרגעה" בדרום-וייטנאם (ראה להלן, עמודים 169-170). ניוזוויק (20.1.1969) מצטט הצהרה מפיו האומרת "נתקלנו מבלי משים בפתרון ללוחמת הגרילה – Cited by L.A.G. Moss and Z.M, Shalizi, "War and Urbanization in Indochina," in Jonathan S. Grant et al, eds., *Cambodia: The Widening War in Indochina*, p. 192. [חזרה]

[37] שיהאן, "האם עלינו לקיים משפטים על פשעי-מלחמה?" [חזרה]

[38] השווה הערה 37 לעיל. [חזרה]

[39] שיהאן, שם. [חזרה]

[40] ניו-יורק טיימס, 6.4.1971. הציטוטים ורוב החומר המובא מקורם בדוח זה. השאר לקוח מדוח מוקדם יותר, מאת הנרי קאם, בניו-יורק טיימס, 15.11.1969, ומספר לבן של הקוויקרים האמריקנים (5.5.1969), בו מצויות עדויותיהם של עובדי שדה דוברי וייטנאמית שהיו במקום ההתרחשויות. [חזרה]

[41] פול, [הערה 12]. [חזרה]

[42] אפשר לטעון כי שיקולים פוליטיים פנימיים מנעו את הנשיא מלהציף את וייטנאם בחיילים אמריקניים ובכך לחסוך את הצורך בעוצמת-אש הרסנית. נזכיר, עם זאת, כי הצרפתים מעולם לא שלחו חיילים בשרות-חובה לווייטנאם, וקרוב לוודאי שלא הפעילו למעלה מ-70,000 חיילים ילידי צרפת בכל הודו-סין. לצורך מובאות על-אודות הכוח הצרפתי, ראה ספרי [הערה 5] פרק 1, הערה 4. המלחמה האמריקנית בווייטנאם יוצאת, אולי, דופן בכך שהציבור היה מוכן לסבול, במשך זמן-מה, הפעלת צבא-חובה עצום במלחמה שהייתה ביסודה קולוניאלית. [חזרה]

[43] ראה הערה 46, להלן. [חזרה]

[44] Arthur Westing, "Poisoning Plants for Peace," *Friends Journal*, vol. 16, (1970), המספרים המצוטטים לקוחים ממאמר זה ומהמאמר המוזכר בהערה 45, להלן. [חזרה]

[45] Arthur Westing, "Ecocide in Indochina," *Natural History*, March 1971. [חזרה]

[46] Ngo Vinh Long, "Leaf Abscission," in Barry Weisberg, ed., *Ecocide in Indochina*, p. 54. לונג מזכיר שבאותה תקופה שימשה השמדת היבולים מכשיר כדי להכריח את האוכלוסייה לעבור לכפרי-המחסה האסטרטגיים. בעיתון תוי-באו גא (עיתון סטודנטים וייטנאמיים, הרואה אור בקיימברידג', מסצ'וסטס) כותב לונג כי לדברי העיתון הסאיגוני טין סנג מ-12.11.1970, הצהיר יושב-ראש וועדת החקלאות של ממשלת דרום-וייטנאם כי משמידי-עלווה כימיים אמריקניים השמידו כ-60 אחוז מכל היבולים בדרום-וייטנאם. גיליון ה-9.3.1971 של היומון הסאיגוני דוואק נא נאם מדווח כי דרום וייטנאם ייבאה מארצות-הברית מחצית המיליון טונות אורז בשנת 1970, כמות המספיקה להערכתו של לינג, להזנת חמישה מיליון בני-אדם. אף-על-פי-כן דיווחו עיתונאים, ואחרים, על רעב נפוץ, ואף על כפן (טוי-באו גא,

מארס-אפריל 1971, עמ' 6). ברייס נלסון, כתב של לוס אנג'לס טיימס אשר שימש בעבר כתב של כתב העת סייאנס מספר כי דוח שלא הופץ מאת הוועדה להערכת קוטלי-עשבים מטעם "האיגוד האמריקני לקידום המדע", מציין את מותם של תשעים אנשים בתקופה של ארבעה חודשים (ספטמבר-דצמבר 1970) כתוצאה מחשיפתם לריסוס ומשתיית מים שזוהמו בקוטלי-עשבים (ווילג' וויס, 28.1.1971). מי שהיה לשעבר עובד של איי.וי.אס., בעל נסיון של ארבע שנים בדרום-וייטנאם, מדווח על "מפגשים רבים" עם איכרים ממחוזות קאן תו וטאי נין שיבוליהם הושמדו. הוא מדווח כמו כן שראה חולים בבית-חולים של טאי נין בעלי "גפיים ופנים שנשרפו באכזריות על-ידי זרחן" ו"ילד אחר ילד מצולקים או מעוותים להחריד" החולים בדלתא של המקונג (מכתב לעורך מטעם רוג'ר מונטגומרי, ניו-יורק טיימס, ראה ספרי [הערה 5] פרק 1, הערה 10. [חזרה]

[47] Richard Dudman, *Forty Days with the Enemy*, p. 69. [חזרה]

[48] ראה ניו-יורק טיימס, 22.4.1971; בוסטון גלוב, 16.4.1971 ו-23.4.1971. ראה גם *Congressional Record*, vol. 117 (February 18, 1971), formal testimony of Representative McClosky, pp. 794-800. ובספרי [הערה 5] פרק 2, סעיף 1. [חזרה]

[49] *Congressional Record*, vol. 117 (1971), p. 796. דיווחים דומים ממחוזות קוואנג נגאי וקוואונג טין נמסרו ב-1966, (J. Schell, *The Military Half*). [חזרה]

[50] *The Law of Land Warfare*, Department of the Army Field Manual, 27-10 (1956), p. 18, par. 37. [חזרה]

[51] דבריו של ג'ורג' בן, פרופסור למשפטים באוניברסיטת וויסקונסין ולשעבר יועץ כללי של הסוכנות לפיקוח על נשק ופירוק נשק של ארצות-הברית, "המשמעויות הרחבות של השימוש הנמשך בקוטלי-עשבים בדרום-מזרח אסיה," הכנס השנתי של "הארגון האמריקני לקידום המדע," 29.12.1970. משוכפל. [חזרה]

[52] William A. Nighswonger, *Rural Pacification in Vietnam*. [חזרה]

[53] ראה, Jeffry Race, "How They Won," *Asian Survey*, August 1970; Robert L. Sansom, *The Economics of Insurgency in the Mekong Delta of Vietnam*. רייס היה יועצו של ראש-מחוז לונג אן, דרומית לסאיגון, בעת ששירת בצבא ארצות-הברית. סנסום הוא קצין חיל-האוויר בדרגת סרן וחבר צוות המועצה לביטחון לאומי. כתבים לא-קומוניסטים שביקרו באזורים שבשליטת הנ.ל.פ. מספקים עדות מסייעת. ראה דיווח של ז'ק דויון המובא ב-Committee of Concerned Asian Scholars, *The Indochina Story*, p. 36. See also Ktsuichi Honda, *The National Liberation Front and Vietnam: A Voice from the Village*. (קובץ מאמרים מאת הונדה, מתורגמים מחדש, שהופיעו בעיתון היפני אסהי שימבון ב-1967). ראה גם ספרי [הערה 5] פרק 1, מובאות בהערה 215. ביחס לתוכניות הפטט-לאן, כפי שראו אותן הפליטים, ראה את הריאיון המודפס כלשונו בספרם של אדמס ומק-קוי [הערה 18], עמודים 451-459, ובספרי *At War with Asia*, עמ' 239, וכן Mark Selden, "People's War and the Transformation of Peasant Society," in Selden and Friedman, *America's Asia*; ובספרי [הערה 5], פרק 2, סעיף 1. [חזרה]

[54] Robert Shaplen, "The Challenge Ahead," *Columbia Journalism Review*, vol. 9, no. 4, 1970-1971. [חזרה]

[55] דיון בנושא זה ומובאות נוספות, ראה Edward S. Herman, *Atrocities in Vietnam*, chap. 2. כל זה הובן בשעתו, ראה לדוגמא, W. Lindholm, ed., *Vietnam: The First Five Years*. [חזרה]

[56] ראה, למשל, את ההערות על הטרור הסיני הלאומני כנגד משתפי פעולה עם היפנים, המובאות בספרי Problems of Knowledge and Freedom, p. 95. [חזרה]

[57] על השימוש שעשתה הנ.ל.פ. באלימות ראה פרשנותו של דוגל ספייק, עמ' 145 כאן, וניתוח מפורט הרבה יותר ב-Jeffry Race, War Comes to Long An. [חזרה]

[58] ניסיון להעריך קנה-מידה יחסי ראה בהרמן [הערה 55]. [חזרה]

[59] Don Oberdorfer, Tet, p. 201. [חזרה]

[60] לן אקלנד, "הואה", שלא ראה אור. זהו אחד מן המקורות בהם משתמש אוברדורפר. כצפוי, אחרים משחקים במספרים בחיפזון ונכשלים. דונלד קירק, כתב בעל מידע רב, מדווח כי "קרוב ל-4000 אזרחים נטבחו אז, לפני שגרשו

כוחות ארצות-הברית את הצפון ווייטנאמים מן המצודה... לאחר 28 ימי לוחמה מבית לבית," ברומזו לכך שה-4000 נטבחו בידי הצפון-ווייטנאמים (שיקגו טריביון, 4.5.1972). סר רוברט תומפסון טוען כי הקומוניסטים הוציאו להורג 5700 איש וכי "במסמכים שנתפסו הם צהלו בשל מספרים אלה והתלוננו רק על כך שלא הרגו מספיק" (ניו-יורק טיימס, 15.6.1972). מעולם לא הוצג מסמך כזה, אפילו לא בין "המסמכים שנתפסו", אשר נתגלו באורח מסתורי מיד לאחר הפרסומים הרבים אודות תקריות מי-לאי בנובמבר 1969. אותם מסמכים כביכול "הונחו שלא במקומם" משך שנה וחצי. סנטור וויליאם סקסבי לא יתפשר על פחות מ-7000 שנרצחו בידי "הצפון-ווייטנאמים," ונראה שמספר זה גדול מהמספר המוחלט של ההרוגים מכל הסיבות במהלך הלחימה (*Congressional Record*, May 3, 1972). [חזרה]

[61] אגב, אוברדורפר מדווח על "מעט למעלה ממאה אזרחים" שנהרגו במי-לאי, ומביא כמקור את Seymour Hersh, *My Lay*, 4, שם נעה ההערכה בין 400 ל-500. [חזרה]

[62] Oriana Fallaci, "Working Up to Killing," *Washington Monthly*, February, 1972. [חזרה]

[63] ריצ'רד ווסט, ניו סטייטסמן, 28.1.1972. [חזרה]

[64] Philip Jones Griffiths, *Vietnam Inc.*, p. 137. הספר כולל צילומים מהמלחמה הנמשכת בהוואה. בספרי [הערה 53], עמ' 295-6, ובהרמן [הערה 55] ניתן למצוא דיון והפניות באשר לשני מעשי הטבח. [חזרה]

[65] ראה הערה 53 לעיל. [חזרה]

[66] דוח זה, העותק שברשותי אינו נושא כותרת, ניתן על-ידי וואן אישית, ב-1971, לפסיכולוג האוסטרלי אלכס קרי, שחקר במיוחד את תפקידה של אוסטרליה בווייטנאם. ראה חוברת של קרי, שהינה מתועדת בקפדנות: מעשי זוועה אוסטרליים בוויטנאם 19-1 (ללא תאריך פרסום) המתארת את מה שהוא מכנה כ"היסחפותנו אל עבר אמות המידה של היטלר והגסטפו." [חזרה]

[67] ראה הערה 55 לעיל. [חזרה]

[68] השווה ספרי [הערה 5] פרק 1 הערה 195. [חזרה]

[69] באשר להשקפותיי בעניין זה, ראה ספרי [הערה 5] פרק 1, סעיף 5. [חזרה]

[70] Robert W. Komer, "Impact of Pacification on Insurgency in South Vietnam," *Journal of International Affairs*, vol. 25, no. 1 (1971). הוא מתייחס לפלישה האמריקנית הישירה והסלמת ההפצצות בדרום בפברואר 1965. [חזרה]

[71] שם. יש לזכור את הערותיו של ריצ'רד פאלק, עמ' 152 כאן, על היכולת לשלוט כגורם בדרישה ללגיטימיות פוליטית. [חזרה]

[72] קומר, [הערה 70]. יש לציין כי אימפריאליסטים נדיבים אלה לא התנערו ממדיניות ארצות-הברית למרות הסתייגויותיהם אפילו לאחר שהתוצאות הקודרות היו ברורות. ראה הערה 14 לעיל. [חזרה]

[73] תוכנית פניקס "מכוונת לנטרול המכשיר הפוליטי-מנהלי החשאי של הוויטקונג, הנראה לרבים כמפתח ליכולתה לנהל התקוממות" (קומר, [הערה 70]). "נטרול" היא המילה הביורוקרטית ל"רצח או שבי". ישנן הערכות שונות באשר למספר ה"מנוטרלים". סגן-שגריר ארצות-הברית, וויליאם אי. קולבי, הנציג הראשי מטעם ארצות-הברית לענייני ההרגעה, העיד לפני וועדת החוץ של הסנאט שקרוב ל-20,000 "נוטרלו" ב-1969, מהם נהרגו 6187. לשם השוואה, ממשלת סייגון טוענת שב-1969 נהרגו 4619 אזרחים על-ידי האו"ם." תוכנית פניקס אחראית, כמובן רק לחלקיק של מספר האזרחים שנהרגו בידי כוחות משולבים של ארצות-הברית וממשלת דרום-ווייטנאם. לן אקלנד, שעבד בשירות איי.וי.אס. בדרום ווייטנאם יהיה לאחר מכן ראש צוות ומנתח בחברת "ראנד", מציין כי תוכנית פניקס מתוכננת לשבי אזרחים או לרציחתם: "אנשים המשרתים את המפלגה הפוליטית, "חזית השחרור הלאומית", כגובי מיסים, פקידים, דוורים וכו'. לצורך הפניות ודיון נוסף ראה ספרי [הערה 53], עמודים 301-2, הרמן [הערה 55], עמודים 46-47 ראה, כמו כן, עמודים 91-3, 161 בספרי [הערה 5]. [חזרה]

[74] ראה הערה 66 לעיל. [חזרה]

[75] במינוח המדיני האמריקני הביטוי האחרון הינו מטבע לשון שמשמעותו שליטה על דרום-ווייטנאם באמצעות ממשלה לא-קומוניסטית. התוכנית המדינית של הנ.ל.פ. משנת 1962, שממנה מתעלמים בדרך כלל בארצות-הברית – ואף מעלימים אותה, קראה לנייטרליזציה של דרום-ווייטנאם, לאוס וקמבודיה. אפשר לטעון כי זו הייתה הולכת שולל, אולם יש מקום לספק אם לארצות-הברית סמכות חד-צדדית להשתמש בכוח צבאי כשהיא פועלת על יסוד ספקנותה. [חזרה]

[76] זהו ניסוח נוסף של העמדה, שאין לאומרה, כי בדרום-וייטנאם חייבת לשלוט ממשלה לא-קומוניסטית הנכפית על ידי ארצות הברית. גודווין היה מודע לכך היטב, והוא מסביר בספר זה כי בתקופה זו הייתה ההתקוממות מקומית ברובה המכריע. [חזרה]

[77] ריצ'ארד גודווין, ניצחון או טרגדיה, עמ' 38. Richard Goodwin, *Triumph or Tragedy*, p. 38. ביטויים רבים אחרים להשקפות הנוגעות לעניין זה ראה בספרי *American Power and the New Mandarins*, ובמיוחד פרק 3, "ההגיון שבנסיגה", עמודים 221-94. [חזרה]

[78] ניו-יורק טיימס, 24.5.1971. [חזרה]

[79] שם, ראה הערה 71 לעיל (זיהויו של וויליאם קולבי). [חזרה]

[80] באוקטובר 1937 ציין הנשיא מנואל קזון כי בעוד "העשירים יכולים לחיות חיי מותרות מופגנים... האנשים והנשים המעבדים את האדמה, או עובדים בבתי-חרושת, מצבם כמעט ולא השתפר מאז השלטון הספרדי... שלושים וחמש שנות משטר אמריקני הביאו רק אכזבות ולעיתים ייאוש..." G. E. Taylor, The *Philippines and the United States*, p. 21. טיילור מוסיף מידע רב לחיזוק הערכה זו ומסכם כי בסוף שנות השלושים "היה החלק הארי של בני-העם במצב שהוא אולי גרוע יותר מאשר לפני" הכיבוש האמריקני (עמ' 85). דוח בל, משנת 1950, גילה כי הפערים בהכנסות התרחבו, בעוד רמת החיים לא הגיעה לרמתה מן התקופה שלפני המלחמה (עמ' 137). מנהל משלחת אי.אי.די. (הסוכנות לסיוע בינלאומי, בפיליפינים, ווסלי ד. הרלדסון, העיד בפני תת-וועדה של בית הנבחרים, ב-5.4.1967 כי מצבו של האיכר הממוצע "לא השתנה בחמישים השנים האחרונות... בעשור האחרון העשירים נעשו עשירים יותר והעניים עניים יותר." (Heraldson cited in) Hernando J. Abaya, *The Untold Philippines Story*, p. 360. [חזרה]

[81] Phi-Van, "The Peasants (Dan Que)'" appendix to Ngo Vinh Long, *Before the August Revolution*. [חזרה]

[82] ראה למשל, Lawyers Committee on American Policy Towards Vietnam, *Vietnam and International Law*. ראה גם מאמרים אחדים בספר פאלק-וייטנאם. המחקר המעודכן אשר הופיע לאחר ספרו של טיילור, הוא William L. Standard, *Aggression: Our Asian Disaster*. ראה גם בספרי [הערה 5] פרק 1, סעיפים III ו-V. [חזרה]

[83] Chester Cooper, *The Lost Crusade*, pp. 276-277, הוספה. [חזרה]

[84] פרטים ניתן למצוא בספר Theodore Draper, *Abuse of Power*, pp. 73-82. לא נעשה כל ניסיון להגיב על ביקורתו ההרסנית של דרייפר שהפריך את טענות הממשל ביחס למעורבותם של גייסות צפון-וייטנאמיים בדרום. די בסתירות הפנימיות המדהימות עצמן כדי להסיר כל אמינות מן הטיעון הממשלתי. ראה כמו כן את ההפניות בהערה 82 לעיל. יש לזכור כי גדוד צפון-וייטנאמי זה נתגלה לכאורה בדרום חודשיים וחצי לאחר שהוחל בפצצות סדירות על צפון-וייטנאם, שמונה חודשים וחצי לאחר ההפצצה הראשונה כנגד מטרות אסטרטגיות בצפון-וייטנאם, כ"תגמול" על תקרית שקרוב לוודאי לא התרחשה מעולם. טענות הממשלה ביחס לתוקפנות הצפון-וייטנאמית בקמבודיה ובלאוס מפוקפקות אף הן. ספרי [הערה 5] פרק 2. [חזרה]

[85] קופר, [הערה 83], עמ' 264-265. [חזרה]

[86] I.F. Stone, "A Reply to the White Paper," *I.F. Stone's Weekly*, March 8, 1965. [חזרה]

[87] "מדוחות וועדת הפיקוח הבינלאומית נראה כי עד ל-28.2.1961, נרשמו כ-154 הפרות מצד הדרום ורק אחת מצד הצפון." (סיגליאנו, [הערה 10] עמ' 154). סיגליאנו טוען שלצפון יש יתרון בשל היותו "חריף יותר, או ערמומי יותר" וכי "יכולתם של צוותי וועדת הפיקוח הבינלאומי לבצע את משימותיהם... מוגבלת יותר בצפון-וייטנאם מאשר בדרומה" (עמ' 155). אולם, דוח אחד של וועדת הפיקוח הבינלאומי קובע כי "כפי שנחשפו בפרקים הקודמים, רמת שיתוף הפעולה לו זכתה הוועדה מידי שני הצדדים לא הייתה זהה. בעוד שהמשלחת ראתה קשיים מרובים בצפון-וייטנאם, הרי החלק הארי של קשייה הופיע בדרום-וייטנאם" (משלחת הפיקוח הבינלאומית: דין וחשבון חלקי ששי. International Control Commission, *Sixth Interim Report of the International Commission of Supervision and Control in Vietnam*, Cmnd. no. 31, pp. 26-31, reprinted in Marvin E. Gettleman. Ed., Viet Nam: *History, Documents and Opinions*, pp. 170-172. באשר להתחייבויותיהן של צפון ודרום-וייטנאם ביחס להסכמי ג'נבה, ראה דניאל ג'י פרטן, "היבטים חוקיים של הסכסוך בווייטנאם," בספר פאלק-וייטנאם, עמודים 201, 209-216. [חזרה]

[88] Bernard Fall, "Vietnam: The Agonizing Reappraisal," Current *History*, February 1965. לצורך הפניות נוספות ראה ספרי [הערה 77], עמודים 242-243, 281-282. לצורך אישור נוסף, ראה: Joseph Zasloff, *Political Motivation of the Viet Cong*, RAND Memorandum RM-4703-2 – ISA/ARPA (May 1968), p. 124. מתוך מסמכי הפנטגון ידוע עתה כי הפעולות החלו בשנת 1954. [חזרה]

[89] ראה הערה 82 לעיל. [חזרה]

[90] התייחסותו היחידה של טיילור לסוגיה זו מופיעה בהקשר אחר, ולשונה: "כאשר שלחנו מאות אלפי חיילים לדרום-ווייטנאם, הפצצנו את צפון-ווייטנאם, ופלשנו לקמבודיה, ההיו מנהיגינו הלאומיים אשמים בפתיחה במלחמה תוקפנית כפי שהיו היטלר והגנרלים שלו...?" (עמ' 13) אין התמודדות נוספת עם סוגיה זו. [חזרה]

[91] Thomas M. Franck, "Who Killed Article 2(4)? Or: Changing Norms Governing the Use of Force by States," *American Journal of International Law*, vol. 64, no. 4 (1970). [חזרה]

[92] Bernard Fall, *Last Reflections on a War*, p. 276. [חזרה]

[93] פרנק, [הערה 91]. [חזרה]

[94] דיון חדש באפשרות זו, ראה, Walter Goldstein, "The American Political System and the Next Vietnam," *Journal of International Affairs*, vol. 25, no. 1 (1971). [חזרה]

[95] ג'ורג' וו. גרייסון הבן, וושינגטון פוסט, 10.1.1971. גרייסון הוא פרופסור חבר לממשל בקולג' וויליאם ומרי ומומחה לפוליטיקה דרום-אמריקנית ולתיאוריה של מהפכה. [חזרה]

[96] Hearing on Defense Department Appropriations Before a Subcommittee of the House Committee on Appropriations, 1963, cited in M. Klare, "The Pentagon's Conterinsurgency Research Infrastructure," *NACLA Newsletter*, vol. 4, no. 9, 1971. [חזרה]

[97] אותה טענה בדיוק הועלתה על-ידי מלקולם בראון כבר בשנת 1964 ([הערה 14], עמ' XI). [חזרה]

[98] גאל, "תנועת גרילה באמריקה הלטינית," ניו-יורק טיימס 28.3.71. הוא מציין כי המנהיג הנוכחי של המסע הוא הנשיא הנבחר של גואטמלה; משטרו הוא המשטר האכזרי ביותר בתולדותיה של המדינה. רבים נהרגו בידיו בראשית 1971, כולל אנשי האופוזיציה הלא-קומוניסטית החוקית. [חזרה]

[99] שם. ראה גם הערה 16 לעיל. מבצעים אלה מתנהלים, אגב, ברחבי העולם. באותו דוח מצהיר קולונל פלטשר פרוטי כי יחידות חיל-האוויר של הסי.איי.איי. שקדמו להקמת האס.אי.אפ. הטיסו בני שבטים טיבטיים לקולורדו לאימוני לחימה ואז החזירום לטיבט. לטענתו אורגן כוח התנגדות של 42,000 איש. רובינסון מדווח עוד כי כוחות אלה בפעולות אמריקניות לדיכוי התקוממות בתאילנד וכי הם ביצעו משימות בערב הסעודית ואף בצפון-קוריאה. [חזרה]

[100] מרסל נידרגנג, "אלימות וטרור," לה מונד, 19.1.1968. [חזרה]

[101] ראה במיוחד, Henri Kissinger, *Nuclear Weapons and American Foreign Policy*, pp. 132-133; *The Necessity of Choice*, pp. 57-98. קיסינג'ר דן ב"אסטרטגיה של מלחמות מוגבלות" במסגרת הסכסוך הגדל-מעצמתי. אולם אם מעלים את השאלה היכן יתקיימו "מלחמות מוגבלות" אלה, מתבקש פירוש שונה. למעשה, מפרשת כל אחת ממעצמות-העל, באופן שגרתי, את מאמציה לשמור על הגמוניה בתוך האימפריה שלה כהגנה על עקרון כלשהו (חירות, סוציאליזם) מפני הסגות גבול של היריב. מבחינה זו שימשה המלחמה הקרה בידי מנהיגויותיהן של מעצמות-העל מכשיר תעמולה נפלא לגיוס האוכלוסיות שלהן למאמצים יקרים ומסוכנים במטרה לשמור על נכסים אימפריאליים. ראה, למשל, פרנק, [הערה 91] וספרי [הערה 5] פרק 1, סעיף V. [חזרה]

הערות שוליים

• מסה זו הופיעה ב-Robert M. Hutchins and Mortimer Adler. Eds., *The Great Ideas Today Nineteen-Sixty-nine* (Chicago: Encyclopedia Britanica, 1969).

[1] Wilhelm von Humboldt, "On the Inner and Outer Organization of the Higher Institutions of Learning in Berlin," parts translated in Marianne Cowan, ed., *Humanist Without Portfolio*. [חזרה]

[2] Daniel Bell, "The Scholar Concerned," *American Scholar*, vol. 37, no. 3 (1968). [חזרה]

[3] Christopher Jencks and David Reisman, *The Academic Revolution*, pp. 100, 104. [חזרה]

[4] *The World of Randolph Bourne*, pp. 198, 85, 87, העובדה שאני מביא הערות אלה אינה באה לרמז על הסכמה עם הנאמר בהן או עם המשתמע מהן – כמו למשל שהאוניברסיטאות היו בעבר קהילייה אצילית של מלומדות, או שה"עובד האקדמאי" ראוי למעמד שונה ממועסקים אחרים. ה"עובד האקדמאי" אינו היחיד שיש לשחררו משרות ככלי ייצור. [חזרה]

[5] *Partisan Review*, vol. 35, no. 2 (1968). [חזרה]

[6] Irving Kristol, "A Different Way to Restructure the University" *New York Times Magazine*, 8.12.1968. גם המשפט הבא חושף הרבה: "ודווקא בהרווארד מתקיים קורס (יחסים חברתיים 148) שתוכנו נקבע על-ידי האס.די.אס., שמוריו הם אוהדי האס.די.אס. ומטרתו המוצהרת היא רדיקליזציה של הסטודנטים." מדוע, בעצם, נחשבת הצעתו של קורס, יזום בידי הסטודנטים והמביא ביקורת רדיקלית של החברה האמריקנית ושל התנהגותה בזירה הבינלאומית, בהרווארד ("דווקא") כשערוריה? [חזרה]

[7] ג'ורג' קנאן, נאום ה"אגודה הבינלאומית לחופש התרבות", פרינסטון, ניו ג'רסי, 2.12; New York Times 4.12.1968. זביגנייב ברז'ז'ינסקי, הרואה בתנועת הסטודנטים תנועה "לודיטית" (של הורסי מכונות) ביסודה, מתאר את קנאן "כאחוז זעם נגד הסטודנטים". [חזרה]

[8] Eqbal Ahmad, in Richard M. Pfeffer, ed., *No More Vietnams?*, p. 18. [חזרה]

[9] Harold B. Clifford, *Exploring New England*. [חזרה]

[10] Richard West, *Sketches from Vietnam*, pp. 97-98. [חזרה]

[11] Paul Lazarsfeld and Robert Merton, "Mass Communication, Popular Taste, and Organized Social Action," in Wilbur Schramm, ed., *Mass Communications*, quoted by D.W. Smythe and H.H Wilson. האחרונים מצטטים זאת במחקר שמסקנתו היא ש"תפקידם העיקרי של אמצעי התקשורת ההמוניים בארצות-הברית הנתמכים בצורה מסחרית הוא לשווק תוצרתה של תעשיית מוצרי הצריכה ולחנך את האוכלוסייה לנאמנות למערכת הכלכלית-פוליטית האמריקנית," ("Cold War mindedness and the Mass Media," in Neal D. Houghton, ed., *Struggle Against History*, pp. 71-72). [חזרה]

[12] Bertrand Russell, *Power*, p. 252. [חזרה]

[13] Nathan Glazer, "'Student Power' in Berkley," *Public Interest*, no. 13 (fall 1968). [חזרה]

[14] Paul Ricoeur, *Le Monde*, 9-10.6.1968. [חזרה]

[15] גלייזר [הערה 13]. [חזרה]

[16] דיון מאיר עיניים ניתן למצוא ב- Michael Kidron, *Western Capitalism Since the War*. [חזרה]

[17] שם. [חזרה]

[18] James Ridgeway, *The Closed Corporation*. [חזרה]

[19] Karl Marx, *Critique of the Gotha Programme*, 1875. [חזרה]

[20] ראה למשל שם. "אם במדינות אחדות [בארצות-הברית] מוסדות החינוך הגבוה גם הם 'חינם', אין זאת אלא שמחיר חינוכם של המעמדות העליונים משולם מתקבולי המס הכללי. [חזרה]

[21] וכך נמשכים הדברים. למשל, אחד מיוזמי "פרויקט קמברידג'" במכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס, פרופסור איתיאל

פול, מצהיר כי פרויקט זה, שמחירו 7.6 מיליון דולר, יחזק את המחקר בשיטות נגד-התקוממותיות (Scientific Research, 15.9.1969). בו בזמן, הוא מגדיר את מחאות הסטודנטים בעניין זה כ"פיתפותי ביצים". [חזרה]

[22] "Teller Urges Strong Nuclear Management," *Aviation Week and Space Technology*, 22.4.1963. עלינו "לדחוף את הקידום המדעי עד כמה שניתן" אומר טלר: "הדרישות הצבאיות תופענה בעקבותיו." בעיניו הדאגה "לשימוש האנושי הטוב ביותר בהתקדמות שהושגה עד כה" היא "סימפטום חמור ביותר" המאיים על "כל הציוויליזציה המערבית שארצות-הברית היא חוד-חניתה". [חזרה]

[23] "סטודנטים בעד חברה דמוקרטית" (אס.די.אס.), הכרזת פורט יורון (1962), נדפס מחדש ב- Mitchell Cohen and Dennis Hale, eds., *The New Student Left*. [חזרה]

הערות שוליים

• מסה זו היא ההקדמה לספר N. Chomsky, *Peace in the Middle East? Reflections on Justice and Nationhood* (Vintage Books, September 1974).

[1] מובא ב: Jon Kimche, *There Could Have Been Peace* (Dial Press, New York, 1973), pp. 223, 226. [חזרה]

[2] George F. Kennan, "And Thank You Very Much," *New York Times*, 2.12.1973. [חזרה]

[3] Business Week 2.12.1973. [חזרה]

[4] כך כתב הארי אליס (H.B. Ellis) ב-Christian Science Monitor, 29.12.1974. [חזרה]

[5] על *Business Week*, 20.10.1973, 22.12.1973. [חזרה]

[6] *Business Week*, 3.11.1973. על נטיות לקפיטליזם ממלכתי בעירק (אגב, המדינה מפיקת-הנפט היחידה הנתונה להשפעה רוסית ניכרת) ראה: Robert Graham, *Middle East International*, October 1973. [חזרה]

[7] Elizabeth Pond, "Japan Gets Blunt Choice on Oil," Christian Science Monitor, 29.1.1974. היא מדווחת מטוקיו. [חזרה]

[8] Elizabeth Pond, *Christian Science Monitor*, 19.11.1973. [חזרה]

[9] פארפרזה של אליזבת פונד, ראה הערה 7 לעיל. [חזרה]

[10] הדפים הכלכליים של: *New York Times*, 14.11.1973. [חזרה]

[11] Irving Kristol, "Where Have All the Gunboats Gone?" *Wall Street Journal*, 13.12.1973. לא הפרשנות המעניינת שמביא קריסטול על-אודות ההיסטוריה של השנים האחרונות, אף לא הרמה המוסרית של המלצותיו, אל להן להניע את הקורא לבטל מאמר זה כחסר-חשיבות. [חזרה]

[12] Walter Laqueur, "Detente: What's Left of It?" *New York Times Magazine*, 16.12.1973. [חזרה]

[13] לקויר מזוהה בניו-יורק טיימס כ"מנהל המכון להיסטוריה בת-זמננו בלונדון, ויושב-ראש המחקר של המרכז ללימודים אסטרטגיים ובינלאומיים בוושינגטון". כלומר: "מומחה ניטרלי". מעקרון "האמת באריזה" אפשר להבין שמידע נוסף יסופק כאשר הוא יכתוב על ישראל והמזרח-התיכון. [חזרה]

[14] הניסוח הוא של מזכיר-המדינה רוג'רס, 9.12.1969; מובא בדיון על יוזמות אפשריות של האומות-המאוחדות על-ידי: John Reddaway, *Middle East International*, October 1973. תוכנית רוג'רס פורסמה ב-24.6.1970, ראה: John K. Cooley, *Green March, Black September* (Franck Cass, London, 1973), p. 110 על-אודות התגובה הישראלית שהייתה חמקמקת אך שלילית ביסודה, ראה: קימחי, [הערה 1] עמ' 286 ואילך. מתוכנית-רוג'רס השתמעה קבלת קיומה של מדינת-ישראל כמדינה ריבונית בגבולות מוכרים. [חזרה]

[15] תוכנית לקבוע רצועה מפורזת לאורך שתי גדותיה של תעלת סואץ, כך שניתן יהיה לשוב ולפתוח אותה, ולבנות מחדש את הערים שבאזור התעלה, הוצעה לממשלת ישראל על-ידי משה דיין בסתיו 1970 אך נדחתה. ראה: קימחי, [הערה 1] עמ' 294 ואילך. [חזרה]

[16] אהרן כהן, ישראל והעולם הערבי (ספריית פועלים, מרחביה, 1969) עמ' 75-76. עבודה חשובה זו מוסרת דיווח מקיף על ניסיונות להניח יסודות לשיתוף-פעולה יהודי-ערבי בארץ-ישראל. [חזרה]

[17] מובא בספרו של אהרן כהן, שם, ע' 244. [חזרה]

[18] Seeking Repatriation," *International Migration Review*, vol. 7, 1973, p. 53. [חזרה]

[19] בארקת מביא בהרחבה ממחקרו המפורט של: Sabri Jiryis, *The Arabs in Israel* (Institute for Palestine Studies, Beirut, 1969). [חזרה]

[20] ראה: General E.L.M. Burns, *Between Arab and Israeli*, (Institute for Palestine Studies, Beirut, 1969), p. 93; Kennet Love, Suez (McGraw-Hill, New York, 1969), pp. 11, 61-61. לאב מציין כי "מעשה הנקם הערבי האכזר ביותר שבוצע בישראל" – "מארב הטבח" נגד אחד-עשר ישראלים באוטובוס בנגב, ביום

17.3.1954, בוצע בידי אנשי שבט בדווי שגורש מאזור אל-עוג'ה שבסיני בספטמבר 1950. על הקשר בין יוזמות-הטרור והסכסוך ראה בספרי *Peace in the Middle East?* (Vintage Books, New York, 1974) chap. 1. גירוש הבדווים ממשיך. על-כך ראה הערה 72 להלן וכן בפרק השלישי של ספרי שהובא לעיל. בדבר הערכות אחדות על ממדי הגירושים במשך שנים ראה: Janet L. Abu-Lughod, "The Demographic Transformation of Palestine," in Ibrahim Abu-Lughod, ed., *The Transformation of Palestine*. (North-western University Press, Evanston, III., 1971), pp. 149, 156, 161. [חזרה]

[21] רבים מאמינים שאף כי "אין זה סביר שברית-המועצות רצתה במלחמה בשלב זה. היא בכל-זאת "תרמה תרומה מכריעה לפריצת המלחמה עקב טעויות יסודיות בשיפוט (במקרה הטוב)". Walter Laqueur. *The Struggle for the Middle East* (Macmillan, New York, 1969), p. 78. קמחי טוען שיחסי צבא ומודיעין בין ארצות-הברית וישראל היו בשנים שלפני המלחמה כה הדוקים עד כי הסתכמו למעשה בתכנון צבאי משותף וכי ההבנה הצבאית בין ארצות-הברית וישראל בסוף מאי "פינתה למעשה את הדרך בפני יוזמת ה-5 ביוני" (op. cit, pp. 251-258) דיון מועיל על הקרקע הצבאי ראה: Geoffrey Kemp, ‘Strategy and Arms Levels,' in J.C. Hurewitz, ed., *Soviet-American Rivalry in the Middle East*, Proceedings of the Academy of Political science, vol. 29, no. 3, 1969. על מנקודת-ראות של הפיקוד הישראלי ראה ספרי: [הערה 20] עמ' 22-23, 124, 182-183. [חזרה]

[22] על תקדימים פלסטינים בתקופה שקדמה למלחמת-העולם השנייה ראה: ספרי [הערה 20] עמ' 63; וקולי [הערה 14] עמ' 37. [חזרה]

[23] על-פי דוחות של ממשלת ארצות-הברית, הטיס חיל-האוויר של ארצות-הברית 22,300 טונות של ציוד צבאי, תחמושת, חלקי-חילוף ואספקה רפואית לישראל, מ-13.10.1973 ועד 14.11.1973, כולל טנקים, מסוקים וארטילריה כבדה. המודיעין האמריקני מעריך שברית-המועצות הובילה בים, בין 200,000 ל-225,000 טונות של ציוד לסוריה ומצרים במשך תקופה דומה Drew Middleton, *New York Times*, 28.11.1973. הערכות מסכמות של תובלה ימית ואווירית סותרת זו את זו, אך אין כל ספק שההיקף היה עצום. [חזרה]

[24] פרטים מן העיתונות הישראלית ראה: *Viewpoint* (Jerusalem), 15.9.73; *Israleft New Service* (POB 9013, Jerusalem), 17.10.1973. [חזרה]

[25] "ניצחון הקו של דיין", הארץ 4.9.1973 עמ' 13. [חזרה]

[26] על מיקומה של העיר נמסר במעריב. על-פי דיווח זה נועדה העיר להיות מרכז תעשייתי אזורי ויתיישבו בה עשרות אלפי מתיישבים. ראה: *New York Times*, 10.12.1973. [חזרה]

[27] *Viewpoint*, loc. cit. [חזרה]

[28] ראה ספרי [הערה 20] פרקים 3, 4. פרק 3 נכתב על בסיס ההנחה שהערכות אלה היו פחות או יותר מדויקות, כך שהאיום הצבאי על ישראל לא היה מיידי, אם כי מובן מאליו שאיום ההשמדה בטווח הארוך נשאר בתוקפו; דבר זה הוא מהותי בעימות חוזר ונשנה עם אויב שאין להביסו. האיום המיידי, אם נצא מתוך ההנחות הללו, היה איום של הרס פנימי, בשל המשך תהליך שילובם של שטחים בעלי אוכלוסייה ערבית ניכרת שיש לשלול את זכויותיה, אם מקבלים את המחויבות האידיאולוגית לשלטון יהודי. אירועי אוקטובר 1973 חשפו את העובדה, שההנחות היו מוטלות בספק וכי "הטווח-הארוך" עלול שלא להיות ארוך כל-כך. לאחר מלחמת אוקטובר, קיבלה מפלגת העבודה תיקונים במצעה האלקטוראלי מחודש אוגוסט, מצע שתואר לעיל. בלי להתכחש באורח גלוי למסמך גלילי, שהניח את היסוד לסיפוח השטחים, אין התוכנית החדשה חוזרת אליה. ראה: דבר 29.11.1973. [חזרה]

[29] אליהו סלפטר, "מהלומת מובוטו", הארץ , 7.10.1973, עמ' 9. [חזרה]

[30] Robert Graham, *Middle East International*, July 1973. [חזרה]

[31] קימחי, [הערה 1], עמ' 338. [חזרה]

[32] ספרי [הערה 20], פרק ד'. [חזרה]

[33] על מאורעות אלה ראה: קולי [הערה 14]. [חזרה]

[34] קימחי [הערה 1], עמ' 237-8. [חזרה]

[35] גרשום שוקן עורך ובעל הארץ הוא מטביע הביטוי, ראה: Arie Bober, ed., *The Other Israel* (New York, 1972), pp. 16-17. [חזרה]

[36] מובא בספרו של א. כהן, שם, עמ' 131 על-פי ספר תולדות ההגנה. דיון על "הציונים הקיצוניים " בהנהגת ז'בוטינסקי מנקודת-ראותו של היסטוריון ציוני ראה: Ben Halpern, *The Idea of a Jewish State*, 2nd ed., (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1969), pp. 32f; Samuel Katz, *Days of Fire* (Double-day, Garden City, New York 1968). ספרו של כץ מגן על עמדתו של ז'בוטינסקי ומפרט את ביקורתו נגד העמדה של ההנהגה הציונית. כץ היה חבר הפיקוד העליון של האצ"ל. [חזרה]

[37] על ההתפתחות ההדרגתית של עמדות ימניות קיצוניות במדיניות הציונית הבסיסית ראה ספרי [הערה 20] פרקים 1 ו-3. הסיבות שנויות במחלוקת אך העובדות ברורות לגמרי. [חזרה]

[38] ראה Saul Friedlander, Reflexions sur l'avenir d'Israel (Editions du Seuil, Paris), p. 143. פרידלנדר הוא היסטוריון בעל-שם ויונה אקדמית, פרופסור להיסטוריה בת-זמננו וליחסים בינלאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים ובמכון האוניברסיטאי ללימודים גבוהים בג'נבה. [חזרה]

[39] שם. הסדר כזה, טוען פרידלנדר, עשוי לפתור את "הבעיה הדמוגרפית" מנקודת-הראות הישראלית. יש מקום להזכיר את מעמדם של היהודים במזרח-אירופה לפני מלחמת-העולם השניה. ההיסטוריון הישראלי החשוב, יעקב טלמון, מתאר זאת כך: "ובעצם, מתוך ידיעה שאינם רצויים, מתוך מודעות לנחישות החלטתם של הממשלה ומרבית האוכלוסיה להכתיב להם תנאים בלתי-נסבלים עד כדי כך שייאלצו להגר, עם הידלדלותן המתמדת של האפשרויות הכלכליות, חסימת דרכם למשרות ממשלתיות, עבודות ושירותים ציבוריים; לנוכח כל אלה אין פלא שהנוער היהודי חש שעצם קיומו מנותק מהמציאות, ארעי, מעין הכנה למציאות עתידית כלשהי – גאולה באמצעות ציון או באמצעות המהפכה העולמית הקרבה ובאה" (J.L. Talmon, *Israel Among the Nations* (New York, 1968). "מצוקה והיעדר אידיאולוגיה" – כותב טלמון – "היו מרדדים את מעמדם של יהודי מרכז ומזרח אירופה לכדי אספסוף של פליטים עלובים ומעוררי רחמים, בעוד שהאידיאולוגיה העניקה להם את הכבוד של אומה לחוצה הצועדת בסך." הערות דומות יתאימו, ללא ספק, גם לפלסטינים. השווה ספרי [הערה 20] פרק 1. [חזרה]

[40] ראה פרידלנדר [הערה 38], עמ' 104 ואילך. [חזרה]

[41] קטע ארוך יותר מדבריה מופיע בקולי. [הערה 14] עמ' 196-197 *Sunday Times*, London, 15.6.1969. הכרזתו של גלילי לפני ועידת הקיבוץ ב-1969 עוררה תגובה חשובה מפיו של טלמון. ראה: קולי [הערה 14] עמ' 205-207. [חזרה]

[42] קולי, [הערה 14], ע' 197. [חזרה]

[43] בספרי [הערה 20]. פרק 5, ע' 170; פרק 5, הערה 23. על העובדות בפרשה ראה: John H. Davis, *The Evasive Peace* (John, Murray, London, 1968), chap. 5 דוויס, כמפקח הכללי של אונר"א, היה ממונה על תוכניות למען הפליטים הפלסטינים. [חזרה]

[44] קימחי, [הערה 1] ע' 264. [חזרה]

[45] ידיעות אחרונות, 17.10.1969, ע' 17. [חזרה]

[46] ראה מאמרי. "Israel and the New Left," in Mordechai S. Chertoff, ed., *The New Left and the Jews* (Pitman, New York, 1971)). כפי שטענתי שם דברים נוספים, מלבד ענייני המזרח התיכון עמדו על הפרק התמיכה שנותנות קבוצות אחדות בשמאל לתביעות פלסטיניות, אמנם קטנה בהיקפה אך לא פחותה בפזיזותה, לדעתי, מן התמיכה הכללית בחוסר הפשרנות הישראלי. גם במקרה זה, טוב יעשו, אלה המעודדים אחרים לנקוט קו-פעולה המוביל להתאבדות ולהרס-עצמי, אם יניחו לשיפוט הצדק והעוול הכרוכים במקרה, ויחשבו מעט. [חזרה]

[47] על-פי שי"ח. 15.11.1973 בפי שלקוח מדבר. טיפוסית מאוד העובדה ששרון מדבר רק על הסדר עם מצרים. [חזרה]

[48] יצחק רבין, שם. רב-אלוף רבין מוסיף כי לו היו המדינות הערביות משיגות הצלחה התחלתית גדולה יותר, הן היו מנצלות אותה להשגת מטרות צבאיות נוספות וירדן הייתה אז מצטרפת למלחמה במלוא כוחה. [חזרה]

[49] Thomas R. Stauffer, *Christian Science Monitor*, 10.1.1974. המחבר הוא כלכלן המומחה לבעיות נפט מן המכון לחקר המזרח-התיכון של אוניברסיטת הרוורד. [חזרה]

[50] פנחס ספיר, מעריב, 1.11.1973. [חזרה]

[51] יעקב טלמון, הארץ 30.3.1973, 7.12.1973. [חזרה]

[52] יהודה גוטהלף, דבר, 26.10.73; בועז עברון, ידיעות אחרונות, 10.10.1973. [חזרה]

[53] *Eric Rouleau*, Le Monde, 23.1.1974. [חזרה]

[54] בספרי, [הערה 20] פרק 5, כפי שצוין שם, מאמצים אלה לדכא את הדיון נמשכים, אם כי הצלחתם פחותה בהרבה, במצב שבו מתבצעת הערכה-מחדש של מדיניות ממשלת ארצות-הברית מאז אוקטובר 1973. את הדוגמאות בהן דן פרק 5 ניתן לבטל כקיצוניות ובלתי טיפוסיות. אולי תיטיב חוויה אישית למסור את אווירת אותן שנים. בסוף שנת 1970, ניסיתי לשכנע קבוצה של פרופסורים אמריקנים-יהודים (ליברלים וסוציאליסטים) ליטול תחת חסותם מסע-הרצאות של "יונים" ישראליות (סופרים, פרופסורים, עיתונאים) בארצות-הברית, כדי לסייע להביא לתודעת האמריקנים חלק ממגוון הדעות בישראל. הם סירבו, אף שבדרך כלל הסכימו להשקפותיהם של הישראלים שהצעתי להזמין. לא יכולתי להסביר את התופעה אלא כפחד שמא יעוררו ההשקפות שתובענה ספק ומחלוקת. תקרית נוספת: כאשר ביקר חבר-הכנסת אורי אבנרי בארצות-הברית, נשלחה לכל מוסדות 'בית-הילל' בקמפוסים האמריקנים הוראה, התובעת לא להתיר לו לדבר. (לזכותם של כמה מרבני 'בית-הילל' יצוין, שהם התעלמו מן הבקשה) המאמצים להגביל את הדיון מוטעים כשלעצמם, אך יותר מזה, לדעתי, הם גורמים נזק לעמה של מדינת-ישראל ולביטחונו, מנימוקים שהעליתי קודם. [חזרה]

[55] מעריב, 7.12.1973. [חזרה]

[56] ידיעות אחרונות, 23.11.1973. [חזרה]

[57] לעיתים מתעלמים מן העובדה שההפגזות הסוריות באו בעקבות הסגות-גבול ישראליות אל תוך האזורים המפורזים לצורך פיתוח חקלאי ומבצע הטיית-מים. התייחסויות לאי-אמינותם של כוחות האו"ם מתעלמות בדרך כלל מן העובדה שישראל דחתה בקשות להתיר לכוחות האו"ם לפעול בצד הגבול שלה, כשם שהם פועלים בצד המצרי של הגבול. המצב מסובך, בהרבה ממה שעשוי הקורא הממוצע של העיתונות האמריקנית להאמין. יש גם לזכור שגם לערבים יש יסוד לחשוש מהפגזות ממרומי רמת-הגולן. ג'והן ק. קוליי מדווח שבעיר הירדנית אירביד "נהרגו או נפצעו קרוב למאה אנשים בהתקפות-אוויר ישראליות והפגזות ארטילריה מרמת-הגולן הקרובה, מאז מלחמת 1967" (*Christian Science Monitor*, 30.1.1970). [חזרה]

[58] לעיתים נדירות יותר מציינים כי גם למדינות הערביות המקיפות את ישראל יש "בעיית ביטחון", שלא לדבר על הפלסטינים. הברית היא צד בהסכם תלת-צדדי המבטיח שלא תסופח שום טריטוריה באזור זה בכוח. ערכה של ערובה זו למצרים, סוריה וירדן מאז 1967 ברורה דיה, אך עם זאת רק נדירות מדברים על כך. [חזרה]

[59] דוגמאות אחדות ראה בספרי [הערה 20] פרק 5. [חזרה]

[60] ראה דוח: Eric Rouleau, *Le Monde*, 6.11.1973. דיווחים נוספים התפרסמו מאז התגלו הוויכוחים בקרב מנהיגות הארגון לשחרור פלסטין בעניין זה, אך אופציות הפתוחות לפניהם נראות מוגבלות למדי. [חזרה]

[61] ראה עמ' 30 להלן. [חזרה]

[62] *New York Times*, 30.12.1973. [חזרה]

[63] 21.5.1973, הטקסט התפרסם ב: *War/Peace Report*, July August 1973. [חזרה]

[64] Hans J. Morgenthau, "The Geopolitics of Israel's Survival," *New Leader*, 24.12.1973. [חזרה]

[65] Ibrahim Sus, ‘L'Offensive diplomatique de l'Arabie Saoudite,' *Le Monde diplomatique*, October, 1973. [חזרה]

[66] מקובל לטעון שקרנות עצומות אלה עלולות לאפשר לשליטים הערבים לזעזע את המערכת המוניטארית הבינלאומית וכי הקרנות תהיינה "מנופחות", ביחס לצרכים הפנימיים של המדינות הערביות. על צביעותן של גישות אלה, ראה: (Marwan Iskandar, *The Arab Oil Question* (2nd ed. Jan 1974). הוא מציין שהכנסות הנפט המתוכננות לשלושים השנים הבאות, ל-150 מיליון ערבים, מסתכמות בפחות משלושה-רבעים של ההכנסה הלאומית השנתית של ארצות-הברית. אפשר לטעון שקשה להניח כי הכנסה זו תחולק בצורה הוגנת, אבל אז יש לדרוש פיתוח הוגן יותר, ולא הזרמת כספי-הקרנות בכיוון ההפוך, כלומר לעולם המערבי, שגם בו קיימות אי-אילו בעיות חלוקה. איסקנדר מציין גם שבמרוצת שנות השישים השיג המערב סובסידיה סמויה (הוא מעריך אותה ב-31.5 מיליארד דולר) ממפיקי-הנפט כך שבתקופה זו עלה בידו להוריד את המחירים, ועל חוסר ההגינות שבעניין זה לא התלונן. בחינה של המסחר והסיוע חושפת דוגמאות דומות רבות. באשר להצדקה, יכולים אנו לחזור אל אבחנתו הנבונה של קריסטול, בין אומות "חשובות" ואומות "בלתי חשובות". [חזרה]

[67] ראה גרהאם [הערה 30]. [חזרה]

[68] Drew Middleton, *New York Times* 18.11.1973. המדינות המפיקות נפט מקדישות כבר משלושים עד חמישים אחוזים מתקציביהם לרכישת צורכי צבא. ראה איסקנדר [הערה 60]. [חזרה]

[69] אגב, מוזר לקרוא את הניסיון לגנות את המדינות האירופאיות [ובעיקר את צרפת] על כוונתן לפרוץ אל סחר-הנשק אשר בידי אמריקה. הרי זו דוגמא נוספת לבילטרליות חסרת האחריות שלהם. ראה עמ' 3-5 לעיל. [חזרה]

[70] Sheldon Kirshner, 'Report on Israel's Bidding Arms Industry,' New Outlook, September, 1973. [חזרה]

[71] מעריב 29.8.1973. [חזרה]

[72] אמנון רובינשטיין, 'כן, שוב עיקרית ובירעם' הארץ 10.8.73 עמ' 13. מקרה נוסף: השבטים הבדווים שפונו מפיתחת-רפיח, בשנת 1972, הגישו עתירה לבית-המשפט בטענה ש"נימוקי הביטחון" האמורים אינם אלא הונאה. בית-המשפט הגבוה לצדק דחה את עתירתם בטענה שבית-המשפט אינו יכול להתערב בהכרעות כגון אלה, המתקבלות בפיקוח הצבאי. אבל ההתנחלויות היהודיות המקומיות המשיכו להעסיק פועלים ערביים שגורשו מבתיהם. משה דיין הזהיר אותם לחדול מכך, שכן בהתנהגותם זו הם מערערים את טיעונו של הצבא לפני בית-המשפט העליון, שהבדווים גורשו בשל סיבות ביטחוניות: "אולם אם המתיישבים ממשיכים להעסיק כשכירים את הבדווים שישבו על אדמה זו ופונו בטענות ביטחוניות, הרי הם משמיטים את הקרקע מהטיעון שלנו. וחוסמים את האזור מפני התיישבות יהודית נוספת". (אהוד בן-עזר, "חמדנות קולקטיבית' הארץ, 13.8.1973) עמ' 7. [חזרה]

[73] "Who is a Jew?" Encounter, May 1965, in Georges R. Tamarin, The *Israeli Dilemma* (Rotterdam University Press, Rotterdam 1973), p. 37. בספר זה מובאות דוגמאות מדהימות להשפעות החיים במדינה הנתונה ב"מצב של מלחמה" ועל גישות של ילדים לחיים. על תפקיד הדת במדינת-ישראל ובחברה הישראלית, ראה גם: Norman J. Zucker, *The Coming Crisis in Israel* (MIT Press, Cambridge Mass., 1973). [חזרה]

[74] Gerard Chaliand, *La Resistance palestinienne* (Editions du Seuil, Paris, 1970); Colley, op.cit. [חזרה]

[75] עמוס אילון, הישראלים, עמ' 181. [חזרה]

[76] ראה הערה 39 לעיל. [חזרה]

[77] כפי שמובא בספרו של אהרן כהן, שם, עמ' 243. [חזרה]

[78] מובא בספרו של אהרן כהן, שם עמ' 242. [חזרה]

[79] אהרן כהן, שם, עמ' 249-258. תוכנית מפורטת זו הוצגה בתזכיר אישי שהוגש להנהלת הסוכנות ב-1936. התוכנית לא הייתה ידועה והתפרסמה רק בשנת 1953 כשיצאה לאור האוטוביוגרפיה של משה סמילנסקי. [חזרה]

[80] אהרן כהן, שם, עמ' 271. [חזרה]

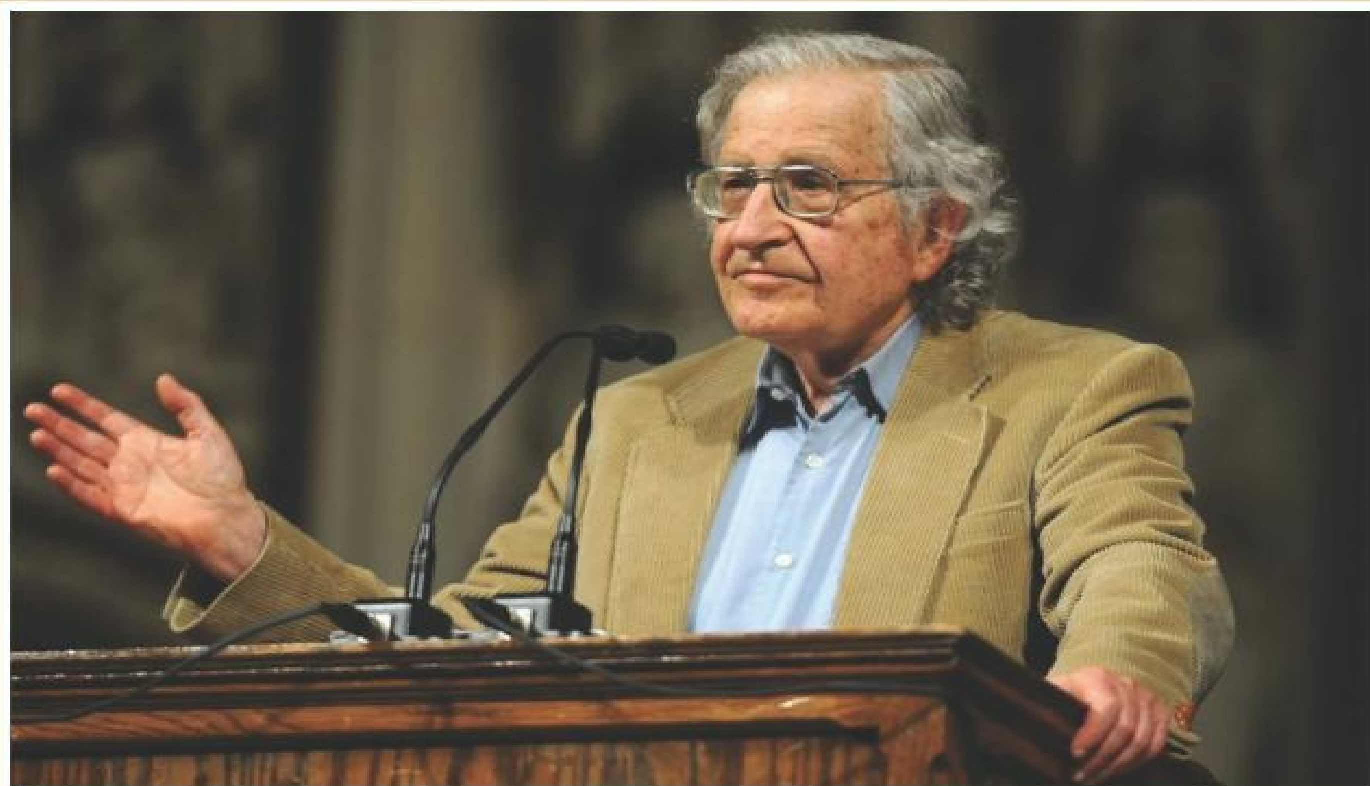
[81] אהרן כהן, שם, עמ' 271. [חזרה]

[82] אהרן כהן, שם, עמ' 265-266. [חזרה]

[83] אהרן כהן, שם, עמ' 240. [חזרה]

נועם חומסקי

לשון וחירות

מסות בנושאים

אידיאולוגיים, היסטוריים ופוליטיים